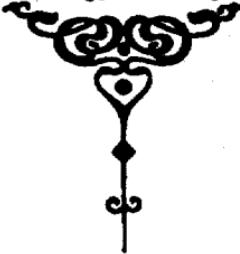

Пиримқул Қодиров

ОНА ЛОЧИН
ВИДОСИ

(тарихий роман)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Қодиров Пиримқул.

Она лочин видоси: Тарихий роман.— Т.: «Шарқ», 2001.— 240 б.

Романинг «Жаҳон адабиёти» журналида босилган биринчи қисми ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Яңидан ёзилган иккинчи қисмиде Мирзо Улурбек ва Алишер Навоийдек буюк сиймоларга меҳрини берган фидойи она — Гавҳаршод бегимнинг фожиавий тақдирни тасвирланади.

Маърифатли она умрининг охиригача адолат учун жасорат билан курашади. Истеъододи ёшларни тарих саҳнасига чиқишиларига кўмаклашади.

Ўз 2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001 йил.

ТОҒЛАРГА ТАРМАШГАН БУЛУТЛАР

Шоҳруҳ, Мирзо суюкли маликаси Гавҳаршод бегимга атаб Ҳиротнинг кўкракдор жойига оқ мармардан уч ошиёнилк қаср қурдирган. Қаср атрофидағи бағри кенг боғда сарвлар, баланд бўйлик ва майда барглик лисонит тайр¹ ва санобар дараҳтлари саф тортган. Жийдага ўхшаган кумушранг барглик бу азим дараҳтлар қуёшга нуқрадай оқиш бўлиб кўринади ва оқ мармар қасрга жуда мос келади. Шунинг учун бу боққа Оидинбоғ — Бори Сафед деб ном берганлар.

Қасрнинг юқори қаватидаги нақшинкор айвондан қорли Искалжа тоғлари кўриниб туради.

Айвонда китоб ўқиб ўлтирган Гавҳаршод бегимгоҳо саҳифалардан кўзини олиб, ўша тоғлар атрофида ўралашадиган булутларга ўйчан тикилади. Баланд төр тизмаси устидан ошиб ўтолмайдиган оғир қора булутлар чўққилар бошига шамол бўрон келтириши, дўл ёғдириши бегимнинг қўлидаги Яздий «Зафарнома»сининг таҳликали воқеаларига ўхшаб кетади.

Гавҳаршод бегим Амир Темур хонадонига келин бўлиб тушгандан буён Мавлоно Яздий қаламга олган шиддатли тарихий воқеаларнинг нақ ичида юрган, ифтихор қиласа арзигулик масъуд кунларни ҳам кўрган, изтироб ва машаққат билан ўтган дамларни ҳам бошдан кечирган.

Шунинг учун китобда қисқача ёзиб кетилган воқеалар ҳам бегимнинг хотирасида бир дунё ҳис-туйгулар уйғотади, унучилмас тафсилотлар хаёлида қайта тирилгандаи бўлади.

Яздий Шоҳруҳ, Мирзонинг илк уйланиш тўйи Самарқанднинг Бори Биҳиштида бўлганини биргина жумлада айтиб ўтибди. Шу биргина жумла Гавҳаршод бегимнинг кўзи олдида чиндан ҳам жаннатта ўхшайдиган Бори Биҳишти гавдалантиради. Наврўз кунларида шу боғда бошига оқ ҳарир рўмол ёпиб, Соҳибқирон қайнотасига келинсалом қилганларини бегим ҳаяжон билан эслайди.

¹ Лисонит тайр — кўшк тили дегани.

Ўша куни ў Амир Темурни биринчи марта яқин-
гинадан кўрди. Унинг оталарча меҳрибон товуш билан
айтган сўзларини эшилди:

— Бизнинг хонадонга қўйган пойи қадамингиз қут-
луг бўласин, болам!

Салобатли нуроний отанинг «болам!» деган сўзи
ҳалигача Гавҳаршод бегимнинг қулоғига эшиллиб
тургандай бўлади.

Ўша куни Соҳибқирон қайнотаси унга йирик-йи-
рик лаъллар қадалган бир жуфт олтин сирға инъом
қилди.

Қайнонаси Биби хоним бу сирғаларни келинининг
қулоғига тақиб қўяр экан:

— Бу инъомнинг теран маъноси бор, — деди. —
Энди ҳамиша хонадон соҳибининг гапига қулоқ сол-
гайсиз, айтганларини сўzsиз адо этгайсиз!

— Жоним билан, ҳазрат онажон! — деб шивирла-
ди келин.

Лекин хонадон эгасининг иродасига бўйсуниб яшаш
осон кечмади. Мудом тоғлар атрофида ўралашган бу-
лутларнинг шамол-бўронларини эслатувчи уруш-
юришларга чидаш, ички-ташқи низоларнинг гирдоб-
ларидан сузиги ўтиш жуда қийин бўлди. Тўгри, бегим-
нинг толеъига, Шоҳруҳ Мирзо фақат қилич чопади-
ган баҳодир йигит эмас, балки мадраса кўрган, ки-
тобни севадиган, оиласа астойдил меҳр қўйган фозил
инсон бўлиб чиқди. У билан бирга бўлган кунларида
Гавҳаршод бегим ўзини баҳтиёр ҳис қилади.

Аммо бундай кунлар ҳам жуда камдан-кам бўлади.
Чунки Шоҳруҳ Мирзо Соҳибқирон отасининг уч йил-
лик, беш йиллик, етти йиллик юришларида минглаб
навкарларга бош бўлиб кўп вақт оиласдан йироқларда
юрди.

Бегимнинг қўлидаги китобда битилганидек, Шероз
шаҳри атрофидаги боғкўчаларда Шоҳмансур деган
ғаним тўрт минг отлиқ аскар билан пистирмадан чи-
қиб, Амир Темурга тўсатдан ҳужум қилади.

Бу хатарли воқеанинг тафсилотларини бегим Шоҳ-
руҳ Мирзонинг ўзидан эшилтан.

Наврўз арафаси экан, мевали дарахтлар қийғос гул-
лаган. Амир Темурнинг ўттиз минг кишилик қўшини
мевазорларни топтамаслик учун боғкўчаларда бўли-
ниб-бўлиниб йўл босмоқда экан.

Шоҳмансур шу атрофдаги пастқам бир жойдан минг-
лаб қилич яланючлаган суворийлари билан отилиб чи-

қади. Боргүчанинг торроқ жойида Амир Темурни ўтрага олиб бораётган юзтacha қўриқчи аскарларни уриб-йиқитиб, саркарданинг ўзига етиб боради. Дарғазаб ғанимнинг қиличи Амир Темурнинг қалқонига бир эмас икки марта урилади. Учинчи қилич зарбасини Амир Темур чап қўлда туттан ўз қиличи билан қайтаради. Лекин Шоҳмансурнинг навкарлари ҳам қилич ялан-ғочлаб Соҳибқиронга яқинлашиб бормоқда эдилар.

Буни кўрган Шоҳруҳ, Мирзо ўз йигитлари билан боғ кўча деворлари устидан от сакратиб ўтиб, ҳимояга етиб келди. Шоҳмансур тўртинчи марта қилич кўтартган пайтда Шоҳруҳ, унга орқа томондан етиб бориб, бўйнига шамшир урди-ю, отдан йиқитди. Шоҳруҳнинг навкарлари Шоҳмансурнинг Амир Темур ҳамла қилиб келаеттган аскарлари йўлини тўсдилар. Шоҳмансурнинг ерга йиқилганини кўрган фаним аскарлари отларини орқага буриб тумтарақай бўлиб қочди. Шу тарзда даҳшатли бир суиқасдан омон қолган Амир Темур кенжакўлини бағрига босиб тасанно айтди.

Тошкент яқинидаги эски Бинокент қалъаси янгидан қуриб битирилганда отаси Шоҳруҳнинг ўша жасоратини тақдирлаб, бу жойга Шоҳруҳия деб ном кўйди.

Анқара яқинида бўлган ҳаёт-мамот жангларида ҳам Шоҳруҳ ўз қўшини билан ёв лашкарининг марказини синдириб ўтиб, Йилдирим Боязид турган баланд тепаликка биринчилар қатори етиб борди. Қуршовда қолишини сезган Рум қайсари тепаликнинг орқа томонидан тушиб қочишга мажбур бўлди. Ўша томонда пистирмада турган Маҳмуд Султон ўз аскарлари билан Йилдирим Боязидни қувиб етиб, аср олди.

Шоҳруҳнинг бу улкан жангда кўрсатган баҳодирлиги учун Соҳибқирон отаси унга шарқий ва ғарбий вилоятларнинг қоқ белида турган Хурросон ўлкасини иноят қилди.

Гавҳаршод бегим «Зафарнома» саҳифаларида мана шу ҳодисаларнинг таърифини ўқиганда ўз умр йўлдошидан астойдил ифтихор қилиб қўйди. У Шоҳруҳ, Мирзони Амир Темурга муносиб ўғил деб ҳисобларди.

Соҳибқироннинг катта ўғиллари жангларда ҳалок бўлган, ўтранча ўғил Мироншоҳ Озарбайжонда гуноҳ ишлар қилиб, ҳокимиятдан четлатилган эди. «Энди Соҳибқироннинг ишонган вориси Шоҳруҳ, Мирзо бўлур» деган сўзларни Гавҳаршод бегим кўп одамлардан эшигарди.

Бироқ ворисларнинг маккор душманлари бўларкан. Хўжа Ҳеравий деган кекса имом-хатиб Ҳиротнинг жомеъ масжидида ўқиган ҳутбаларида Амир Темурни биринчи ўринга қўйиб улуғлаган бўлса ҳам, Шоҳруҳнинг Ҳиротда ободончиликка катта эътибор бераёттани, боғлар барпо эттани, мадраса қурдираётганини мислсиз зўр бунёдкорлик деб мақтайди. Хўжа Ҳеравий билан азалдан низо қилиб юрган Хўжа Аҳмад Тусий номли девонбеги буни Самарқандга чаппа қилиб етказади. Гёё Хўжа Ҳеравий ҳутба ўқиганда Шоҳруҳни доимо отасидан баланд қўярмиш. Унинг мақтовига учган Шоҳруҳ, Ҳурносонда мустақил давлат тузиб, отасининг итоатидан чиқиши мумкин эмиш... Шу гаплар таъсирида кекса хатиб Хўжа Ҳеравий Ҳиротдан сургун бўлиб, Туркистондан нари Саброн чўлларига кўчирма қилинди. Унинг яқинларидан яна бир қанчаси Ҳиротдан бадарға бўлди. Шоҳруҳни отаси:

— Минбаъд бундай хўжаларнинг қутқусига учмагин! — деб огоҳлантириди.

Лекин Шоҳруҳ, Хўжа Аҳмад Тусий каби маккор хушомадгўйлар пашибдан фил ясад, орага атайлаб губор солмоқчи бўлганини айта бошлиганда отаси унинг сўзини кесди:

— Ҳиротни қўргон билан ўраб олмоқчи эмишсен! Мен қўргон атрофидаги чоҳга тупроқ солдириб текислатган эдим. Уни қайтадан қаздириб, сув тўлдирмоқчи бўлибсен!

— Ҳазрат отажон, ёзларда афғон шамоли Ҳиротга мудом чанг тўзон келтиаркан, кўз очирмай қўяркан. Қўргон билан сув ана шу чанг-тўзонга қарши бир чора!

— Ҳеравийга ўхшаганлар бу баҳона билан сени чалғитган. Аҳмад Тусий уларни сўроқ қилиб, айбларини бўйинларига қўймишдир. Бир гуруҳ фитначилар Ҳиротни биздан ажратиб олиш учун атрофига чоҳ қаздириб, қўргон кўтармоқчи экан. Сен ёшлик қилиб, уларнинг гапига ишониб ўлтирибсен!

— Ҳазрат, отажон, Аҳмад Тусийнинг гапига ҳам ишониб бўлмагай! Мен илтижо қилурмен. Ҳирортга бошқа холис тафтишчилар юборишингизни ўтиниб сўраймен!

— Битта Ҳиротни неча бор тафтиш қиласи? Менинг бошқа ишим йўқми? Хитой юришига тайёргарлик кетаёттанидан хабаринг борми?

— Хабарим бор, лекин...

— Хабаринг бўлса, гал тамом. Ҳеравийларга қарши қаттиқ туршишга ўрган!

Қатъий буйруқ тарзида айтилган сўнгти гапни Шоҳруҳ Мирзо таъзим билан қабул қилди. Лекин кўнглига: «Мен Ҳўжа Аҳмад Тусийга ўхшаган извогарларга ҳам қарши тургаймен!» деган ниятни тутди.

Шундан кейин Соҳибқирон отанинг бутун хаёли Хитой юриши билан банд бўлди.

Етти йиллик юришдан сўнг лоақал бирор йил дам олмасдан беш ой ўтар-ўтмас яна Хитойга юриш бошлиш эл-улусга ҳам, хусусан, соғлифини анча олдириб қўйган Соҳибқироннинг ўзига ҳам жуда оғир тушишини Шоҳруҳ Мирзо ич-ичидан сезар, лекин отасини бу ниятидан қайтаришга кучи етмас, фақат дардини Гавҳаршод бегимга айтгарди:

— Отам анча касалманд. Ёши етмишга яқинлашди. Шу аҳволда Хитойдай улкан мамлакатта юриш қилиш... Хушомадгўйлар у кишига: «Ҳали ҳам баҳодир йигитдайсиз, Хитой юришидан яна бир оламшумул ғалаба билан қайтишингиз аниқ!» дермишлар... Мен отамга тўй пайтида ётиғи билан айтдим. «Ҳазратим, бирор йил дам олсангиз яхши бўлармиди?» деб кўрдим. Гапим ёқмади. «Чарчаган бўлсанг, майли, сен дам ол, Хитойга мен ўзим қўшин тортаман!» дедилар. Не қиласай? Менинг бу юришга тарафдор эмаслигимни отамга ҳуфялар ҳам етказган бўлса керак. Хитой юришидан олдин бўлган машваратта мени таклиф қилмадилар. Шундан сездимки, хушомадгўйлар билан ҳовлиқма бекларнинг сўзи ўтган, бизники ўтмаган. Соҳибқиронни юзма-юз олишувларда енголмаган ғанимлар энди беҳисоб мақтову мадҳиялар билан уни борса-келмас ҳарбий юришнинг гирдобига тортмоқчиларми?.. Билмадим...

Шундай улуғ ота билан садоқатли ўвилнинг орасига губор солган маккор фитначилар Гавҳаршод бетимнинг тасаввурида тоғларга тармашган қора булатларга ўхшарди. Бу булатларни тарқатиб юбориш ва ҳақиқий аҳволни очиб кўрсатиш ҳозир ҳеч кимнинг қўлидан келмайдигандек туюларди. Гавҳаршод бегим қайнотаси учун ҳам, эри учун ҳам куйинар, айниқса, Хитой юришига бобоси билан бирга кетаётган ўн бир яшар ўғли Улуубекнинг тақдиридан хавотирланиб изтироб чекарди.

Бу куйиниш ва хавотирликлар бежиз эмас экан. Ҳарбий юриш қиши кирганда бошланди. Амир Темур

баҳоргача Хитой чегараларига етиб бориши ва кўзлаган мақсадини ёз ва куз давомида амалга ошириб, янаги қишигача Самарқандга қайтиш ниятида эди. Бундай режа Олтин Ўрдага қарши юришда тажрибадан ўтказилган эди. Лекин аксига олиб ўша йилги қиши беҳад қаттиқ келди. Қалин қор ва қаттиқ совуқлардан дарёлар шу даражада муз билан қопландик, Сирдарёдан Ўтрас томонга ўтганларида от ва туялардан ташқари оғир юк ортилган аравалар ҳам муз устидан бемалол юриб борди.

Қаҳратон қиши чилласида Амир Темур мулоzимлари ва оила аъзолари билан Ўтрас ҳокими Бердабекнинг муҳташам меҳмонхонасига келиб тушди.

Ҳозир Гавҳаршод бегим ўқиб ўлтирган китобнинг гувоҳлик беришича, мислсиз қаттиқ совуқ бошлангани учун от-уловлардан катта бир қисми талофат кўради, кўпгина навкарларнинг қўл-оёқларини совуқ олади, баъзиларнинг бурни ва қулоқлари совуқ урганидан узилиб тушади.

Амир Темур, Биби хоним, Туман оғо, неваралардан Улугбек ва Иброҳим Мирзолар келиб тушган Бердабекнинг меҳмонхонасида кечаси бирдан ёнгин чиқади. Бу ёнгин маҳфий жосусларнинг ишимиди, ёки қаттиқ совуқларда ҳаддан ташқари кўп ўт ёққанлари ҳам сабаб бўлдими, буни аниқлашга улгуришолмади. Ёнгин пайтида Амир Темур учун бехатар жойда чодир ўрнаттунарича тунги қаттиқ совуқ ва изғирин шамол унга ёмон таъсир қилди. Иситмаси кўтарилиб, қаттиқ хасталаниб қолди. Шундан кейин ҳамманинг хаёли соҳибқиронни даволаш билан банд бўлди. Аммо муолажа кор қилмади.

Соҳибқирон ўлим тўшагида ётганда донишманд хотини Сарой Мулк Хоним ва ишонган амирларидан Шоҳмалик унга Шоҳруҳни бир неча марта эслатдилар, улкан мамлакатни идора қилиш фақат шу ўғилнинг кўлидан келишини ишора қилдилар.

Лекин қазо яқинлигини сезган бошқа маслаҳатгўйлар ҳам Амир Темур атрофида парвонадай айланишмоқда эди. Айниқса, девонбеги Хўжа Аҳмад Тусий, ҳакими ҳозиқ Файзулоҳ Табризий, вазир Масъуд Симонийлар Соҳибқирон оламдан ўтгандан сўнг Халил Султонни таҳтга чиқариш тарафдори эдилар. Уларнинг бу борадаги маҳфий маслаҳатларига туронлик амирлардан Хўжа Юсуф ва Самарқандда доруға бўлиб турган Арғуншоҳ ҳам қўшилган эди.

Воқеанинг тафсилотларини Гавҳаршод бегим ке-йинчалик Халил Султон билан Шодимулк бегимнинг ўзларидан эшигиди. Чунки чигал қалавага ўхшайдиган бу яширин ишининг бир учи Халил Султон билан Шодимулк бегимнинг ишқ-муҳаббатлари эл орасида гапсўз бўлиб, Соҳибқироннинг қаҳрига учраганига боғланар экан.

Оддий ҳунарманд оиласида ўстган Шодимулкнинг таърифга сизмайдиган гўзаллиги бор эди. Уни Амир Темурнинг нуфузли амирларидан Ҳожи Сайфиддин ўз ҳарамига канизак қилиб олади. Лекин Шодимулк ёши эллиқдан ошган тўрт хотини бор Амир Сайфиддинга кўнгилсиз эди. Табиатан шўх ва дадил қиз бўлган Шодимулк боғ кўча деворидан мўралаб, йигирма бир ёшлик баҳодир шаҳзода Халил Султонга ўз гўзаллигини кўрсатади. Унга ҳатто бир қизил олма узатади. Халил Султон Шодимулкка маҳлиё бўлиб қолади. Кейин орага воситачиларни қўйиб, у билан яшириқча учрашади. Икки орада кучли муҳаббат пайдо бўлади.

Халил Султон ҳам уйланган, битта ўрил кўрган, лекин шариат бўйича унинг яна уйланишга ҳаққи бор эди. Шунинг учун Шодимулкни ўз никоҳига олмоқчи бўлади.

Аммо Шодимулкни ўз ҳарамида сақлаб юрган Амир Сайфиддин бу ходисадан хабардор бўлиб қолади. Унинг Амир Темур билан эски қадрдонлиги бор экан. Шундан фойдаланиб Соҳибқироннинг қабулига киради.

— Неварангиз Халил Султон менинг ҳарамимдаги жувонни тортиб олмоқчи! — деб шикоят қиласди.

Амир Темур ишончли одамларини юбориб, тафтиш ўтказганда, Шодимулк Халил Султон билан яширин бир жойда кечалари бирга тунаб юргани маълум бўлади. Соҳибқирон бундай инкоҳсиз бирга тунашларни «зино» деб ёмон кўрарди. Амир Сайфиддинга:

— «Сизнинг ҳарамингиздаги жувон енгилтак экан, бизнинг невара билан зино йўлига кирмишдир», — дейди. Шунда Амир Сайфиддин:

— «Ундан бўлса, бу жувонни ўлимга буюрсангиз ҳам мен розимен!» — дейди.

Шодимулкни ўлимга ҳукм қилишлари мумкинлигидан хабар топган Халил Султон ўзини тарбиялаб ўстирган момоси Биби Хонимга бориб илтижо қиласди:

— Ҳазрат момо, Шодимулк пок аёл, мен уни никоҳимга ўтказмоқчимен, сиз гувоҳ бўлинг!

— Амир Сайфиддин уни никоҳидан чиқарганми йўқми?

— Э, у одам Шодимулкни никоҳлаб олмаган экан. Никоҳида тўрт хотини бўлиб, уни шунчаки канизак қилиб сақлар экан.

Бошқа одамнинг никоҳига ўтмаган аёл боши очиқ ҳисобланарди. Шунинг учун Биби хоним Шодимулкни Халил Султоннинг никоҳига ўтказишга ёрдамлашди. Кейин Амир Темурнинг кайфияти яхши пайтини топиб унинг ҳузурига кириб:

— Ҳазратим, Амир Сайфиддин Шодимулкни ҳали никоҳлаб олмаган экан. Боши очиқ бўлгани учун Халил Султон уни никоҳлаб олибдир. Мен ўзим бориб кўрдим. Бўйида бўлибди. Ҳадемай она бўлгай.

Амир Темур жаҳлидан тушибди.

— Майли, қонидан кечдик. Аммо бу жувон эл-юргорасида шунча нолойиқ гап-сўзга сабаб бўлди. Халил Султон Хитой юришида менинг энг ишонган саркардаларимдан бўлғай. Бу хотини увруққа қўшилиб, ҳарбий юрища эрининг кетидан эргашмасин, Самарқандда қолсин. Агар эргашса, куни битгай! Ана шуни Халил Султонга ҳам айтиб, қаттиқ огоҳлантиринг.

Соҳибқироннинг сўзини икки қилиб бўлмас эди. Ошиқ-маъшуқлар бир-бирларидан бир кун ҳам ажрашишни истамасалар-да, фармони олийга биноан Халил Султон Шодимулкни Самарқандда қолдириб, ўзи қўшин билан Тошкентта келиб тушди. Бу ердан ҳам севгилисига муҳаббат мактублари ёзиб, маҳсус чопар орқали юбориб турди.

Халил Султон Шодимулкни ўлимга буюрмоқчи бўлганлардан ранжиб юрганини унинг тарафдорлари яхши билар эдилар. Бу довюрак йигит ҳеч кимдан — ҳатто оламни титратган бобосидан ҳам тап тортмай севгилисини ҳимоя қилгани Хўжа Аҳмад Тусий, Алавиддин Табризий, Масъуд Симонний кабиларга жуда ёқар эди.

Соҳибқирон билан доим шоҳмот ўйнайдиган, гоҳо унга атайин ютқизиб бериб, жуда усталик билан хушомадлар қиласиган, қизиқ-қизиқ ҳангомалардан айтиб, подшони кулдира оладиган Алавиддин Табризий ҳам шу гуруҳга киради.

— Ҳазратим, сиз ҳали баҳодир йигитидайсиз, мана, ҳакими хосингиз мавлоно Фазлуллоҳ ҳам айтсинлар, сиз Хитойдан яна бир оламшумул ғалабага эришиб соғ-саломат қайтгайсиз!

— Бўлажак ғалабангиз фақирга тушимда аён бўлди! — деди Хўжа Аҳмад Тусий. — Сизнинг оқ фил мишиб Самарқандга қайтганингизни тушимда кўрибмен!

Хос Ҳаким Фазлулоҳ Табризий ҳам бу яширин гурӯҳнинг башоратларини тасдиқлаб, кекса саркарданнинг қаҳратон қиши совуқларда ҳарбий юришга чиқишига тарафдор эдилар.

Соҳибқироннинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрган бу одамларнинг кўнгилларида бошқа орзулар бор эди. Бу йилгида қаттиқ қишлоарда тоғу чўлларда Амир Темурнинг ҳарбий юришларига қатнашиб мاشақдат чеккан пайтларида улар ўзлари туғулиб ўсган гўзал Эрон шаҳарлари — Табриз, Тус ва Симнонларни соғинишарди. Қачонлардир бир вақт ўз юртларига бойлигу мартаба билан қайтишни ўйлашарди. Қадимий маданият ўчоги бўлган Эроннинг темурийлар қарамоғидан чиқишини, яна мустақил давлат бўлишини исташарди. Албатта, бу орзу ва истаклар табиий эди. Лекин бу орзуларнинг амалга ошиши учун Темурийлар салтанати парчаланиши ва ўзаро урушларда яна кўп қонлар тўкилиши муқаррар эди. Шунинг учун бу орзулар дил тубида пинҳон сақланар ва уларни рўёбга чиқариш учун Амир Темур вафотидан кейин Халил Султонни таҳтга чиқариш Хўжа Аҳмад Тусийларнинг мақсадига жуда мувофиқ келарди.

Чунки Халил Султон ёш, бирорта вилоятни ҳам бошқариб кўрмаган тажрибасиз йигит. Халил Султон фақат Турон ва Туркистонга подшо бўлиш билан қаноатланиши мумкин. Узоқдаги Табризу Шерозларни Самарқанд таҳтида ўлтириб бошқариш унинг кўлидан келмаслиги аниқ.

Аммо Шоҳруҳ Мирзо Соҳибқирондан кейин подшо бўлса, Турон билан бирга Хурсон ва Эронни ҳам отаси каби яхлит бир салтанат доирасида ушлаб туришга кучи етарди. Шуни яхши биладиган Хўжа Аҳмад Тусий Амир Темур берган ваколат билан Ҳиротга бориб, Шоҳруҳ Мирзога йўқ жойдаги айбларни тақиб келган ва ота-бала орасига атайлаб совуқлик солган эди.

Мана энди Ўтрорда ҳам Халил Султон тарафдорларининг бутун ҳаракати Шоҳруҳ Мирзони валиахд қилмасликка қаратилди.

Шу мақсадда улар Амир Темурнинг ҳузурига хос ҳаким мавлоно Табризий ёрдамида кириб боришиб, соҳибқироннинг суюкли невараси Пирмуҳаммад Мирзони энг илқ сўзлар билан тилга ола бошладилар. Улар-

нинг асл мақсадлари — Халил Султон эди. Лекин уни валиаҳд қилиш ҳақида, айниқса, Шодимулк воқеасидан сўнг, Соҳибқиронга мутлақо оғиз очиб бўлмаслиги ни билишарди. Шоҳруҳни валиаҳд қилишга йўл қўймаслик учун Пирмуҳаммад Мирзо номзодини қўллаб-қувватлаш уларнинг мақсадига жуда мос келарди.

Бу катта ва қалтис ўйинда Халил Султон тарафдорлари шоҳмотдаги каби кейинги юришларини ҳам олдиндан кўриб дона сурмоқда эдилар. Уларга келган хабар бўйича, Пирмуҳаммад Мирзо ҳозир Қобул ва Хайбар довонидан наридаги илиқ ўлка — Пешоварда қишиламоқда эди. Чопар қиши кунларида қанча довонлардан ошиб, узоқ Пешоварга ўлим хабарини етказиб боргунча камида бир ярим ой ўтади. Пирмуҳаммад Мирзо қўл остидаги вилоятни тинчтиб, Самарқандга етиб келиши учун яна бир дунё вақт керак бўлади. Унгача бу ерда Халил Султон таҳтта чиқиб, мустаҳкамланиб олишга улгуради.

Пирмуҳаммад Мирзо сўнгти марта Самарқандга келганда бобоси у билан қучоқлашиб кўришган, кўзига ёш олиб:

— Сен худди аканг Муҳаммад Султонга ўхшайсен, илоё умринг ўхшамасин! — деган эди.

Марҳум Муҳаммад Султон эса Амир Темурнинг энг суюкли невараси эди. Соҳибқирон уни валиаҳд қилмоқчи бўлиб юрганда вафот этган эди.

Халил Султоннинг Ўтрордаги тарафдорлари бу нарсаларнинг ҳаммасидан хабардор эдилар. Улар аниқ ҳисоб-китоб билан иш олиб боришиб, ахийри Пирмуҳаммад Мирзонинг Амир Темур томонидан валиаҳд қилиб тайинланишига муваффақ бўлдилар.

Соҳибқирон оламдан ўтган куни кечаси Пирмуҳаммад Мирзога маҳсус мактуб билан чопар юборилди. Чопар қачон етиб боради-ю, валиаҳд қачон келади? Унгача нуфузли беку аъёнлар ва марҳумнинг оила аъзолари унинг вафотини сир тутишга аҳду паймон қилдилар.

Соҳибқироннинг жасади солинган пўлат тобутни Самарқандга яшириқча етказиб бориш ва ҳозирча пинҳон дағн этиш Амир Хўжа Юсуфга топширилди.

Хўжа Юсуф кечаси эл ухлаганда Ўтрордан Самарқандга шитоб билан жўнади.

Эртаси куни унинг кетидан Биби хоним бошлиқ бегимлар, неваралар, Амир Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинлар ҳам пойтаҳтта йўл олдилар.

Улар ҳали йўлда эканида Хўжа Аҳмад Тусий Тошкентга ва Самарқандга ишончли одамларини юбориб, Халил Султон билан Шодимулк бегимни воқеадан ҳабардор қилди.

Албатта, бу икки ёш ошиқ-маъшуқларга олдиндан тайёргарлик кўрган тажрибали тарафдорлари йўлйўриқ кўрсатиб, ёрдам бериб турмаганда улар Амир Темурдай улув подшоҳнинг васиятига қарши боролмаган бўлар эдилар.

Самарқандга олдинроқ етиб борган Хўжа Юсуф шаҳар доругаси Арғуншоҳ билан тил бириттирди. Шодимулк ҳам Арғуншоҳ билан учрашиб, Халил Султон таҳтга чиққанда унга катта лавозимлар берилишини вайда қилди.

Шундан кейин Самарқандга Улуғбек Мирзо ўз оталиги Шоҳмалик билан етиб боради. Уларнинг ёнида Биби Хоним, Туман оғо ва бир неча юз қўриқчи аскарлар, мулоzимлар бор эди. Амир Арғуншоҳ Сарой Мулк Хоним ва Туман оғони Самарқанд кўрғонига киргизди. Аммо Улуғбек билан унинг одамларини шаҳарга киргизмай туриб олади. Сабабини сўраганларида:

— Валиаҳд тайинланган Мирзо Пирмуҳаммад етиб келгунча бошқа таҳт даъвогарлари кўрғонга кирмасликлари керак! — деб важ кўрсатади.

— Ахир биз таҳтга даъвогар эмасмиз-ку! — дейди Улуғбек.

— Мени маъзур тутиинг, амирзода, сиз даъвогар бўлмасангиз, атрофингиздаги беку амирлар, албатта, даъво қилурлар. Сиз билан отангиз Шоҳруҳ Мирзони Самарқанд таҳтига муносиб кўрувчilar оз эмас!

Гап нимадалигини энди тушунган Улуғбек оталиги Шоҳмалик ва мулоzимлари билан бирга Самарқандга киромай Бухорога кетадилар. Эртаси куни Халил Султон ўз қўшини билан Самарқандга етиб келади. Амир Арғуншоҳ ва шаҳар аъёнлари уни қучоқ очиб кутиб оладилар.

Уларнинг назарида, Мирзо Пирмуҳаммад ҳали узокда бўлгани учун унча хатарли эмас эди. Халил Султоннинг тарафдорлари шу атрофда юрган Улуғбекни ва унинг Хиротдаги отаси Шоҳруҳни ўзларининг энг хатарли рақиблари деб билар эдилар. Шунинг учун улар Бухоро арқида турган Улуғбекни йўқ қилиш учун Амир Ҳамза деган дорувани ишга соладилар. Хайрият, Улуғбек зийраклик қилиб, хатарни вақтида сезиб қолади. Унингbekларидан бири арқдан маҳфий чиқиб кетиладиган ер

ости йўлини билар экан. Улугбек ўз одамлари билан шу йўлдан кечаси қочиб чиқади ва Хиротдаги Шоҳруҳ Мирзо паноҳига шошилади.

Халил Султон тарафдорлари Улугбекни Амударё бўйигача таъқиб этиб борадилар. Улар Улугбекни тутиб келиш ёки Турондан қувиб чиқариш ҳақида топшириқ олган эдилар.

Улугбек бу таъқибу таҳликалардан қийналиб озиб кеттанини кўрган Гавҳаршод бегим ўғлини бағрига босиб йиғлаб юборди:

— Энди ўғлимиз ёнимизда бўлсин, ҳазратим, худо ҳайрингизни берсин, Улугбекни Туронга бошқа юборманг! — деб Шоҳруҳдан илтижо қилди.

— Аммо биз бўш келсак Халил Султон Хурросонга ҳам бостириб келгай! — деди Шоҳруҳ Мирзо. — Бу гумроҳ йигит соҳибқирон бобомизнинг васиятига қарши исён қилгани учун жазо олмоги керак!

— Халил Султоннинг жазосини парвардигор ўзи бергай! — деди бегим.

Халил Султоннинг довюрак саркарда ва истеъдодли лашкарбоши эканини Шоҳруҳ Мирзо ҳам яхши биларди. У билан жанг қилиш жуда хатарли бўлишидан ташқари таҳт талашишга ўҳшаб кетарди. Ҳолбуки, Шоҳруҳ Мирзо Хурросонда ўз тожу тахтига эга бўлиши мумкин эди.

Бу фикр унинг амирлари ва аъёнларига ҳам маъқул тушди. Шоҳруҳ Мирзо Хурросон подшоси деб эълон қилинди ва номи ҳутбага қўшиб ўқиладиган бўлди. Ўсли Улугбекни ҳозир тинч вилоят бўлган Астрободга ҳоким қилиб тайинлади.

Халил Султон эса Турон ҳукмдорига айланди. Шоҳруҳ Мирзо арқонни узун ташлаб, у билан сулҳ тузди. Бу сулҳга биноан Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерлар Халил Султон ихтиёрига берилди, чап қирғоқ Шоҳруҳ Мирзода қолди.

Вакт — адодатли ҳакам — Халил Султонга қарши ишлаёттанини кўпчилик сезиб турарди. Чунки Халил Султон улуғ бобосининг арвоҳини чирқиратиб, унинг васиятига хиёнат қилгани учун севгилиси Шодимулк билан бирга эл-юртнинг назаридан қолмоқда эди.

Бунинг устига улар Амир Темур йиққан беҳисоб олтину жавоҳир хазиналарини очиб, ўз тарафдорларига ҳовучлаб улашмоқда эдилар. Қалъа девори устига чиққан Шодимулк бегимнинг пастда турган издиҳомга йирик-йирик олтин тангаларни ҳазон яп-

роқларига ўхшатиб сочаёттанини мусаввирлар елга со-
вурилган бойликлар тарзида тасвир этгандари Гав-
ҳаршод бегимнинг кўз олдида турибди.

Ваҳоланки, бу бойликларда бошқа темурийларнинг
ҳам ҳақлари бор эди. Бобосининг сўнгти иродаси
 билан валиаҳд тайинланган Мирзо Пирмуҳаммад Ха-
лил Султон билан Шодимулк бегимнинг ножӯя иш-
ларидан дарғазаб бўлиб, унга қарши қўшин тортди.
Амударё билан Шаҳрисабз оралиғида икки амаки-
ваччалар қаттиқ жанг қиёдилар. Икковининг ҳам са-
лоҳияти зўр, лашкари кўп эди. Охири Халил Сул-
тоннинг қўли балаңд келди. Мирзо Пирмуҳаммад
енгилиб Балхга чекинди.

Бу ғалабадан кейин Халил Султон босар-тусарини
 билмай ҳовлиқиб, айшу ишратта берилиди. Давлат иш-
ларини хотини Шодимулк бегим бошқарди, Бобо Тур-
муш деган бир қариндошини вазири аъзам қилиб
кўтарди. Бобо Турмуш Балхдаги Пирмуҳаммад Мир-
зонинг вазири Пир Али Тоз билан яширин алоқа
ўрнатди. Бобо Турмушнинг қуткуси билан Пир Али
Тоз Мирзо Пирмуҳаммадни Балх қалъасида кечаси
ухлаб ётган пайтда ёш болалари ва хотинини ҳам унга
қўшиб қиличдан ўтказди. Бу қотиллик эвазига Самар-
қанддаги Бобо Турмуш Халил Султон номидан Пир
Али Тозни Балх ва Бадаҳшон ҳукмдори қилиб кўтарди.

Хиёнаткорларга бунчалик эрк бериб қўйилса, те-
мурийлар сулоласи ҳалокатта учраши мумкин эди.
Шуни сезган Шоҳруҳ Мирзо Ҳиротдан Балхга Пир
Али Тозга қарши қўшин тортди. Пир Али Тоз Балхдан
Бадаҳшонга қочди. Шоҳруҳ Мирзо уни таъқиб этиб
Бадаҳшонга келаётганидан хабар топгач, қотил Са-
марқандга бориб, ҳомийларидан кўмак сўради. Халил
Султон Пир Али Тозни деб Шоҳруҳ билан урушишни
истамади. Шундан сўнг Пир Али Тоз Афғонистонда
яшайдиган ҳазоралар томонга қочиб ўтди. Шоҳруҳ
Мирзо уни таъқиб этиб, ҳазоралар устига қўшин
тортди. Ҳазораларга маҳсус элчилар юбориб, Пир
Али Тозни тутиб беришни талаб қилди. Шоҳруҳдан
ҳайиқадиган ҳазоралар Пир Али Тознинг бошини
кесиб, терисига сомон тиқиб, Шоҳруҳ, элчисига бе-
риб юбордилар.

Шу тарзда Пирмуҳаммад Мирзонинг қасдини ол-
ган Шоҳруҳ Мирзо Балхга унинг катта ўғли Қайду
Мирзони ҳоким қилиб тайинлади. Энди Балх ва унинг
атрофлари ҳам Шоҳруҳнинг қаламравига кирди.

Бу ҳодиса Шоҳруҳнинг қудрати ва нуфузини қанчалик оширган бўлса, Самарқандда туриб Пир Али Тозга ён босган Халил Султон ва Бобо Турмушларнинг обрўсига шунчалик путур етказди. Халил Султонга тожу тахтни олиб берган Амир Худайдод Хусайний ва Амир Арғуншоҳ Бобо Турмушни ҳокимиятдан четлашибга уруниб кўрдилар. Аммо Шодимулк бегим бунга йўл бермади, аксинча, Худайдод билан Арғуншоҳнинг ўзларини бир четта суреб ташлади. Халил Султонга она ўрнида тарбия берган Сарой мулк Хоним сирли бир тарзда тўсатдан вафот этди. Унга Бобо Турмуш заҳар бериб ўлдиргани ҳақида овозалар тарқалди. Улар яна Амир Темурнинг хотирасини бехурмат қилиб, унинг садоқатли беваси Туман оғони Шайх Нуриддинга мажбуран никоҳлаб бериб Самарқанддан чиқарип юбордилар.

Норозиликлар тобора кучайиб, охири катта бир гуруҳ амирлар ва навқарлар Халил Султонга қарши исён кўтардилар. Самарқанднинг кун чиқиш томонида Шероз деган қишлоқ ёнида Худайдод Хусайний бошлиқ исёнчилар Халил Султон қўшинини тор-мор қилиб, ўзини асир олдилар.

Асл воқеадан бехабар одамлар «Шоҳруҳ Мирзо Халил Султонни урушда енгди. Самарқанд тахтини ундан тортиб олди» деган мишишларга ишонадилар. Ваҳоланки, Шоҳруҳ Мирзо Халил Султон билан бирор марта қилич яланғочлаб жанг қилган эмас, Халил Султонни тахтта чиқарган амирларнинг ўзи Худайдод бошчилигида уни тахтдан туширдилар. Унинг хотини Шодимулк бегимни ҳам канизлари билан асир олишиб, Шаҳрисабзга етиб келган Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига жазолаш учун юбордилар.

Амир Худайдод толжиз подшо бўлиш ниятида эди. Бунинг учун марҳум Муҳаммад Султоннинг ўғли бўлган ўн икки ёшлик бўшангина Муҳаммад Жаҳонгирга Самарқанд тахтини бериб, давлатни унинг номидан ўзи бошқармоқчи эди.

Шоҳруҳ Мирзо отасининг пойтахтини Худайдодга осонгина бериб қараб турадиган анойилардан эмас эди. У қатъият билан Худайдодга қарши ҳамла қилди.

Амир Худайдод Шоҳруҳга бас келолмаслигини сешиб Самарқандни жангсиз ташлаб чиқди ва Хўжанд орқали Андижонга қочди. У ердан Мўгулистон подшоси Муҳаммадхоннинг ҳузурига бориб кўмак сўради.

Бундан олдинроқ Шоҳруҳ Мирзо Муҳаммадхонга элчилар ва нодир совғалар юбориб, икки орада яхши муносабат ўрнатган эди. Худайдодга ўхшаган бигта қочқин туфайли Шоҳруҳ билан орани бузиш Муҳаммадхоннинг манфаатига тўғри келмас эди. «Ўз вале-неъматларига шунча хиёнатлар қилган Худайдод бизга вафо қиласмиди?» деб, унинг бошини кесдириб Шоҳруҳга жўнатиб юборди.

Халил Султон Худайдоднинг асоратидан қутулгандан кейин Туркистон томонга қочиб кетди. У Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига борищдан қўрқарди. Чунки Шоҳруҳ Самарқандда кўп ёвузликлар қилган Бобо Турмуш билан Амир Арғуншоҳни қатл эттирганини Халил Султон эшигтан эди.

Шодимулк бегим Шоҳруҳ Мирзо даргоҳига келтирилганда ўлимга хукм бўлишидан қўрқиб дағ-дағ титарди. Гавҳаршод бегим орага тушиб, шафоат сўради:

— Ҳазратим, бу аёл қилган гуноҳлари учун минг бор узр сўрамоқда! Бир лаҳза арзини эшигинг!

Шоҳруҳ Мирзо Шодимулк бегимни қабул қилганда бу чиройли жувон юм-юм йифлаб, ергача бош эгиб илтимос қилди:

— Мен гумроҳдик қилдим! Майли, мени ўлимга буюринг, подшойи олам! Лекин Халил Султонни қутқаринг! Унинг душмани кўп! Бирон жойда ўлдириб кетмасин! Бечорани қутқаринг!

Ёш аёл бош эгиб шундай сўзларни айтгандан кейин Шоҳруҳ Мирзо уни бирон жазога буюришни ўзига эп кўрмади.

Туркистон томонларда юрган Халил Султон Даشتி Қипчоқдаги кўчманчи чингизийларнинг қуролига айланиб қолиш хавфи бор эди. Ўша томонларда янги бир фитна қўзғалишига йўл қўймаслик учун Шоҳруҳ Мирзо қўшин тортиб Туркистонга борди ва Узун Ота деган жойда Халил Султон билан учрашди.

— Энди ўтган ишга саловат, сиз менинг жигаримиз! — деб, қучоқ очиб Халил Султон билан ярашди.

Ўзаро суҳбатда Халил Султон отаси Мироншоҳ ҳукмронлик қилган Исфаҳон ва Озарбойжон томонларга ҳоким бўлиб бориш истагини билдириди.

— Ҳоқони Сайийд, Самарқандда биз элниңиз мозаридан қолдик, бобомиз пойтахтига Улугбек Мирзо муносибидирлар, — деди.

Халил Султоннинг тантлилик қилгани Шоҳруҳ Мирзога ёқиб тушди. У Самарқанд таҳтини ўели Улугбек

Мирзога иноят қилди-да, Халил Султонни хотини Шодимулк бегим билан Ҳиротга бирга олиб бориб, бир неча кун меҳмон қилди.

Подшонинг илиқ муносабатидан диллари юмшаган Халил Султон ва Шодимулк бегим Ҳиротнинг Боги Сафедида меҳмон бўлиб турган кунларида кимларнинг қутқусига учиб соҳибқирон боболари васиятига қарши исён қилганларини батафсил сўзлаб бердилар.

— Биз, ошиқ-маъшуқлар, — деб Халил Султон ўзларини истеҳзо билан тилга олди: — Биримиз подшо, биримиз малика бўлиб, жуда катта кеттан эканмиз. Кейин билсак, ҳокимият учун курашган қиморбозлар «гартқам!» деб, бизни ошиқقا ўхшатиб, ўртага ташлаган эканлар. Ўйин тугагандан кейин ошиқ керак бўлмай қолганда биримизни Худайдод банди қилиб Ҳўжандга олиб кетди, биримизни Кешга сизнинг ҳузурингизга асира қилиб олиб келишибди.

Халил Султон Шоҳруҳ Мирзодан етти ёш кичик — энди йигирма олтига кирган эди. Лекин сўнгти йилларда унинг юзи алланечук сўлиб, қаримсиқ бўлиб қолган, соч-соқолига оқ тушган эди.

— Амирзодам, мардана лутф қилдингиз, — деб Шоҳруҳ, Мирзо ошиқ-маъшуқлик билан қиморбозлар ошиғи ҳақидаги сўз ўйинидан завқ қилди.

— Ҳайрият, толеимизга Хоқони Сайийд, сиз билан, ҳазрат бегим, сиз бор экансизлар, — деб Шодимулк бегим эрининг сўзларини қўллаб-қувватлади. — Сизларни парвардигор бизга најоткор қилиб юборган экан. Бўлмаса душманларимиз бизни аллақачон ўлдириб юборишарди.

— Ҳар бир иш Худодан. Бобо Турмуш билан Арғуншоҳлар жазосини олди-ку.

— Бироқ сизга душманлик қилган Ҳўжа Аҳмад Тусий ёнидаги Табризийлар билан бирга қочиб қутулиб кетди,— деди Халил Султон. Мен асир тушганимда улар хазинада қолган олтину жавоҳирларни ўмарид, Табриз томонларда ҳукмрон бўлган Қора Юсуф ҳузурига қочиб ўтибдир.

— Рей¹га ҳоким бўлиб борсангиз, балки улар ҳузурингизга қайтиб келишар? — деди Гавҳаршод бегим.

— Агар қайтиб келишса, мен уларни туттириб Хоқони Сайийдинг ҳукмларига топширгаймен. Қора

¹ Рей — ҳозирги Техронга яқин бўлган қадимиш шаҳар.

Юсуф билан ҳам алоҳида ҳисоб-китобим бор. Икки йил бурун унинг одамлари менинг отам Мироншоҳ баҳодирни Судтония яқинида қийнаб ўлдирғанлар. Уларга қасос қайтмори керак!

— Илоё яхши ниятларингиз рўёбга чиқсин! — деб Шоҳруҳ Мирзо сухбатни якунлади.

Шундан кейин Шоҳруҳ Мирзо тажрибали амирларидан Пўлатбек, Ҳамзабек, Сайд Ҳасан деганларни ўн минг кишилик лашкар билан Халил Султон ихтиёрига бериб, уни Рейга ҳоким қилиб жўнатди.

Лекин Рейда ҳам Халил Султоннинг иши юришмади. Соҳибқирон бобосининг арвоҳини чирқираттани, валиаҳд тайинланган Пирмуҳаммад Мирзонинг ўлимига сабаб бўлгани туфайли унинг руҳида қандайдир синиш ва емирилиш юз берган, соғлиги ҳам ёмонлашган эди. Рейда у оғир хасталикка учраб, уч кун тўшакдан туролмай ётди-ю, йигирма етти ёшида вафот этди. «Бобосининг арвоҳи урди» деган гаплар тарқалди.

Йигирма тўрт ёшлиқ Шодимулк бегим севгилиси Халил Султонсиз яшашни истамай, заҳар ичидан ўтди. Ёлиз ўғлининг доғида куйган Хонзода бегим ҳам Халил Султоннинг қирқи ўтар-ўтмас бандаликни бажо келтирди.

ИНТИҲОСИЗ ОЛИШУВЛАР

Кўпчилик танийдиган бу уч машҳур шахснинг бирин-кетин ҳаётдан кўз юмгани шон-шуврат ва баланд мартабаларнинг ўткинчи эканини кўрсатиб турарди. Шунга қарамай, ҳокимият талашиб олишишларнинг ҳеч охири кўринмасди.

Фарбий вилоятлар энди тинчиганда Шарқдаги Туркистон ва шимолдаги Даشتி Қипчоқдан яна бир ҳатарли кўшин тоғ кўчкисидай Самарқанд устига бостириб келди. Бир вақтлар ўз валинеъмати Амир Темур хотирасига хиёнат қилиб, Халил Султон исёнига кўшилган Шайх Нуриддин энди Даشتி қипчоқдаги Чингиз ўғлон билан тил бириктириб, Туронни ёш Улубекдан тортиб олиш ҳаракатига тушди.

Кучлар тенг эмас, ёв қўшини тўрт баробар кўп эди. Самарқанд яқинидаги Қизил Работ деган жойда жанг бўлди. Ўн беш ёшлиқ Улубек оталиги Шоҳмалик билан бу жангда мағлубиятта учради ва Амударё томонга чекинди.

Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлоннинг мўри-
малаҳдай беҳисоб қўшини уни аёвсиз тақиб ке-
ларди. Улугбек дарёдан ўтиб кетишга тезда кема то-
полмагач, ўнг қирғоқдаги Калиф қўргонига кириб бе-
кинди.

Ёв қўшини қўрғонни ўраб олди. Қамал бошланди.
Чингиз ўғлоннинг одамлари қўргон деворларининг но-
чорроқ жойини топиб, уни қулатиш учун тагини ков-
лай бошладилар.

Ўғлиниң ҳаёти хавф остида қолганини Ҳиротда
туриб эшитган Шоҳруҳ Мирзо дарҳол отланиб, Ка-
лифга катта қўшин билан етиб келди ва Улугбекни ёв
чангалидан кутқариб олди.

Шайх Нуриддин билан Чингиз Туркистон
томонга чекинди. Шоҳруҳ Мирзо Шайх Нуриддинга
элчилар юбориб, у билан ярашмоқчи бўлди. Лекин
ўжар Шайх Нуриддин бунга кўнмади. Шундан кейин
Хирқадоқ деган баҳодир бир навкар ҳийла ишлатиб,
уни отдан тортиб тушириди-да, бошини қилич билан
кесиб ташлади. Шайх Нуриддин асоратида азоб тор-
тиб юрган Туман оға (Соҳибқироннинг кичик бева-
си) шундан сўнг Самарқандга қайтиб келди. Улугбек
уни эззозлаб кутиб олди, кейинроқ ота-онасининг
олдига — Ҳиротта кузатиб қўйди. Туман оға қолган
умрини Шоҳруҳ Мирзо қаноти остида тоат-ибодат
билан ўтказди.

Гавҳаршод бегимнинг эндиғи орзуси — қонди
урушлар бошқа бўлмаса, Соҳибқирон даврида сони
икки юз мингдан ошиб кеттан қўшин уч-тўрт баро-
бар қисқартирилса, ҳарбий харажатлардан ортиб қол-
ган маблағлар ҳисобига мактабу мадрасалар, кўприк
ва работлар қурилса, Шоҳруҳ Мирзо ҳам бунёдкор-
лик ишларига мойил эди. Бироқ уруш-юришдан бош-
қа нарсани билмайдиган зўравон беклар ва сипо-
хилар қўшинни қисқартиришга қаршилик кўрсатиб
исёнлар қилишди.

Бу исёнларни бостириш учун яна қурол ишлатиши-
га тўғри келди.

Деҳқону ҳунармандлар, олиму қурувчилар, мамла-
катнинг барча маданий кучлари урушсиз яшолмайди-
ган жангариларга қарши қурашда Шоҳруҳ Мирзони
қўллаб-қувватладилар. Шоҳруҳ Мирзо ва Гавҳаршод-
бегим ўз ўғилларини ҳам бунёдкорлик руҳида тарби-
ялаган, уларнинг ҳар бирига яхши кўрган илмий-
ижодий ишини қилиш учун имкон яратган эдилар.

Шу сабабли ўғиллар ҳам доим ота-она томонида турдилар.

Улугбек Мирзо Самарқандда мадраса ва расадхона куриб, олимлигини қилиди. Унинг иниси Иброҳим Мирзо Шерозда улкан шоир Шарафиiddин Али Яздийга ҳомийлик қилиб, соҳибқирон бобоси ҳақида «Зафарнома» китобининг яратилишига сабабчи бўлди. Учинчи ўғил Бойсунқур Мирзо Ҳиротда бош вазир. У отаси номидан барча рассомларга бош бўлиб, Боги Сафедда қурилган улкан қасрнинг ичига ажойиб суратлар чиздириди. Ҳиротда Шоҳруҳ, Мирзо номига бир мадраса, Гавҳаршод бегим номига яна бир мадраса курилди.

Шоҳруҳ Мирзо ва Гавҳаршод бегим бир ёқадан бош чиқариб, ҳокимият жиловларини маҳкам туттаниклари, ўғилларини инсоф ва адолат руҳида тарбиялаганниклари учун тўрт ўғилдан бирортаси — на Улугбек, на Иброҳим, на Бойсунқур, на Жўқий Мирзо — бир-бири билан ёвлашган эмас, ота-оналарига қарши бош кўтарганлари ҳам йўқ.

Бу ўғиллар қийинчилик кўриб ўстган, ҳарбий юришларда машаққат чекиб чиникқан, тинч ижодий меҳнатнинг афзаликларини амалда кўриб билган эдилар.

Аммо фаровон замонларда кўпроқ ўйин-кулги, айшу-ишрат билан ўстган Шоҳруҳнинг неваралари ноаҳил, бири-бири билан қирпичноқ. Бу ёшларда сарфланмаган кучлар кўп, ота-боболари каби катта ғалабаларга эришиб тождор бўлиш иштиёқида ёнишади. Атрофларидағи амиру беклари тоғларга тармашган булутларга ўхшаб уларнинг бошларига тахтипаастлик балоларини ёғдиришади.

«Давлат маблағлари мадраса-ю, расадхона қурилишларига эмас, ҳарбий юришларга сарфланиши керак! Қиличларимизни занг босиб кетди! Жанговар бекдан кўра аллақаёқдаги муллабаччаларнинг нуфузи баланд!» деб вайсайдиган урушқоқ амирлар таъсирида ёш шахзодалар ҳам янги ҳарбий юришларда қаҳрамонлик кўрсатиб, катта мартабаларга эришишни исташади.

Доим маданий кучларга қарши турадиган, бунёдкорликдан кўра бузғунчиликни афзал кўрадиган, урушда қон тўкиб бойлигу мартаба орттиришга ўрганган жангари беклар невараларини йўлдан оздириши мумкинлигини Шоҳруҳ, Мирзо ҳам сезиб қолди. Кечкурун давлат ишидан бўшаганда Боги Сафедга келиб Гавҳаршод бегимга дил ёрди.

— Невараларингиз бузгунчи беклар билан май базмлари қилармиш, кайф устида обрў талашиб, ҳокимиятта интилармишлар. Бундан кўрқкулик, бегим!

— Не қилайлик, ҳазратим! Маърифат билан жаҳолатнинг олишувлари минг йиллардан буён ҳеч поёнига етмайдир. Мамлакат ҳимояси учун лашкар керак деб қўшин сакдамоқдамиз. Лекин кўпчилик сипохилар мактаб-мадраса кўрмаган одамлардир. Маърифатлик бунёдкор киши игна билан қудуқ қазигандек бир умр меҳнат қилиб эришадиган бойлигу мартабага жангда ғолиб чиқдан беку навкарлар гоҳо бир кунда, бир соатда эришадиган пайтлари бўладир. Қиморга ўҳшаган бундай ҳарбий омад ёш невараларимизга йиллар давомида китоб ўқиб бунёдкор бўлишдан кўра мароқлироқ туюлса керак-да.

— Бироқ жангдаги жасорат билан ҳаётдаги бунёдкорликни қўшиб олиб бориш ҳам мумкин-ку. Соҳибқирон отамиз доим шундай қилмаганимилар?

— Рост, сиз ҳам шундай қилмоқдасиз. Улугбек ҳам!

— Ана шу тажрибани невараларимиз дилига ким етказиб бергай? Қуръоннинг «Шуаро» сурасида иккита ояти карима бор. Шу оятларда Иброҳим алайҳисалом оллоҳга илтижо қиласидар: «Эй, парвардиғорим, менга илму ҳикмат бергин, келгуси авлодларга ҳақиқатни сўзлаб беришга мени лойиқ қилгин!» Биз ана шу оятга амал қилсак бўлмайдими? Хўп, давлат иши-ю, уруш-юришлар мени жуда банд қилиб қўймоқда. Аммо сиз кўп китоб ўқийсиз, Улугбекни тарбиялаган маърифатлик онасиз. Невараларни мана шу Боги Сафедга олиб келиб, уларнинг дилига ҳақиқатни сингдирсангиз бўлмайдими? Яздий «Зафарномаси», Шомий китоби, соҳибқирон отамизнинг хотиралари, кутубхонамиздаги бошқа нодир битиклар барчasi сизнинг ихтиёргизда бўлсин. Сизу биз кўрган билган жуда кўп воқеалар ҳам невараларимиз учун катта бир мактаб эмасми?

— Ҳазратим, сиз бутун улуг бир мақсадни менинг кўзимга офтобдай равшан қилиб кўрсатдингиз. Агар кучим етса, мен ҳам авлодларга ҳақиқатни сўзлаб беришга заррача лойиқ бўлсам жон дер эдим!

— Мен аминмен, бундай иш сизнинг илкингиздан келгай. Ёдингизда борми, Ҳазрат отам лаёқатли неваралар тарбиясини кайвони хотинлари Сарой Мулк Хонимга топширган эдилар. Раҳматлик Биби Хонимни отам «она лочин» деб улуулар эдилар. «Авлодларимни

лочиндай юксакка парвоз этадиган қилиб тарбияланг!» дердилар.

— Ҳа, минг афсус, Сарой Мулк Хоним оламдан бевақт кетдилар.

— Аммо сиз ҳам Биби Хонимнинг салафларидан сиз, бегим. Бугунги темурийлар хонадонида сиз кайвони она бўлиб қолдингиз. Полапон лочинаримизни энди сиз учирма қилмоғингиз керак. Уларни амалпаст беку аъёнларнинг қутқуларидан омон сақлай олмасак, кейин пушаймон бўлурмиз!

Гавҳаршод бегим ўрнидан туриб, Шоҳруҳ Мирзонинг бу топширигини таъзим билан қабул қилди.

— Иноятиңгиздан миннатдормен, ҳазратим!

Шундан кейин умидли шаҳзодалар Боги Сафедга кўчириб келинди. Улар орасида Улугбекнинг ўғли Абдулатиф, Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алайдавла ва Абулқосим Бобурлар бор эди.

Гавҳаршод бегим ҳар ҳафтанинг уч кунида шаҳзодалар билан икки соатдан машгулот ўтказарди. Машгулот Боги Сафедда, бегимнинг катта хонайи хосида ўтар, миз устида «Зафарнома»га ўхшаган нодир қўлёзмалар турарди. Деворга хариталар ҳам осиб кўйиларди.

Гавҳаршодбегим кўпроқ темурийлар тарихидан сабоқ берарди. Китобларда ёзилган воқеаларни ўзи бошдан кечирган ёрқин хотиралар билан бойитиб, жуда мароқли ҳикоялар сўзлаб берарди.

Унинг сўзларини ёши кичикроқ бўлган шоиртабиат невараси Абулқосим Бобур ниҳоятда берилиб тингларди. Бироқ Абдулатиф билан Алайдавла фақат тоҷу таҳтни эгаллаш, жангда ўлжа олиш ва айшу ишрат қилиш тафсилотларига қизиқишар, момоси илму маърифат ва бунёдкорлик тўғрисида сўзлаганда эснаб ўлтиришарди.

Уларни ота-боболарининг энг яхши анъаналарига содик қилиб тарбиялаш беҳад мушкул эканини Гавҳаршод бегим шундан ҳам сезарди.

АБДУЛАТИФНИНГ ИЛК ИСЁНИ

Улугбекнинг биринчи ўғиллари ёшлигида ўлиб кетишган, улардан кейин турилган Абдулатиф амакиваччаси Алайдавлага нисбатан бир неча ёш кичикроқ эди. Бир чекаси шу сабабдан Алайдавла ўзини сал

катта оларди. Унинг отаси Бойсунқур Мирзо ўттиз уч ёшида ичкиликни кўп ичиш оқибатида касалланиб ва-фот эттанидан кейин фарзанд доғида куйган она Бойсунқурга жуда ўҳшайдиган Аллауддавлага кўироқ эътибор берарди.

Тўққиз-ён ёшларида улар ёроҷдан ясалган қиличларини бир-бирига шақ-шуқ уриб машқ қилишган бўлса, балоғатта етиб, йигит бўлиб қолган кезларида ҳақиқий қилич билан куч синашадиган бўлди. Абдулатифнинг ёши кичик бўлса ҳам билагида кучи кўп, оталиги уни «қиличбозликда соҳибқирон бобокало-нингизга тортгансиз» деб мақтайди.

Бир кун қиличбозликдан машқ ўтказаёттганларида Аллауддавланинг қўлидаги қиличини Абдулатиф чап-дастлик билан уриб ерга тушириб юборди. Қўли қаттиқ, қайрилган Аллауддавла оғриқ зарбидан инграб, ўртанча бармогининг қилич кесиб кетган жойини чап қўли билан чангллади.

Шу воқеанинг устига келиб қолган Гавҳаршод бегим Аллауддавланинг бармогидан қон оқаёттанини кўрди-ю, қилич туттган Абдулатифни жеркиди:

— Амирзода, бунчалик бешафқатсиз!

— Узр, нохосдан тиғ текканини билмай қолдим!

— Нохосдан эмас, атайлаб тиғ урдингиз! — деди Аллауддавла ва момосига юзланди. — Менга девонда катта лавозим берилгани учун баҳиллиги келиб юрган эди. Мана, аламини одли!

— Баҳил ўзингиз! — деди Абдулатиф ҳам аччиғланиб. — Менинг отам Самарқанд таҳтида йигирма йилдан бўён подшоҳ! Сиз отангизнинг подшоҳ бўлолмай кеттанидан армондасиз! «Энди таҳт навбати менини, бобом мени валиаҳд тайин эттай, сиз менинг хизматимни қилгайсиз!» деб мақтаниб юрибсиз!

— Вой, беандиша! — деб Гавҳаршод бегим Абдулатифнинг сўзини кесди. — Бу сўзлар Хоқони Саййиднинг қулоқларига етиб борса не бўлишини бўлурмисиз? Ҳалитдан тожу-таҳт даъвосини қилишга уялмайсизларми?!

— «Валиаҳд бўлурмен» деб даъво қилган эркато-йингиз-ку! — деб сўз қайтарди Абдулатиф.

— Аввало, сиз чақимчилик қилишдан уялинг!.. Ил-кига қилич уриб ярадор қилганингиз устига яна бундай беодоб гаплар!.. Бунинг учун Хоқони Саййид сизга жазо буюрмоқлари керак!

Туғилган шаҳри Самарқандни соғиниб, ота-она мәддијатини қўмсаб юрган, Ҳиротда ўзини гаровда ушлаб турилгандаи сезадиган Абдулатиф момосининг сўнгти гапларидан қаттиқ хафа бўлди ва йиғламсираб ўз кўшкига қараб кетди.

Ўша куни кечаси Абдулатиф бўлган воқеани Жунаид Бўта деган сирдош бекига айтиб берди-ю:

— Ҳўрлик бас, Самарқандга кетгаймиз! — деди.

— Шундай қаҳратон қишида... Амударёдан қандай ўттаймиз?

— Бу ерда ўгай бола бўлиб яшаш жонимга тегди! Алайдавла ўз туғилган шаҳрида, ҳамма унга меҳри-бон. Самарқандга борсак, ҳазрат отам менга меҳрини кўрсатиб, биронта лавозим бермасмиди?! Ахир соҳибқирон бобом отамни ўн бир ёшида Тошкенту Сайрамларга ҳоким қилиб тайинлаган эканлар-ку. Мен ўн етти ёшдамен! Қачонгача момомга мутеъ бўлиб юргаймен?

— Агар ҳазрат отангиз Тошкентними, Фарғонаними сизга берсалар... унда биз...

— Унда сиз менинг соҳибихтиёр эшикоғам, биринчи амирим бўлурсиз!

Бундай катта лавозимлар олдида қиши совуклари ҳам Жунаид Бўтанинг кўзига кўринмай қолди. Икковлари йўл тайёрлигини кўриб, содик навкарларидан ўттиз кишини етовдаги отлари билан Ҳиротдан яширинча олиб чиқдилар-да, Самарқандга жўнаб кетдилар.

Невараси Абдулатифнинг Самарқандга аразлаб кетиб қолганини эшитган Шоҳруҳ Мирзо Гавҳаршод бегимни Боги Жаҳонородаги хонайи хосга чақиртирди.

— Сиз нечук Абдулатифни хафа қилдингиз, бегим? — деб қаҳр билан сўради.

— Не қилай, ҳазратим, Абдулатиф Алайдавланинг илкига тиғ урибдилар!

— Сиз нуқул Алайдавла дейсиз! Улуғбек сизга ўттайми? Ўғли аразлаб борса Улуғбек билан орамиз бузилиши мумкинлигини нечун ўйламайсиз? Алайдавла ҳалитдан тожу-тактта талпинармиш! Валиаҳд бўлмоқчи эмиш! Уни эрка қилиб ҳовлиқтирган сиз эмасми?!

Хуфялар аллақачон ҳамма гапни оқизмай-томизмай Шоҳруҳ Мирзога етказганини сезган Гавҳаршод бегим титроқ қўлларини кўксига қўйиб:

— Мен, заифангиз, кўнгли бўшлиқ қилган бўлсан авф этинг, — деди. Бевақт вафот этган фарзандимиз

Бийисунқур Мирзодан ёдгор бўлиб қолган Алайдавла-
га меҳр қўйганим рост. Лекин сўзимга инонинг, ҳаз-
ратим, Абдулатиф билан унинг отаси Улугбекка менинг
мехрим бундан ортиқ бўлса борки, кам эмасдир!

— Кам эмаслиги... фақат оғиздами ёки... амалда
исботи борми?

Бугун ҳаво совуқ бўлгани учун эр-хотин иккови
ҳам пўстин кийишган, ташқарида қор ёғиб, изгирин
шамол эсмоқда эди.

— Агар... менинг сўзларимга исбот талаб қилин-
са... Хўп, ижозат беринг, ҳозир қиши чилласи бўлса
ҳам, Самарқандга йўл олай. Оналик меҳрим қандай-
лигини Мирзо Улугбек олдида исбот этай, Абдула-
тифни Ҳиротта олиб қайтай!

Ҳиротдан Самарқандга қиши кунида отлиқ бориб
келиш учун сал кам бир ой вақт кетар эди. Ёши
олтмишдан ошган Гавҳаршод бегим бундай маشاқ-
қатли сафарга бардош бера олармикан? Келинчакли-
гида унинг қанчалик гўзал ва шиҷоатлик аёл бўлгани
Шоҳруҳнинг эсига тушди:

— Ҳали ҳам йигирма ёшдаги ғайратларингиздан
бор экан-да, бегим?

— Фарзанд меҳри ёшга қарамас экан, ҳазратим.
Мен тўнғич ўғлимиз Улугбекни жуда соғиниб юриб-
мен. Аммо неварамиз Абдулатифнинг феъли ёмон.
Ҳалитдан тожу-тахтга ҳавасманд.

— Мен ҳам буни сезиб юрибмен. Баъзи Самар-
қанд беклари Улугбекнинг мадрасада мударрислик
қилиб, илми нужумга берилиб кетганидан норози. Улар
Абдулатифни отасидан кўра подшоликка муносиброқ
деб билар эмишлар. Махфий ахборотлардан шуни бил-
ганим учун Улугбек Мирзонинг тинчини ўйлаб, Абду-
латифни Ҳиротдан кетказмай юрган эдим.

— Рост, Абдулатиф Улугбек учун ҳам хатарли. Руж-
сат беринг, мен бориб уни қайтариб олиб келай! —
деди Гавҳаршод бегим.

Хонаи хосда икковлари ўлтирган эдилар. Йўғон
гавдалиқ Шоҳруҳ Мирзо кўзлари алланечук ялтираб
ўрнидан турди. Гавҳаршод бегим ҳам жойидан кўта-
рилди. Майин соқол мўйлови силлиқ тарашланган
барваста Шоҳруҳ Мирзо ҳали ҳам хипчабўй бегим-
ни меҳр билан бағрига босди-да, юзидан, кўзидан
ўпди:

— Мард аёлсиз, сафарингиз бехатар бўлиши учун
неки зарур бўлса муҳайё қилурмиз!

Ўша куни Шоҳруҳнинг буйруги билан Самарқандга чолар юборилди ва Гавҳаршод бегимнинг йўлга чиқаётгани ҳақида Улугбекка хабар қилинди.

Гавҳаршод бегим қор бўралаб ёнаётган совуқ кунда Ҳиротдан отлиқ жўнаб кетди. Шоҳруҳ Мирзо унга юздан ортиқ қўриқчилар, хизматчилар, канизу навкарлар қўшиб берган эди. Бегим от устида жуда толиқса ёки совуқдан қийналиб қолса уни атрофи кийгиз билан ўралган, ичи бир қадар илиқ тахти-равонга олишарди. Саккиз бақуват йигит тахти-равоннинг тўрт томонидан узун дасталарини елкаларига қўйиб, эҳтиёт билан кўтариб борар эдилар. Бундай ҳолда тез юриб бўлмас, сафар узоққа чўзилар, охири кўринмайдиган поёнсиз йўлларда соатлар, кунлар жуда секинлик билан ўтар эди.

Тахтиравонда ёлғиз ўлтирган Гавҳаршод бегим хотириларга берилади. Ана, унинг оловли ёшлиги. Бадавлат тархонлар оиласида қази-қарта еб, қимиз ичиб, чавандозлик машқларида чиникиб ўстган қиз жуда тез вояга етади. Унга Соҳибқирон Амир Темурнинг назари тушади. Ўн олти ёшлик Гавҳаршодни кенжা ўли Шоҳруҳ Мирзога муносиб кўради.

Ўшанда Шоҳруҳ Мирзо ҳам энди ўн етти ёшга кирган, лекин ҳарбий юришларда тобланиб эрта улғайган, йигирма ёшлик йигитлардек кучга тўлган девқомат ўғлон эди. Гавҳаршод у билан авваллари ҳам кўришган, дилида оловли ҳислар уйғонган эди.

Тўй бўлди-ю, орадан уч ой ўтмай Шоҳруҳ Мирзо отасининг қўшинлари сафида Исфахон ва Табриз томонларга ҳарбий юришга кетди.

Ҳомиладор Гавҳаршод бегим Самарқандда эканида Кавказнинг Қорабоғидан, Амир Темурдан фармон келди. Уврук деб аталадиган ҳарам аҳли барча келинлар билан Сарой Мулк хоним бошчилигида икки минг қўриқчи аскар ҳимоясида Самарқанддан Табризга етиб келиши буюрилди.

Соҳибқироннинг буйруги сўзсиз бажариларди. Энди ўн еттига кирган келин иккиқат аҳволда минглаб чакирим масофани ёмғирли қор-қировли совуқ кунларда босиб ўтиб, хут ойида Табриз яқинидаги Султонияга етиб борганини ҳозир эсласа ўзининг чидам-бардошига ҳайрон қолади. Тўгри, меҳрибон қайнонаси Сарой Мулк хоним бутун сафар давомида унга ғамхўрлик қилиб борди. Лекин телбаланиб оқаётган Жайхундан ўтаётганларида кеманинг лапанглаб чайқалицидан Гав-

ҳаршод бегимнинг боши айланиб, кўзи тингани, Эроннинг Даشتি Карбало деб аталадиган саҳросида қумбўронларидан азоб торгани, Исфаҳондан нари то Султонияга етгунча төр йўлларида, тик довонларда қор ва ёмғирлар остида шалаббо хўл бўлганлари... Шундай узоқ йўлни босиб ўтган ёшгина келин наврўз арафасида Султонияда ажойиб бир ўғил туқданди. Яна қандай ўғил — бўлажак буюк даҳо Улугбек!

Боланинг чилласи чиққандан кейин соҳибқирон боbosи уни қўлига олиб пешонасидан ўпгани, Гавҳаршод бегимга қимматбаҳо кийимликлар ва дуру гавҳар тақинчоқлар инъом қилгани энг унудилмас воқеа тарзида бегимнинг ёдида қолган.

Шоҳруҳ Мирзо жангларда жасорат кўрсаттанидан ташқари ўн саккиз ёшида икки ажойиб ўғилнинг отаси бўлди. Унинг Тўтиносо бегим деган иккинчи хотинидан ўша йили яна бир ўғил туғилди. Унга бобоси Иброҳим деб исм қўйди.

Туғилиш бор жойда ўлим ҳам бўлар экан. Кавказнинг курдлар яшайдиган бир қалъаси олдида Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх баҳодирга ўқ тегиб ҳалок бўлди. Марҳумнинг хотинларидан бири — Мулкат оға саккиз ва ўн ёшлик икки ўғилнинг онаси эди. Амир Темур йигирма олти ёшлик бу келини ва икки неварасининг бегона оиласи тушишини истамади. Мулкат оғани Шоҳруҳ Мирзонинг никоҳига ўтказдилар.

Ёш вафот эттан аканинг бевасини инисиага хотин қилиб бериш одати азалдан бор эди. Соҳибқироннинг катта ўғли Жаҳонгир Мирзо йигирма ёшида вафот этганда унинг икки ўғлига она бўлган беваси Хонзода бегим марҳумнинг иниси Мироншоҳ никоҳига ўтказилган эди. Кейин бу никоҳдан Халил Султон туғилганди. Лекин Мироншоҳ Мирзо ёши ўзидан катта бўлган собиқ келин аяси Хонзода бегимни сўймас эди. Яқин қариндошга мажбуран уйлантиришнинг оқибати ёмон бўлишини Гавҳаршод бегим мана шу эру хотиннинг мисолида кўрган. Мироншоҳ Мирзо маст бўлиб Хонзода бегимни калтаклаган пайтлари ҳам бўлган. Хонзода бегим Мироншоҳ Мирзо устидан Соҳибқирон қайнотасига шикоятлар қилиб, унинг ҳокимиётдан четлатилишига сабабчилардан бири бўлгани ҳам Гавҳаршод бегимга маълум эди.

Шунинг учун ўн саккиз ёшлик Шоҳруҳ Мирзога йигирма олти яшар собиқ келин аяси Мулкат оғани

мажбуран никоҳлаб берганларида Гавҳаршод бегим жуда қаттиқ изтироб чекди, кундошлиқ оловида ку-йиб ўртанди.

Аммо ёшлиқда келинсалом қилган пайтидаёқ Соҳибқирон қайнотасининг иродасига сўзсиз бўйсунишини зиммасига олгани учун кундошлиқ азобларига ҳам чидағ берди.

Мулкат оға кейинчалик Шоҳруҳ Мирзодан бир ўғил кўрди. Отини Суюргамиш қўйдилар.

Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзонинг кўз очиб кўрган суюкли хотини эканлиги Мулкат оғага маълум эди. Шунинг учун у Шоҳруҳ Мирзодан ортиқча бир зътибор талаб қиласига, ўғиллари билан гоҳ Фарғона водийсида, гоҳ Балхда Шоҳруҳ Мирзодан йироқда яшашга кўнинкан эди.

Соҳибқирон қайнотаси Табризда эканида Гавҳаршод бегимнинг кундошлиқ азобини енгиллатадиган ажаб бир иноят ҳам қилди. Беш йиллик ҳарбий юриш ҳали давом этаётгани учун Амир Темурнинг ўзи Табризда қолди-ю, ўғли Шоҳруҳ Мирзони Туронга ҳоким тайинлаб, хотин-болалари билан Самарқандга жўнатиб юборди.

Шоҳруҳ Мирзо ёш бўлса ҳам тадбирли йигит эди. Катта хотини Мулкат Оғани Умаршайх Мирзодан туғилган ўғли Искандар Мирзо билан Фарғона водийсини бошқаришига юборди. Яна бир хотини Тўтинисо бегим ўғли Иброҳим Мирзо билан Бухорода яшай бошлади.

Самарқанднинг машҳур Боги Дилкушоси Улуғбек ва Гавҳаршод бегим ихтиёрида қолди. Самарқанд пойтахт бўлгани учун Шоҳруҳ Мирзо ҳам кўпроқ шуерда бўлар ва Гавҳаршод бегим билан Боги Дилкушода яйраб истиқомат қиласига эди.

Бегим ҳаётининг шу вақттacha бўлган энг фараҳли кунлари Самарқандда, Боги Дилкушода ўтди. Шоҳруҳ Мирзо Гавҳаршод бегимни давлат ишларига яхши тушунадиган ақлли ва маърифатли аёл сифатида ҳам яхши кўрар, баъзи мураккаб муаммоларни ҳал қилишда бегимнинг маслаҳатини олар эди.

Ана шундай маслаҳатлардан бири Самарқанддан Тошкентта бораёттнларида Жиззах билан Сирдарё оралиғидаги қакроқ чўлга сув чиқариш борасида бўлди. Амир Темир ўғлини Табриздан Самарқандга жўнатиб ётганда:

— Эл-юртнинг мушкулини осон қиласин, адолатли йўл туттин, савоб ишлар қилиб кўпчиликнинг дуосини олгин! — деб насиҳат қиласан эди. Шоҳруҳ Мирзо Сирдарёning чап томонидаги сувсиз чўлда қийналиб яшаётган аҳолининг арзу додини эшигтганда шу насиҳатлар унинг ёдига тушди.

— Сардоба курдирсакмикин? — деди у Гавҳаршод бегимга.

Гавҳаршод бегим Зарафшон дарёсидан чиқарилган Дарғом анҳорини унинг ёдига солди.

— Сирдарёning суви Зарафшонницидан ҳам кўп, амирзодам, — деди. — Агар ундан Дарғомга ўхшаган шоҳариқ чиқарилса, қанча сувсиз жойлар обод бўлғай! Қанча одамлар сизни дуо қиласай!

Тошкентта боргандарида Шоҳруҳ Мирзо муҳандислар ва миробларни тўплаб, Сирдарёдан чўлга қараб шоҳариқ қазиш бўйича лойиҳа тузишни буюрди. Лойиҳа тўрт ойда тайёр бўлди. Куз пайти дала ишлари камайганда дарё бўйида яшайдиган минглаб одамлар лойиҳадаги шоҳариқни қазишга сафарбар этилди. Халқ ўзи ҳашар қилиб, ишни бир йилда битирди. Чўлга сув келиб, боғ-боғлар, обод манзиллар пайдо бўлгандан кейин одамлар янги шоҳариқни «Мирзариқ» деб атай бошладилар. Бутун чўл эса Мирзачўл номини олди¹.

Шоҳруҳ Мирзо ва Гавҳаршод бегимнинг Туронда орттирган бу тажрибалари кейинчалик Хуросонда ҳам иш берди.

Қадимги Марв шаҳри Чингизхон давридан буён қумларга кўмилиб, инсон зоти яшолмайдиган харобазорга айланиб қолган эди. Бир юзу саксон йил, яъни сал кам икки аср кимсасиз ётган Марв шаҳрини қайта тирилтириш учун Чингизхон буздириб ташлаган Мурғоб дарёсидаги тўғонни қайта тиклаш, қумга кўмилиб қолган ариқларни очиб, обиҳаёт келтириш зарур эди.

Шоҳруҳ Мирзо отасининг салтанатини қайта тиклашга мұяссар бўлган милодий 1410 йилда Гавҳаршод бегим унга Марвни эслатди:

— Мирзачўлда шоҳариқ қаздирганингиз учун одамлар сизни ҳалигача дуо қиласар эканлар. Мана ҳозир худо сизга шундай улуғ салтанатни қайтариб берди. Энди буюк бир савоб иш қилсангиз...

¹ Тарихий адолат 1999 йилда қайта тикланди. Мирзачўлнинг энг катта канали Шоҳруҳ Мирзо номи билан аталди.

— Яна қандай иш?

— Ҳазратим, яна эмас. Бу ҳали ҳеч ким қилмаган бетакрор жасорат бўлур. Қадимги Марв шаҳрини қайта тикилаш...

— Бутун бир шаҳарни-я?

— Олиму муҳандислар тарҳини чизиб менга кўрсатдилар. Мўйсафид ёшуlliblar минг-минг савобталааб одамларни ҳашарга бошлаб чиқмоқчилар. Мурғоб дарё-сидағи бузилган тўғон қайта тикланса, халқ ўзи ариқларни қумлардан тозалаб олғай. Сув борса Марв қайта тирилгай!

Бу таклиф Шоҳруҳ Мирзони қизиқтириб қўйди. Чиндан ҳам бузиб ташланган тўғонни қайта тикилаш мумкин экан. Бу ишга Хуросоннинг барча савобталааб олиму муҳандислари, қурувчи-ю мироблари жалб этилди. Давлат хазинасидан катта маблағлар ажратилди.

Ҳиротдаги филхонада ўн бир йил бурун Ҳиндистондан келтирилган улкан филлари бўлиб, уларни ўз филбонлари парвариш қиласр эди. Энди шу филлар ҳам Мурғоб бўйида ишга туширилди. Тўғонга ётқизиладиган оғир тошларни ва улкан сепояларни филлар хартумлари билан кўтариб келиб, одамни оқизадиган сувни тўсишга ёрдам бердилар.

Тўғон биттунча узунилиги ўн икки фарсах¹, кенглиги йигирма газ², чуқурлиги беш газ келадиган улкан ўзан ҳам тайёр бўлди. Бу ишда Турондан Улуғбек Мирзо бошлаб келган минглаб усталар ва ер қазувчиларнинг хизмати ҳам катта бўлди. Қазув ишларига уста бўлган хоразмликлар ҳам ёрдамга келдилар. Жуда кўп ишларни Хуросон ҳалқи ҳашар йўли билан амалга оширди.

Бу улкан ишнинг бошида Шоҳруҳ Мирзонинг ўзи турди. У йўқ пайтда Гавҳаршод бегим ўғли Улуғбек Мирзо билан барча ишларни бошқариб турдилар. Ниҳоят, баҳорда Наврўзнинг дастлабки кунларида тўғон ишга тушибди, барча ариқларга сув келди.

Ўша йилиёқ дехқонлар Марв атрофларида беш минг жуфт ҳўқиз билан ер ҳайдаб экин экдилар, янги боғларнинг тарҳини чизиб беҳисоб кўп кўчат ўтказдилар. Ўй-жойлар ҳам тез қад кўтара бошлади.

Илгариги обод шаҳар ўрнида вайроналар, харобалар ястаниб ётар, фақат Султон Санжар мақбарасининг деворлари сўппайиб узоқдан кўринарди.

¹ Фарсах — бир тош, таҳминан 6 километр.

² Газ — таҳминан 80—90 сантиметр.

Мана бугун, орадан ўттиз йил ўтгандан кейин Самарқандга бораётган бегим Марвга яна қелганда мұхташам бинолар, мачиту мадрасаларни күриб астойдил қувонди. Совуқ қиши куни бўлишига қарамай шаҳарнинг энг нуфузли аъёнлари ва ёшулилари бегимнинг шарафига қўйлар сўйиб, минглаб одамларга ош бердилар. Марвни қайта тиклашда Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзонинг ёнида туриб олижаноб ишларни қилганини қайта-қайта эслалиб, унга узоқ умр ва оқийўл тилаб қолдилар. Шаҳар доруғаси бегимни Амударё бўйигача кузатиб қўйди.

* * *

Онаси келаётгани ҳақидаги хабар Улуғбекка аллақачон етиб борган эди. Қор-қировли қиши кунларида кекса онаси йўлларда қандай азоб тортишини кўз олдига келтирган Улуғбек барча ишларини ташлаб, Самарқанддан Амударё бўйига қараб шошилди. Гавҳаршод бегим Марв томонидан Амударёning чап қирғоғига яқинлашгунча Улуғбек ҳам Бухоро ва Қоракўл орқали дарёning ўнг қирғоғига етиб келди.

У вақтларда Амударёда бирорта кўпrik йўқ эди. Қишки дарёдан отлиқ ўтиб бўлмас, сувнинг саёз жойлари музлаган, аҳён-аҳёнда музлар кўчиб бир-бирига зарб билан уриларди. Бу асов дарёдан қишида кемада ўтиш ҳам хатарли, катта музлар кемани ағдариб юбориши мумкин. Шундай бўлса ҳам Улуғбек мустаҳкам бир кемага тушиб, онаси турган чап қирғоқча ўтиб келди. Гавҳаршод бегим кўпдан бери кўрмаган ўлини бағрига босгандга кўзларида қувонч ёшлари йилтиради.

— Хуш келибсиз, ҳазрат онажон! Самарқанду Бухоро Сизга пешкаш! Нариги қирғоқда Абдулатиф ўйлингизга пойандоз тўшаб турибдилар!

— Абдулатиф ҳам келдими?! Ҳайрият!

Яна ўша кемага тушиб ўнг қирғоқча ўттунларича бебош тўлқинлар катта-катта муз парчаларини бир неча марта кемага олиб келиб урди. Кема чайқалиб силкинганида Гавҳаршод бегим барра пўстин кийган Улуғбекнинг бақувват елкаларидан ушлаб мувозанат сақларди:

— Улуғ ўслим, тўнғич ўслим, суюнган тоғимсиз! — деб Улуғбекни болалик пайтидагидек эркалатиб сўзларди. Ўнг қирғоқча кема тўхтаган жойга чиндан ҳам

қип-қизил гилам пойандозлар тўшалганди. Пойандоз четида хипча бўйли новча Абдулатиф момосини таъзиму тавозеълар билан кутиб олди. Гавҳаршод бегим унинг эгилган бошини кўллари орасига олиб:

— Момоси ўргилсин Латифжондан! — деб пешонасидан ўпди.

Дарёдан ўтиб келгунларича кун кеч бўлган эди. Шунинг учун дарёнинг ўнг қирғоидаги Калиф қўрғонига тунағани кирдилар.

Она, ўғил, невара шоҳона дастурхон атрофида хушу курсанд сухбатлашиб ўтирганларида Гавҳаршод бегим Абдулатифга кулимсираб тикилди:

— Амирзода, сиз ҳам бу ерга келганингиздан беҳад шодмен. Самарқандда шунча кун ота-она ҳузурида бўлдингиз. Энди шу ердан тўғри Ҳиротта қайтаколсак ҳазрат бобонгизни ҳам қувонтирган бўлур эдик...

Абдулатиф бошини эгиб узр сўради:

— Ҳазрат моможон, мен ҳали ота-онам дийдорига тўйганим йўқ.

— Шундайми? — деб Гавҳаршод бегим Улуғбекка қаради.

— Албатта, қиши совуқларида сизни йўл азобига қўймасак яхши бўларди, — деди Улуғбек. — Бироқ бутун Турон аҳли Сизни кутиб олишга тайёргарлик кўрмоқда. Бухорода, Фиждувонда йўлингизга кўз тикканлар кўп. Ҳусусан, Мирзо Абдулатифнинг оналари... келинингиз Ҳусн Нигор бегим Самарқандда сизни интизор бўлиб кутмоқдалар.

Улуғбекнинг учинчи хотини Ҳусн Нигор хоним Султон Халилнинг қизи эди. Султон Халил Рейда сирли бир тарзда вафот этган, бу жудолик Халил Султоннинг онаси Ҳонзода бегимга ҳам оғир зарба бўлиб тушган, Ҳусн Нигор беш ёшлигида суюкли момосидан ҳам айрилиб, кўнгли чўкиб ўсанган эди. Улуғбек унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб уйланган, кўнгли нозиклигини ҳисобга олиб хафа қилмасликка интиларди. Ҳусн Нигор хоним Абдулатифни тукқандан кейин нуфузи анча кўтарилган. Чунки ҳозир Улуғбекнинг катта ўти Абдулатиф таҳт вориси саналар, ҳарамда унинг онасига алоҳида эҳтиром кўрсатиларди.

Гавҳаршод бегим шунинг ҳаммасини хаёлидан бир-бир ўтказди-да:

— Майли, мен ўзим ҳам Бухоро-ю, Самарқандни

соғиниб юрибмен, — деди. — Қадамжойларни зиёрат қилиб, келинларимни кўриб қайтгаймен!

Бу сўзлардан енгил тортган Абдулатиф қўлини кўксига қўйиб, момосига миннатдорчилик билдириди.

Улар эртаси куни Бухорога томон йўл олдилар. Бу ерда бир кун тўхтаб, Чашмайи Айюбдан сув ичдилар, Баҳовиддин Нақшбанд мақбарасини зиёрат қилдилар.

Бухоро ва Фиждувонда Улуғбек қурдирган мухташам мадрасалар онасига жуда маъқул бўлди. Гавҳаршод бегим бундан беш йил олдин Ҳиротдан келганда Фиждувонда бир кеча тунаб ўтган, Абдуҳолиқ Фиждувонийга эътиқоди борлигини айтган:

— Болам, Абдуҳолиқ Фиждувонийга Хизр Алайҳисалом ўзи таълим берган экан! — деган эди. — Унинг устози авлиё Юсуф Ҳамадоний бўлган. Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг мақбараларини обод қилсангиз бoshingizga савоб ёғилгай!

Улуғбекинг ўзи ҳам Абдуҳолиқ Фиждувонийни буюк авлиё деб биларди. Шунинг учун Фиждувонда унинг номи билан улкан бир мадраса ва мақбара қурдирди.

Гавҳаршод бегим бу гал Фиждувонга келганда мадрасани кўриб беҳад қувонди. Улуғбек Абдуҳолиқ Фиждувоний мақбараси олдида онаси шарафига жонлик сўйдирди, дошқозонларда палов дамлатиб, минглаб одамларга худойи ош тортириди.

Бунинг ҳаммаси учун Гавҳаршод бегим ўғлидан астойдил миннатдор бўлди. Аёллар одатига биноан аzonда офтоб чиқмасдан олдин Абдуҳолиқ Фиждувоний мақбарасига зиёратта келиб, тиловат қилди:

— Илоҳим шу мақбарани қурдирган ўғлим Улуғбекни парвардигор паноҳида асрасин, Ҳазрат Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг арвоҳлари доим унга мададкор бўлсин, неварам Абдулатифга худо инсофу қаноат берсин, ота-бала доим бир-бирига меҳру оқибатлик бўлсин! — деб юзига фотиҳа тортиди.

Самарқандга боргунча яна неча марта тўхтаган бўлсалар, ҳамма жойда Гавҳаршод бегимни «Маҳди Улё» — «Авлиё она» деб эъзозлашар, хусусан аёллар унинг дуосини олишга интилишар, бегимнинг кийимларига тегиб қолган қўлларини кўзларига суртиб ўлишар эди. Самарқанддаги эъзоз-икромлар бундан ўн чандон баланд бўлди. Улуғбек ва унга яқин одамларнинг иссиқ меҳри туфайли қиши совуклари ҳам Гавҳаршод бегимнинг хаёлидан узоклашиб кетди. Улуғ-

бек Кўҳак тоги этагидаги Боги Майдонда гўзал Хитой чиннилари билан зийнатлаган икки қаватлик кўшқда онаси шарафига катта қабул маросими ўтказди. Маросимда Гавҳаршод бегимнинг барча келинлари, шаҳарнинг аслзода аёллари ҳам иштирок этдилар. Зиёфатдан сўнг ҳаммаларига саруполар улашилди. Гавҳаршод бегимнинг ўзига олмос кўзли узуклар, хитойи чиннилар, зардўзи қаболар тақдим этилди.

Мехмонлар тарқагандан сўнг юқори ошиённинг очиқ саҳнида Улугбек билан Гавҳаршод бегим бир пас осмондаги юлдузларни тамошо қилиб сўзлашиб турдилар.

Осмон очик, аёзли тунда юлдузлар чараклаб кўринарди.

— Ҳазрат онажон, ёдингиздами? — деди Улугбек. — Мен уч-тўрт ёшлик бола эканимда Ҳамза Ибн Али деган қиссаҳоним бор эди.

— Ҳа, ҳа узоқ Султонияда Табриз томонда Ҳамзани соҳибқирон бобонгиз Сизга қиссаҳон қилиб тайинлаган эдилар.

— Ўша Ҳамза Ибн Али менга осмондаги юлдузлар ҳақида ғаройиб ривоятлар айтиб бергани ҳануз ёдимдан чиқмайди. Мен ҳозир Абдулатифга илму нужумдан сабоқ бермоқдамен. Фарзандлар осмон жисмларидаги событиқдан, тартибу мувозанатдан ибрат олмоқлари керак.

— Улуг кашфиётлар қилибсиз, болам, худойим сизни ёмон кўздан асрасин. Осмонда Оллоҳнинг пардойи асрори бор. Сиз бу пардани очаман деб уринманг, парвардигорнинг қаҳри келгай. Эҳтиёт бўлинг!

— Хўп, ҳазрат онажон! Сиз хавотир бўлманг.

— Ҳиротда бизга Ҳоқони Саййид мунтазирлар. Энди Абдулатифни олиб қайтишим зарур.

Аммо Абдулатиф Ҳиротга қайтишни истамасди. Гавҳаршод бегимдай машҳур момо аразлаб кетган неварасининг кетидан шунча йўл босиб келгани Самарқанддаги беку аъёнларнинг кўзи олдида Абдулатифнинг обрўсини оширган, нуфузлик амирлар унинг шарафига ҳар куни зиёфатлар беришмоқда.

Абдулатифнинг онаси эса ёлғиз ўғлини ўзидан узоклаштиришни истамас, гоҳ Гавҳаршод бегимга, гоҳ Улугбекка илтижолар қилиб, Абдулатифни Самарқандда қолдиришни сўрарди.

Гавҳаршод бегим Улугбек билан яккама-якка сухбатлашганда овозини пасайтириб деди:

— Ҳазрат отангиз айтиб юбордилар, «Абдулатиф Самарқанд бекларининг күтқусига учиб, отасининг тахтига тажовуз қилиши мумкин» дедилар.

— Наҳотки? — Улугбек бу сўзларга унча ишонмади.

— Шоҳ ўғлим, Абдулатифни мен ёшлигидан билурмен. Унинг табиатида ёмон бир беқарорлик бор. Кўзларида бургутнинг кўзларини эслатадиган қаттиқлик сезамен. Мен сизнинг болалигингизни ҳам яхши эслаймен. Сизда улуг истеъоддларга бўладиган некбинлик, майинлик устун эди. Аммо ўғлингиз бошқача...

— Яъни, қандоқ... бошқача?

— Тўғри, Абдулатиф жуда ботир йигит. Унинг довюраклиги мёнга Халил Султонни эслатадир. Онаси Хусн Нигор хоним Халил Султоннинг қизи эмасми? Ирсий хислатлар она томондан ҳам ўтар эканда. Ботирлиги яхши. Лекин ботирлик ҳам ақлу ирода билан идора этилмаса бўлмас экан. Халил Султоннинг фожеъасига ботирлигини ўз ақди билан идора этолмагани сабаб бўлди.

Улугбек онасининг бу фикрига қўшилди:

— Ботирлик ақл билан йўлга солинмаса одамни ҳовлиқма қилиб қўйиши мумкин, — деди Улугбек. — Мен ҳам ўғлимиз Абдулатифда ҳовлиқмалик, довдирликка ўҳшаш бир хислат борлигини сезамен. Илоҳим Халил Султон фожеъасидан худо бизни арасин!

— Худойи Таоло эҳтиётни унутмаган бандаларини асрагай, шоҳ, ўғлим! Абдулатиф ўзини тутиб олгунча уни ёмон бекларнинг кутқуларидан эҳтиёт қиласайлик. Самарқандда қолса, уни сизга қарши бирон фитнанинг гирдобига тутишлари мумкин. Шунинг учун ҳазрат отангиз Абдулатифни Ҳиротда ўз ёnlарида тарбия қилмоқчилар. Ҳарбий вазоратда унга каттароқ лавозим бермоқчилар. «Балки панжҳазора¹ лавозимини беरурмиз» дедилар.

Бу гаплардан кейин Улугбек Абдулатифни Ҳиротга қайтаришга рози бўлди ва хотини билан ўғлини шунга кўндириди. Қиши чилласи ҳали чиқмаган эди. Улугбек онаси билан ўғлини яна Амударё бўйигача кузатиб келди. Сўнг учковлари кемага чиқишиди. Дарёда музлар ҳаракати янада хатарли тус олган. Улугбек онаси билан ўғлини Амударёнинг ўнг қирғонига ўтказиб, Ҳиротга кузатгандан сўнг яна кўчма музлар зар-

¹ Панжҳазора — бешминг боши, яъни қўшин бошлиги, армия генерали.

басидан силкиниб лапанглаб бораётган кемада ўнг қирғоққа қайтиб кетди.

Бу ҳодисанинг гувоҳи бўлган одамлар подшоҳ ўғил билан малика онанинг бир-бирларига талпиниб, аразчи Абдулатиф учун жон куйдириб, қаҳратон совукларда шунча узоқ йўл босгандарини, хусусан, Улугбек онасининг ҳурмати учун Амудай хатарли дарёning у қирғоғидан бу қирғогига қиш чилласида бир эмас, тўрт марта ўтганини ҳётда кам учрайдиган бир меҳру оқибат тимсоли деб таърифлар эдилар. Бу таърифлар Шоҳруҳ Мирзонинг қулогига ҳам етиб борди. Шоҳруҳнинг топшириғига биноан Мирзо Алайдавла Ҳиротнинг энг эътиборли аркони давлатлари билан бирга Гавҳаршод бегимга пешваз чиқиб, у билан Абдулатифни икки кунлик йўлда кутиб олдилар.

Абдулатиф ва Алайдавла ярашган бўлиб, қучоқлашиб кўришдилар. Аммо бу ярашиш кетидан қонли олишувлар келишини ҳали ҳеч ким билмас эди...

ШОҲЛАРГА ФИДО МАЛИКА

Шоҳруҳдай подшоҳнинг маликаси-ю, Улугбекдай яна бир ҳукмдорнинг онаси бўлиш ташқаридан қараганда Гавҳаршод бегимга фақат саодат ва фароғат келтирадигандай кўринади. Лекин бу шоҳона ҳётнинг замирида зиддиятлар ва хавфу хатарлар шу қадар кўпки, улардан огоҳ, бегим доим эҳтиёт ва сергак бўлишга интилади.

Бегимнинг сергаклиги ва ақлу фаросатини ёқтирадиган Шоҳруҳ Мирзо давлат ишларини хотинидан сир тутмайди. Мана, қирқ йилдирки, қаерда қандай оғир вазият юз берса, уни бамаслаҳат бартараф этиш учун бегимни узоқ сафарларга бирга олиб кетади.

Ҳарбий юришларда Гавҳаршод бегимнинг Сўфи Тархон, Аҳмад Тархон, Увайс Тархон деган ака-укалари подшоҳ ва унинг маликасига энг садоқатли қўриқчилар бўлиб хизмат қиласиди.

Хурсонга Табриз томонлардан бостириб кирган қора қўюнли туркманлар тажковузи пайтида хиёнатчи беклар кечаси Шоҳруҳ билан Гавҳаршод бегим ухлаб ётган чодирга ўқ, ёғдириб, суиқасд уюштиридилар. Вонеадан вақтида хабар топган Сўфи Тархон бошлиқ қўриқчи аскарлар ўша кеча Шоҳруҳ ва Гавҳаршод бегимни бир ўлимдан сақлаб қолдилар. Саидхўжа ном-

ли фитначи бек ва унинг тарафдорлари ўз тажовузла-
рининг қурбонига айланиб нобуд бўлдилар.

Фарбий вилоятларда, Султония ва Табриз томон-
ларда мудом қонли урушларга сабаб бўлиб келган Қора
Юсуф Амир Темурга тутқич бермай қутулиб кетган
эди. Кейинчалик Қора Юсуфнинг одамлари соҳибқи-
роннинг учинчи ўғли, Шоҳруҳнинг акаси Мироншоҳ-
ни ўлдирган эдилар.

Орадан анча вақт ўтиб, милодий 1420 йилда қулай
вазият вужудга келганда Шоҳруҳ Мирзо акасининг
кушандаларига қарши қўшин торти. Бу хатарли
юришга Гавҳаршод бегимни ҳам бирга олиб кетди.

Қора Юсуф Шоҳруҳ билан ҳаёт-мамот жангига
шайлана бошлади. Бироқ уруш бошланишидан бир
кун олдин худонинг қудрати билан кекса Қора Юсуф
ўз чодирида ёш хотинининг хобгоҳида тўсатдан вафот
этди. Бу ўлим Қора Юсуф тарафдорларини шундай
саросимага солдики, улар қаршиларида таҳдид солиб
турган Шоҳруҳ, қўшинидан ваҳимага тушиб, саркар-
далари Қора Юсуфнинг чодирда қолган жасадини таш-
лаб қочдилар. Мурда билан ёлғиз қолган ёш бева аёл
шу атрофдаги қариндош-уругларини ёрдамга чақи-
риш учун кетганда аллақандай очкўз талончи ўлиб
ётган Қора Юсуфнинг йирик ёқут қадалган олтин сир-
гасини қулогидан тезда чиқариб ололмагач, эти билан
бирга кесиб олиб кетади.

Қора Юсуфнинг ўғиллари кўп эди. Шоҳруҳ орага
одам қўйиб, унинг Абусайид деган ақлли ўғли билан
муроса йўлини топди. Урушни ярашга айлантириб, Қора
Юсуфга азалдан ота мерос бўлган ерларни шу Абу-
сайид ихтиёрида қолдирди. Амир Темурга қарашли
бўлган вилоятлар эса яна Шоҳруҳ Мирзо қаламравига
ўтди.

Очиқчасига олиб борилган олишувларда Шоҳруҳ
Мирзони ҳеч ким енголган эмас. Амир Темурга му-
носиб ўғил сифатида у бирорта жангда мағлуб бўлма-
гани ва қирқ йилдан бўён елкаси ер кўрмай келаётга-
нидан Гавҳаршод бегим ифтихор қиласи.

Аммо Шоҳруҳни жангларда енголмаган ғаддор душ-
манлар махфий йўллар билан яна унга қарши фитна-
лар ва суиқасдлар уюштиридилар.

Шоҳруҳ, эллик ёшга кирган йили қишида жангари
ҳуруфийлар мазҳабига мансуб бўлган ақидапараст
Аҳмад Лурнинг зимдан тайёрланиб қилган суиқасди
кутилмаган ҳодиса бўлди.

Жума куни эди. Мусулмончилик фарзларини астайдил адo этадиган Шоҳруҳ Мирзо доим жума намозини Ҳиротнинг жоме масжидига бориб ўқир эди. Суиқасд бўлишидан олдинги кечада Гавҳаршод бегим ёмон бир туш кўрган экан. Бегимнинг тушида Шоҳруҳ Мирзо отлиқ ўтиб бораёттган тор бир кўчанинг пахса девори тўсатдан унинг оти устига ағдарилиб тушган эди.

Эртаси куни Шоҳруҳ жума намозига отланаётганда бегим уни қайтармоқчи бўлди. Тушига кирган ҳодисани унга айтиб берди-да:

— Шу бугун жума намозини уйда ўқийқолинг, дилим безовта бўляпти! — деди.

— Дилингиз безовта бўлса мискинларга садақа беринг, — деди Шоҳруҳ Мирзо. — Мен жума намозига бормасам гап-сўз кўпайтай!

Шоҳруҳ намоздан сўнг масжид ҳовлисига чиқаётганда чакмон кийган бир намозхон кўлида ўрам қилингандек оқ қофоз билан шошилиб унинг қаршисидан чиқди. Шоҳруҳ қофозни кўриб, «аризадир» — деб ўйлади-ю, ёнидаги мулоzимига «олинг!» деган ишорани қиласди.

Аммо ўрам қилингандек қофознинг ичига ўткир пичоқ яширилган экан. Аҳмад Лур чапдастлик билан пичоқни Шоҳруҳнинг қорнига урди. Қўриқчи навкар шошиб ҳимояга келганда, Аҳмад Лур унга ҳам пичоқ санчди. Оғриқдан инграган Шоҳруҳ, кўрчи бошига:

— Аблаҳни даф қилинг! — деб хитоб қилди.

Кўрбоши қиличини суғуриб, Аҳмад Лурни шу ернинг ўзида чопиб ташлади. Масжид саҳнига тўшалган мармар тошлар унинг қонига бўялди.

Пичоқ Шоҳруҳни қорнидан ярадор қилган, унинг ранги оппоқ оқариб кетган эди. Кўрчибоши:

— Ҳазратим, тахтиравон чақирайликми? — деб сўради.

Шунда қўрчибоши Ферузшоҳ, бир андишани ўртага ташлади:

— Масжидга отлиқ келган ҳазратим тахтиравонда қайтсалар... турли овозалар тарқалгай... фитначилар бош кўтаргай!

Шоҳруҳ ҳам шуни ўйлаб, заиф товуш билан:

— От... келтиринглар! — деди.

Унинг ярасига пилта қўйиб, бели билан қорнини маҳкам боғладилар-да, бир амаллаб отта миндиридилар.

Пичоқ зарбидан қоринга қон қўйилиш хавфи қанчалик кучли бўлмасин, Шоҳруҳ Мирзо оғриққа чидағ, бутун иродасини ишга солиб, саройга отлиқ етиб борди. Уни отдан тушургандарида қадам босолмай ҳушидан кетди.

Эрининг ҳаёти қил учида турганини сезган Гавҳаршод бегим дарҳол хос табибларни чақиртирди. Икки кечак-ю, кундуз унинг ҳаётини сақлаб қолиш учун курашдилар. Жарроҳлар қоринни очиб, ичакнинг пичоқ кесган жойини тикдилар. Ичга қўйилган қонни тозалаш ҳам жуда машаққатли бўлди. Шоҳруҳ Мирзо бу ишлар давомида гоҳ, оғриқдан инграр, гоҳ ҳушидан кетиб алаҳсирап, Гавҳаршод бегим унинг бутун азобини ўзи бошидан кечираёттандай қийналарди. Эри сал ўзига келгунча тиним билмай ҳакиму табибларга қарашибди. Давлат ишларини ҳам Шоҳруҳ Мирзо номидан ўзи бошқариб турди. Вазири аъзамга буюриб, Аҳмад Лурнинг кетида турган Азд ва Астрободий деган ақидапарастларни туттириди. Дин никоби остида ҳокимииятни эгалламоқчи бўлган бу ғаламислар аёвсиз жазоланди.

Подшоҳнинг ҳаёти сақлаб қолингани ва унинг соғая бошлагани шукронасига Ҳирот, Самарқанд, Балх ва бошқа шаҳарларда эл-юртга худойи ошлар берилди, бева-бечораларга хайру-эҳсонлар улашилди, солик тўлашда қийналиб қолган дехқон ва ҳунармандлар рўйхатта олиниб, уларнинг бокиманда қарзларидан воз кечилди.

Оғир хасталик сабабли Шоҳруҳ Мирзо бир ойдан ортиқ кўрпа-тўшак қилиб ётди. Унинг ярадор бўлгани ҳақидаги хабар тўрт томонга тарқалиб, Даشتி Қипчоқларга ҳам етиб борган бўлса керак. Қулай пайтни пойлаб ётган ғанимлар кўп ўтмай Туроннинг шимолий худудларига бостириб кирдилар.

Босқинчиларга Чингизхон авлодаридан бўлган Бароқ, ўғлон бошчилик қилди. Улар Сирдарё бўйидаги Сигноқни эталаб, Туркистон шаҳрига таҳдид солаётганлиги ҳақида Улуғбекка шошилинч хабарлар келди.

— Нонкўр Бароқхон! — деб Улуғбек бу йигитга қанча яхшиликлар қилганини эслади.

Бароқ ўғлон бундан саккиз йил бурун Оқ ўрда¹ хонларидан енгилиб, Улуғбек ҳузурига қочиб келган

¹ Оқ ўрда — Сирдарё бўйида ҳозирги Қизил Ўрда шаҳри ва унинг атрофларида жойлашган.

эди. Унга садоқат изҳор қилиб ялинган, Улугбек ёрдамида Оқ ўрдада ўз мавқеъини қайта тиклаган эди. Шунда Улугбек унга Тўхтамишни эслаттанди. «Соҳиб-қирон бобом қилган яхшиликларга ёмонлик билан жавоб бергани учун Тўхтамиш ер билан яксон бўлди, сиз унга ўхшаманг!» деб Бароқ ўғлонни огоҳлантирган эди. Бароқ ўғлон беш-олти йил давомида бир неча марта Улугбекка элчилар, совғалар юбориб, унинг ҳурматини жойига қўйиб юрди. Энди Шоҳруҳ Мирзо яраланиб ётиб қолган пайтда Улугбекни «ҳимоясиз қолди» деб ўйласа керак, олчоқларча тажовуз бошлади.

Улугбек Бароқ ўғлонга қарши жангга чиқмоқчи бўлаёттани ҳақида хабар келгач, Гавҳаршод бегим энди ўғли учун изтироб чека бошлади. Чунки бу гал Шоҳруҳ Мирзо ўғлига ёрдамга етиб бора олмас эди. Унинг яраси тузалган бўлса ҳам, меъда ичида ичакнинг тикилган жойи ортиқча зўриқишидан очилиб кетиши ва ичга яна қон қуилиши мумкин эди. Табиблар шуни айтиб, «беш-олти ойгача зинҳор ҳарбий юришларга бормасинлар» деб таъкидламоқда эдилар. Шоҳруҳ Мирзо Гавҳаршод бегим билан маслаҳатлашиб, Улугбекка Ҳиротдаги иниси Жўқий Мирзони ўн минг аскар билан кўмакка юбордилар. Махфий ахборотларга қараганда, Бароқ ўғлон Сифноқни ўн икки минг аскар билан босиб олган эди.

Самарқандда Улугбек йигирма минг аскар тўплаган экан. Ҳиротдан Жўқий Мирзо ўн минг қўшин билан борса, оға-ини Бароқхон устидан ғалаба қилишлари мумкиндеқ туюларди.

Бундан бир неча йил олдин Улугбек иниси билан Иссиққўл томонлардан Фаргона водийсига тажовуз қилиб келган мўгул хонларини тор-мор қилиб ғала-бага эришган ва буни Жиззахдан беридаги Илон ўтар тоғлари устидаги тошга маҳсус битик тарзида ёздириган эди. Шоядки бу гал ҳам оға-ини ўғиллар бирлашиб, Бароқхон тажовузини бартараф этсалар, деб умид қиласарди Гавҳаршод бегим.

* * *

Улугбек ўтгиз минг қўшин билан Туркистондан ўтиб, Сифноқقا яқинлашганда Бароқ ўғлон унга бас келол-маслигини тан олгандай бўлиб элчи юборди. Бир вақтлардагидек Улугбекка садоқат изҳор қилиб, қимматбаҳо совғалар пешкаш этди. Бир ҳафта ичида бор

қўшинини Турон ҳудудидан олиб чиқиб кетишга ваъда бериб, сулҳ тақлиф қилди.

Сўзга уста элчилар Улугбекка «биз бир ҳалқмиз, ҳазратим, — дейишиди. — Тилимиз бир, динимиз бир, Бароқ ўғлондан гуноҳ ўттан бўлса бир марта кечиринг, беҳуда қон тўкилмасин, тавба-тазарру қилиб, бош этиб келдик!»

Улугбек иниси ва нуфузли аъёнлари билан кенгашиб, ахийри «эгилган бошни қилич кесмас» деди-ю, сулҳ тўзишга розилик берди. Фақат Бароқ ўғлонга бор қўшинини Турондан олиб чиқиб кетиш учун бир ҳафта эмас, уч кун муҳдат берди. Элчилар Сигноққа бориб-келиб, Бароқ ўғлон бу муҳдатга ҳам рози бўлганилигини билдиришиди.

Бу воқеалар ҳут ойининг охирларида Наврўз арафасида бўлмоқда эди. Улугбек ва унинг беку навкарлари «энди уруш бўлмагай, Наврўз ўзи урушни ярашга айлантирадиган байрам!» дейишиб байрам тайёргарлигини кўра бошлидилар.

Улугбек қўшини пасти-баланд тепаликлар орасини қароргоҳ қилган эди. Бу қароргоҳни қўриқлаш учун ажратилган Хўжа Юсуф ва Мурод Қавчин деган беклар «эртага байрам!» дейишиб, роса ичишади, маст бўлиб ухлаб қолишади. Улардан ибрат олган қўриқчи навкарлар ҳам пинакка кетишади.

Улугбекнинг ўзи эса ўша кеча баҳорги тенгкунлик бошланганидан фойдаланиб, «Зижи Кўрагоний»га зарур аниқликлар киритиш билан банд бўлади. Бунинг учун Самарқанддан чарм филофга ўраб, аравада эҳтиёт қилиб олиб келинган асбобларни баланд бир тепаликка ўрнатади.

Чўл осмони худди гумбазнинг ўзи эди. Атроф очиқ бўлгани учун осмоннинг уфқقا туташган бутун айланаси жуда аниқ кўринарди. Юлдузлар йирик-йирик ва беҳад равshan чараклаб турарди.

Шогирди Али Қушчи ёрдамида Улугбек ўша кеча юлдузли осмонда анча янгиликлар кашф қилди. У ўз зижининг дастлабки тарҳида Абдураҳмон Сўфий зижига асосланиб, Сурайё юлдузларини олтита қилиб кўрсатган эди. Ҳозир устурлаб орқали бу юлдузлар тўпи олтита эмас, тўққизта эканини аниқлади. Ҳут юлдузлари туркумида эса яна икки юлдуз Сўфий кўрсатган ўн иккинчи бурҷда эмас, балки Ҳамал юлдузлари жойлашган қўшни бурҷда эканини ҳам Улугбек шу кеча кашф қилди.

Фалакиёт илмининг тарихига кирадиган янги қашфиётлар қилингани Улугбекни беҳад қувонтирас ва ҳаяжонга соларди. Юлдузлари чараклаган осмон остида Бароқ ўғлондай манфур душман уни гафлатда қолдириб тўсатдан ҳужум қилиши мумкинлиги хаёлига келмасди.

Саҳар палла ёв бостириб келганда маст уйқудан чўчиб уйғонган Улугбек нима ҳодиса бўлганини дафъатан тушунмади. Даҳшатли қийқириқ, бақириқ ва урсурлар орасидан иниси Жўқий Мирзонинг овози эшитилди:

— Ҳазратим, олчоқ Бароқ ўғлон сулҳ, тузиб бизни алдаган экан! Туринг тезроқ!.. Ёғий босди!

Кийиниб, отланиб чиққунларича фурсат бой берилди. Ўттиз минг қўшин сафланишга улгурмай чўл бўйлаб тумтарақай бўлиб қоча бошлиди. Улугбек ҳам иниси ва қўриқчи навкарлари билан чекинишга мажбур бўлди.

Бароқ ўғлон олчоқлик билан эришган ғалабасидан кутуриб, Улугбекни Тошкентгача таъқиб этиб келди. Унинг аскарларидан катта бир қисми йўлида учраган шаҳару қишлоқларни талаб, Самарқандга яқинлаша бошлиди.

Бу воқеалар хабари баҳорнинг савр ойида Ҳиротга етиб борди. Шоҳруҳ Мирзо энди таъбибларнинг сўзита ҳам қулоқ солмай, ҳарбий юришга отланди. Эрининг соғлиғидан ва Турондаги ўғилларининг аҳволидан хавотирга тушган Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзо билан бирга йўлга чиқди. Гоҳ отлиқ, гоҳ тахтиравонда ва маҳофада йўл юриб, Амударёга Термиз томондан яқинлашдилар.

Ота-онаси келаётганидан чопарлар орқали хабар топган Улугбек Тошкентдан Термизгача шитоб билан етиб бориб, уларни дарё бўйида кутиб олди.

Шоҳруҳ катта қўшин билан келаётганини эшитган Бароқ ўғлон у билан урушишга журъат этолмай, Даشتни Қипчоққа чекинди. У ерда ҳам кўп турмай, янги ўлжалар тамаъида Қашқар томонларга бостириб борди.

Буни эшитган Шоҳруҳ Мирзо Андижон ва Ўш орқали Қашқар хони Шермуҳаммадга бир неча минг кишилик аскарни кўмак қилиб юборди. Икки томондан Бароқ ўғлонга ҳужум қилган лашкарлар унинг қўшинини қуршаб олиб тор-мор қилдилар. Бароқ ўғлоннинг ўзи асир тушди. Шермуҳаммадхон унинг

бошини кестириб, Самарқандда турган Шоҳруҳ Мирзога бериб юборди.

Улубекнинг яхшиликларига шунча ёмонликлар билан жавоб берган разил душманга қасос қайтгани кўпчиликни мамнун қилди. Лекин Сифноқ яқинида душман ҳийласига алданиб беҳуда ҳалок бўлган беку навкарларнинг яқинлари арзу дод қилиб юрар эдилар. Шоҳруҳ Мирзо бир ойча Самарқандда туриб, Сифноқда ҳалок бўлган сипоҳиларнинг оиласига таъзия билдириди ва нафақалар белгилади. Айни вақтда, ёв хужум қилган куни кечаси қоровуллиқда сергак туриш ўрнига айшу ишратга берилган Хўжа Юсуф ва Мурод Қавчинларни чўп ясоқ жазосига буюрди.

Воқеанинг бошқа тафсилотларини ишончли одамлардан суриштириб билган Шоҳруҳ Мирзо Улубекдан ҳам хафа бўлиб, бир неча кун у билан сўзлашгиси келмай юрди. Ниҳоят, ўғлини Кўксаройдаги хонайи хосга чақиритириб, таҳт қаршисида тикка қилиб қўйди-да:

— Бароқхон билан урушда неча минг киши ҳалок бўлди? — деб сўради.

— Ҳазратим, икки минг...

— Ана шу мингларнинг уволи, аввало, сизнинг зиммангизга тушадир! Сиз бош саркарда эдингиз. Ҳарбий ҳолатда хушёр туриш ўрнига туни билан осмондаги юлдузларга тикилиб расад боғлабсиз!

— Рост, ҳазрат отажон, мендан ўғди. Бароқ бизни гафлатда қолдириш учун сулҳ тақлиф қилиб ҳийла ишлаттанини сезмай қолибмен!

— Хаёлингиз қўшин тақдири билан банд бўлганда сезар эдингиз! Сизда ақлу фаросат етарлик! Лекин сиз... Самарқандда илми нужум билан банд бўлганингиз озлик қилдими? Жанг арафасида фақат қўшин тақдирини ўйлаш сизнинг бурчингиз эмасмиди?

— Мен гуноҳкорман, беҳуда ҳалок бўлганларнинг руҳлари олдида виждоним азобдадур! Лекин менга олимлик дардини тақдир раво кўрган экан... Не қилай? Бир йилда бир келадиган Нафрузий тенгкунлик ўша кечага тўғри келди. Ҳомиладор онанинг тўлғонига ўхшаш бир илҳомни тўхтатолмадим. Янги кашфиётлар қилинди...

— Хўп, Сиз олимсиз. Мен илми нужумни эҳтиром қилурмен. Агар тақдирингиз бутунлай илмга боғланган бўлса, унда таҳтдан воз кечинг! Ахир икки тарвуз бир қўлтиққа сифмагай!

Бу сўзларни айтиш отага ҳам осон эмаслигини, суи-

қасдан кейин у табиблар назорати остида қаттиқ пархез билан овқатни кам еб озиб, буришиб қолганини, қорнига санчилган пичоқ ярасининг асоратлари ҳали бутунлай кетмаганини Улугбек отасининг сарғайиб қолган юзига қараб сезди.

— Ҳазрат отажон! Самарқанд таҳтини сиз менга иноят қилган эдингиз. Ҳаётим хавф остида қолганда сиз неча бор мени қутқариб қолдингиз. Мана, бу гал ҳам бошинга оғир кун тушгандা бемор бўлишингизга қарамай етиб келиб, малъун Бароқхондан менинг қасдимни олиб бердингиз. Бунинг ҳаммаси учун мен сиздан умрбод миннатдормен. Агар сиз лозим кўрсангиз, майли, мен қолган умримни фақат илм даргоҳида ўтказай, таҳтга бошқа фарзандингиз муносиброқ бўлса, мен бунга сўзсиз розимен!

Шоҳруҳ Мирзо истеҳзоли кулимсираб:

— «Қолган умрим» эмиш! — деди. — Ҳали қирқ ёшга ҳам кирганингиз йўқ... Умрингиз узоқ бўлсин, мирзам! Аммо ўзингиз рози бўлганингиз учун, биз Самарқанд таҳтига бошқа номзод излаб кўрайлик...

Шоҳруҳ Мирзо ўша куни Ҳиротта чопар юбориб, Улугбекнинг иниси, Хурсонда вазири аъзам бўлган Бойсунқур Мирзони Самарқандга чақиртириди.

«Улугбек таҳтдан четлатилармиш!» деган овозалар оғиздан-оғизга ўтиб мадраса ва расадхоналарга ҳам етиб борди. Тождор ҳомийларидан ажралиш Қозизода Румий, Фиёсиддин Кошийдек алломаларни, Али Қушчи ва Мирим Чалаби каби шогирдларни маъюс қилиб қўйди. Фиёсиддин Коший бундан ўн йил бурун Ҳиротда Шоҳруҳ саройида хизмат қилган ва унинг топшириги билан илми нужум тарихига оид китоб ёзиб берган эди. У шуни Шоҳруҳ Мирзога эслатиб, Қозизода Румий билан бирга подшоҳ қабулига киришга уриниб кўрди. Аммо Шоҳруҳ Мирзо бир ҳафтагача уларни қабул қилмади.

Мударрислар Шоҳруҳ Мирзонинг Гавҳаршод бегим билан бирга Боги Дилкушода истиқомат қилаётганини эшигтан эдилар. Улар Шоҳруҳнинг номига мактуб ёзиб, уни Обираҳмат бўйидаги расадхонага тақлиф қилдилар. Сўнг Боги Дилкушога бориб, Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига киришга яна бир уриниб кўрдилар. Бунга мұяссар бўлолмаганларидан сўнг Дилкушо боғидаги Гавҳаршод бегим ҳузурига кириб, мактубни унга топшириб қайтдилар.

Шу кунларда Гавҳаршод бегим икки ўт орасида

қолгандек куюниб яшамоқда эди. Чунки Шоҳруҳ Мирзо бегим билан маслаҳатлашмай Ҳиротта, Бойсунқур Мирзога чопар юборгани сўнгти пайтда подшога ҳиротлик амиру аъёнларнинг таъсири кучайиб кеттанидан далолат берарди. Улар Бойсунқур Мирзони Самарқанд таҳтига ўтқазиб, Туронни Хуросонга бутунлай қарам қилишни истар эдилар.

Лекин Амир Темур, пойтахти Самарқанд Хуросонга ҳеч қачон қарам бўлган эмас. Агар зўрлик билан қарам қилишга уринсалар икки орада уруш бошлиниши мумкин. Наҳотки Шоҳруҳ Мирзо шуни сезмаса?

Улубек йигирма тўрт йилдан буён Самарқанд ҳукмдори бўлиб турибди. Бу йиллар давомида қанча хайрли ишлар қилган бўлса, ёмонларга жазо бериб, шунча душман ҳам орттирган. Агар у таҳтдан туширилса, душманлари Улубекнинг жонига қасд қилишмайдими?

Ҳиротни ташлаб, Самарқандга ҳукмдор бўлиб келиш Бойсунқур Мирзо учун ҳам ёмон оқибатлар билан тугаши мумкин. Бойсунқур шоиртабиат йигит, базмларни яхши кўради. Ҳиротнинг энг етук маданий кучлари Бойсунқур Мирзо атрофига йифилган. У Фирдавсий «Шоҳнома»сининг парчаланиб йўқола бошлаган барча қисмларини бир жойга йиғдирган ва унинг муқаммал матнини яратиш ишига бош бўлган аллома. Лекин сўнгги йилларда Бойсунқур Мирзо майхўрликка одатланган. Гавҳаршод бегим бу ўғлиниң саломатлиги заифроқ эканини билар, шунинг учун Ҳиротда ота-оналари уни ортиқча май базмаридан эҳтиёт қилиб юрар эдилар. Энди агар Бойсунқур Самарқандга келса, ота-онадан йироқда майхўрликка берилиб, давлат ишини ҳам, ўз саломатлигини ҳам барбод бериши эҳтимолдан узоқ эмас эди. Шуни ўйлаб изтироб чекиб юрган Гавҳаршод бегим юлдузшунос олимлар қолдирган мактубни Шоҳруҳ Мирзога хонайи хосда таъзим билан топширди-да, энди унга дил ёриб сўзлади:

— Ҳазратим, мен бутун умру жонимни сиздек Ҳоқони Сайидга, Улубекдек ҳукмдор ўғлимизга фидо қилиб юрибмен. Ўғилларимизнинг тақдирида ёмон ўзгаришлар бўлишдан хавотирдамен!

— Билурмен, сиз Улубекнинг Самарқанддаги тожу таҳтини сақлаб қолмоқчисиз.

— Фақат мен эмас, ҳазратим. Эл-юрт шуни истай-

дир. Сизнинг қабулингизга киролмай юрган алломалар ҳам шуни илтижо қилмоқдалар...

Шоҳруҳ Мирзо алломаларнинг мактубини очиб ўқиди-да:

— Юлдузшунослар бизни расадхонага чорлабдилар, — деди. — Лекин борсам... Яна ўша арзу дод. Улуғбекка тарафкашлик...

— Нечун фақат арзудод? Ахир сиз илму нужумга жуда қизиқар эдингиз-ку. Улуғбекнинг улкан истеъодини эҳтиёт қилиб тарбиялашни соҳибқирон отангиз сизга таъйинлаган эмасмиديلар, ҳазратим? Мен ожизантизнинг фикрича, бобосининг улуг даҳоси сиз орқали шу ўғлимиизга мерос бўлиб ўтган. Улуғбек илми нужум тарихида энг мукаммал расадхона қурибдир. Буни хитой, араб олимлари тан олиб, мактублар юборганидан ўзингиз хабардорсиз. Фарзандингизга бобосидан ўтган ирсий даҳони парвардигор улуг саркардалик шаклида эмас, улуг алломалик шаклида берган бўлса начора? Унинг расадхонаси фан оламининг буюк кашфиёти деб тан олинган пайтда сиздек маърифатлик подшоҳ, бу расадхонани бир бориб кўрмасангиз... қандоқ бўлур, ҳазратим?

— Ўзингиз бориб кўрдингизми, бегим?

— Мен сиздан один боришга ибо қилдим... Ҳар қалай, аёл зотиданмен.

Хотинининг бу ибоси ва куюниб айтган гаплари Шоҳруҳни анча юмшатди. Унинг ўзи ҳам илмпарвар одам бўлгани учун расадхонани бир кўрмай кетиши маърифатли подшоҳ шаънига номуносиб иш бўлишини энди астойдил ҳис қилди. Шундан сўнг расадхонага чоршанбаи муродбахш куни аср намозидан кейин бориши ҳақида мударрисларга хабар юборди.

Расадхона олимларига бу хабар яхшилик аломати бўлиб туюлди. Тепалик устидаги уч қаватлик доирашакл бинонинг ҳали тутгалланмаган пардоз ишлари бор эди. Бу ишлар чоршанба кунигача битирилди. Улуғбекнинг ўзи эрталабдан расадхонага келиб, уни яна бир кўздан кечирди, каму кўстларини тўғрилатди.

Шоҳруҳ Мирзо Обираҳмат бўйига кечки пайт офтоб энди ботганда келди. Улуғбек бошлиқ олимлар уни таъзиму тавозеълар билан кутиб олдилар. Расадхонанинг тепаликда қад кўтарган уч ошиёнлик баланд биносига қадам қўйганда Шоҳруҳ Мирзо илмий китобларда суратларини кўрган бошқа расадхоналар-

ни эслади. Уларнинг ҳаммасида ҳам ер остига эгиб туширилган ёй шаклидаги қурилмалар бўлган. Лекин Улуғбек расадхонасидағи бу қурилма жуда улкан ва бетакрор эди.

Ёй шаклидаги етмиш газлик улкан рубъи фахрийнинг ярми ер тагига эгиб туширилган. Иккинчи ярми эса уч қаватли доирашакл бинонинг томигача чиқиб борган эди.

Чуқурлик ичи ҳам, бино ҳам дераза ва туйнуксиз бўлгани учун жуда қоронғи. Уларга тушиб чиқиладиган юзлаб зинапоялар теграсига фонуслар ёқиб қўйилган.

Улуғбек отасини зинапоялардан пастта бошлаб тушар экан:

— Биздан олдин қурилган расадхоналарда сулси фахрий¹ ёрдамида тадқиқот олиб борилган, — деб изоҳ берди. — Сулси фахрий орқали фақат осмоннинг олтидан бирини кузатиш мумкин. Бизнинг мана бу рубъи фахрий деб аталган улкан ёйимиз осмоннинг тўртдан бирини қамраб олғай. Йилнинг тўрт фасли давомида осмон жисмлари бир-бири билан ўрин алмашинур. Шу сабабли бизнинг расадхонамиз бир йил ичиди осмон гумбазини бошдан оёқ тўлиқ кузатиш имконини бергай.

— Қани, шу имкондан биз ҳам фойдалансак бўлурми? — деб сўради Шоҳруҳ Мирзо.

— Марҳамат, ҳазратим! — деб Улуғбек отасини алъида деб аталадиган асбоб ёнига бошлаб келди. — Энди ижозат берсангиз, фонус ёруғини бекитсак.

Фонуслар устига маҳсус филофлар тортилгач, расадхона ичига тун қоронғусидан ҳам қуюқ қоронғулик чўқди. Фақат тепадаги туйнукда олтин тангадек кичкина ёруғлик кўринди. Шоҳруҳ Мирзо устурлаб орқали кечаси юлдузларни қандай кузатишни биларди. Алъида дадан фойдаланиш ҳам устурлабни эслатарди.

— Ҳазратим, ёй ўқи нишонга қандай тўғриланса, алъида даданинг милини ҳам тепадаги ёруғликка ана шундай тўғрилайсиз... Мана... Энди осмондаги юлдузларга қаранг...

— Ҳали қоронғи тушмасдан осмонда... юлдуз? — деб Шоҳруҳ Мирзо тушунолмай сўради.

¹ Сулси фахрий — осмоннинг олтидан бирини кузатувчи секстант.

— Зуҳал, Миррих каби сайёра юлдузлар бу расад-хонадан кундуз ҳам кўринур...

Улуғбек алъидадан туйнук орқали осмондаги Зуҳал юлдузига тўғрилаб берди. Зуҳал ва яна бир сайёра худди қоронги тун оғушида тургандай йирик бўлиб порлаб кўринаёттани Шоҳруҳни таажжублантириди.

— Бу мўъжиза-ку! — деди Шоҳруҳ ҳайрат билан. — Бир китобда ўқиган эдим. Абу Райҳон Беруний кундуз куни қудуқнинг тубига тушиб юлдузларни ўша жойдан кузатар экан. Демак, қудуқнинг туби қоронги бўлгани учун кундузи сайёralар кўринар экан-да!

— Ҳа, бизнинг расадхона ҳам сайёralарни йил бўйи кечаш юлдуз кузатиш имконини бергай, — деб орқароқда турган Қозизода Румий гап қўшди. — Ҳазрати олийларига арзим шулки, Улуғбек Мирзо лойиҳасига биноан қурилган ушбу расадхона илми нужум тарихидаги энг улуғ кашфиётдир. Расад боғлаш илми уч минг йилдан бўён бор. Аммо шу минг йилликлар давомида Улуғбек Мирзодан олдин ҳеч ким бундай мукаммал расад боғлаган эмасдир!

— Фақир бу расадни шу ерда турган устозу шогирдларим ёрдамида боғламишмен! — деди Улуғбек қўлини кўксига қўйиб.

Шоҳруҳ Мирзо юлдузлар жамолига маҳлиё бўлиб кечаси алламаҳалгача расадхонада қолиб кетди. Қорон-ғилик қуюқлашгандан кейин событа юлдузлар йирик-йирик бўлиб кўрина бошлади. Оддий кўз билан кўринмайдиган минглаб митти юлдузлар расадхонадан чараклаб кўзга ташланарди. Осмонда юлдузлар бу қадар кўп эканини ва бунчалик тифиз жойлашганини Шоҳруҳ, умрида энди қўрди. Қутб юлдузи, Дубби Ақбар, Сумбула ва бошқа таниш юлдузлар шунчалик ёрқин нур сочиб порлар зидики, улардаги жозиба ва тенгсиз бир покликни юрақдан ҳис қилган сари Шоҳруҳни қалби ҳам илоҳий бир нурга ва гўзалликка тўлиб, бутун борлигини яйратарди.

Ўғли Улуғбекнинг самовий гўзалликка бунчалик меҳр қўйгани ва юлдузлар тадқиқотига бунчалик кўп вақт сарфлаши бежиз эмаслигини Шоҳруҳ Мирзо энди тушунди. Тушунди-ю, ундан ўтган хатоликни кечирди. Хуфтон кеч Бори Дилкушога мамнун бир қиёфада қайтиб келди. Уни хобгоҳда кутиб ўлтирган Гавҳаршод бегимнинг ҳузурига кирди-да:

— Сиз ҳақсиз, бегим! — деди. — Бу урушу юришлар, тожу тахтлар бари ўткинчи. Тарихда қолса, ўғли-

миз Улугбек яратган расадхона-ю, Зижи Кўрагонийлар қолур. Мен бунга шу бугун имон келтирдим!

Шоҳруҳ Мирзо ўша кеча Ҳиротта яна бир чопар юборди. Ҳиротдан йўлга чиққан Бойсунқур Мирзо Амударё бўйида бу чопар келтирган мактубни олди. Унда Шоҳруҳ Мирзо Самарқандни яна Улугбек ихтиёрида қолдирганини ёзган эди. Бойсунқур Мирзо отасининг топшириғи билан дарё бўйидан орқасига қайтиб, Ҳиротга кетди.

ДАРЁГА ҚУЛАГАН ТОҒ

Шундан кейинги ўн-ўн беш йил давомида Улугбек Мирзо хатарли уриш-юришларга қатнашмасдан илму ижод билан банд бўлди. Улкан салтанатнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида яна исёнлар ва тажовузлар содир бўлса, уларни Шоҳруҳ Мирзонинг ўзи бартараф қилди.

Шу орада Самарқанд ва Ҳиротга Хитой элчилари билан бирга келган уйғуристонлик мусаввир Шоҳруҳ Мирзонинг таҳтда ўлтирган пайтидаги суратини чизган эди. Бу суратнинг асл нусхаси Самарқандда, Улугбекнинг хонахойи хосида сақланарди. Улугбек, отасини узоқ вақт кўрмаса соғинар ва шу суратга тикилиб, валенеъматидан кўрган яхшиликларини ёдга оларди.

Суратда Шоҳруҳ Мирзо кийган самовий рангдаги абога¹ осмондан юлдузлар ёғилиб тушаётгандай кўринарди. Мусаввир бу рамз билан Шоҳруҳ Мирзога илоҳий марҳамат ёғилганини, шунинг учун соҳибқирон отасининг улкан салтанатини қайта тиклаш ва бошқариш унга насиб қилганини ифодалаган бўлса керак. Чиндан ҳам, Шоҳруҳ Мирзо соҳибқирон отасининг салобати ва жозибасини мерос олган ўғил эди. Уйғур рассоми чизган суратда унинг юзидан нур ёғилиб туриши, баҳодирона гавдасига ярашадиган кийимларни дид билан кийиши кўзга яққол ташланади². Суратдаги Шоҳруҳ Мирзо қинига солинган бежирим қилининг учини ҳассага ўхшатиб ерга тираб, ўнг қўлида ушлаб тургани ҳам рамзий бир маънони билдиради.

¹ Або — калта енгли устки кийим.

² Бу сурат 1978 йилда Тошкентда Абдураззоқ Самарқандий қаламига мансуб «Матлаи саъдайн»нинг ўзбекча нашрида чоп этилган.

Соҳибқирон Амир Темур ўғил ва невараларига насиҳат қилганда бир нарсани алоҳида таъкидларди:

— Курашда адсоват эмас, адолат енгадир. Адолатли подшоҳ давлат ишининг ўндан тўққиз қисмини ақлу зakovat, сабру бардош, муросай маслаҳат билан ҳал қилгай.

Шоҳруҳ Мирзо отасининг мана шу удумига астойдил амал қилиб келаёттани учун ҳуда-бехуда қилич яланғочламас эди. Лекин ташқи тажовузлардан ташқари ички исёnlар ҳам бўлиб турарди.

Милодий 1446 йилнинг кузида Машҳаддан наридағи Рейда Шоҳруҳ Мирзонинг невараси Мұҳаммад Султон исён кўтарди. Ёши етмишдан ошган Шоҳруҳ Мирзо яна ҳарбий юришга отланмоқчи бўлганда табиблар уни бу ниятидан қайтаришга уриндилар. Чунки жоме масжида рўй берган ўша машъум суиқасднинг асорати вақти-вақти билан ўзини сездириб турарди. Пичоқ ярасидан қолган чандик айниқса куз ва баҳор пайтларида меъдага қаттиқ оғриқлар берарди. Шу сабабли Гавҳаршод бегим ҳам эрини узоқ ҳарбий юришдан қайтаришга кўп уринди.

Лекин Мұҳаммад Султоннинг исёни ғарбий вилоятларда пайт пойлаб ётган барча ғанимларни Шоҳруҳга қарши қўзгатиб юборган эди. Бу қўзғалишга вақтида зарба берилмаса, ғанимлар эрта-индин Ҳироту Самарқандларга ҳам бостириб келишлари эҳтимолдан узоқ эмас эди.

Шоҳруҳ Мирзо отаси тузган улуғ давлат бундай хавф-хатарга дуч келган пайтда соғлигини ҳам ўйламас, ўзини ҳам аямас эди. Шуни биладиган Гавҳаршод бегим оғир сафар чоғида кекса эрининг аҳволидан хабардор бўлиб туриш учун Рей юришига у билан бирга жўнади.

Шоҳруҳ Мирзо бу гал ҳам исёни жангсиз бартароф қилди. Мұҳаммад Султон бобосининг ғазабидан қўрқиб Кавказ тоғларига қараб қочди. Унинг ўрнига Шоҳруҳнинг садоқатли невараларидан бири — 16 яшар Абдулла Мирзо ҳоким қилиб тайинланди. Мұҳаммад Султонни бир гуруҳ ақидапараст хўжалар исён гирдобига торттан эканлар. Шоҳруҳ Мирзо буни текшириб аниқлагач, дин ниқоби остида ҳокимиятни эгалламоқчи бўлган бузгунчи хўжаларни осиб ўлдиришга буюрди.

Кейинчалик Мұҳаммад Султонга ҳам қасос қайт-

ди. У Мозандаронда ўз иниси Абулқосим Бобур билан таҳт талашиб уруш бошлади-ю, жангда енгилиб асир тушди. Шунда Абулқосим Бобур Муҳаммад Султоннинг бобосига қилган хиёнатини ҳам юзига солиб, уни аёвсиз қатла эттириди.

Шоҳруҳ Мирзо Рей ва унинг атофларини тинчи-тиб хут ойида Ҳиротта қайтиб кела бошлади. Аммо у қиши бўйи йўл юриб жуда толиққан эди. Рейдан беридаги Пешаворий деган қишлоққа келганирида мельдаси жуда қаттиқ оғриди. Табибларнинг муолажаси ёрдам бермади. Ўша эски яра ҳарбий юриш давомида яллигланиб, бирдан очилиб кетган бўлса керак. Яrim қечада Шоҳруҳ Мирзонинг ёнида ўтирган Гавҳаршод бегим унинг оғзидан қон келганини кўриб қўрқиб кетди.

— Тақдир экан, — деб Шоҳруҳ Мирзо хотинига тасалли берди, — мен ҳам ҳазрат отамга ўхшаб... ҳарбий юришда... кайвони хотиним қўлида... жон берадиганга ўхшаймен... Кўшинга... Абдулатиф бош бўлсин... Улуғбекка чопар юборинглар...

Чопар Самарқандга ўлим хабарини олиб келганда Улуғбекнинг тиниқ дарёдай оқаётган ҳаётига төр қулаб тушгандай бутун вужудини ларзага солди. Чопар келтирган машъум хабар илми сиёқ¹ ёзуви билан маҳфий усуlda Абдулатиф томонидан ёздирилган экан. «Бобом ҳазратлари Маҳди Улё момомиз илкида жон бердилар, — деган эди Абдулатиф. — Ҳазрат момом яrim тунда мени хузурларига чорладилар. «Эллик минг қўшинга энди сиз саркардасиз», — дедилар. — Ҳазрат отажон, сиз билурсизки, бу улкан қўшиндан фақат ўн мингти сиз менга топширган туронлик бекувакарлардир. Хурросону Балхдан йиғилиб келганилар биздан уч-тўрт баробар кўп. Ҳирот таҳтига даъвогарлардан бири бўлган амакиваччамиз Мирзо Абулқосим Бобур менга итоат этишни истамай ўн минг қўшин билан биздан ажралиб кетди. Ҳиротда унинг оғаси Алайдавла ҳоким. Биз ҳазрат бобомнинг тобути билан Нишопур томонга қайтмоқдамиз. Вазият беҳад оғир. Менинг ниятим ҳазрат бобомнинг жисмларини Симон орқали Самарқандга етказиб бориш. Аммо йўл узоқ. Ҳавф-хатар кўп. Ҳазрат отажон, бутун нажотни сиздан кутмоқдамен. Тезроқ ёрдамга етиб келмасангиз, интиҳосиз талофатлар гирдобида қолиши-

¹ Илми сиёқ — яширин ёзуви, шифр.

миз мумкин. Сўзим тамом. Сизга содиқ фарзандингиз Мирзо Абдулатиф».

Яқинлашиб келаётган бу фалокатлар бошқа темурйиларни ҳам ўз гирдобига тортишини Улугбек олдиндан сезиб қаттиқ изтиробга тушди. Мусибат чекиб ўлтирадиган лайт эмас эди. У дарҳол қўшин тўплаб, ўғли Абдулатифга яқинроқ боришга шошилди.

Бу гал қўшин Бухоро орқали Калифга эмас, Фузор орқали Термезга бошлаб кетилди. Бу йўл Амударёга яқинроқ эди.

Бойсунтөдан нарида бодомлар, ўриклар қийғос гуллаган, қиру-адирларда ясан-тусан одамлар наврўз сайллари ўтказишимоқда. Аммо Улугбекнинг кўнглига шодлик сифмайди, уйғонган табиат гўзалликларини кўзи кўрса ҳам уларнинг завқи дилига етиб бормайди.

Унинг бутун фикру-хаёли отасининг ўлимни-ю тобутни қўриқлаб келаётган ўғли билан онасида эди.

Шоҳруҳ Мирзо Амир Темурдан кейинги энг улуг давлат арбоби бўлганини одамлар унинг ўлимидан кеин астойдил ҳис қилсалар керак.

Шоҳруҳ Мирзо Мўгулистандан Арабистонгача, Даشتி Қипчоқдан Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудларни ягона давлат қилиб, уни қирқ йил давомида оқилона идора этган нодир сиймо эди. Оилада ҳам шу қирқ йил давомида Шоҳруҳнинг тўрт ўғлидан бироргаси отасидан норози бўлиб, унга қарши исён қилган эмаслар.Faқат ношукур неваралардан бири — Бойсунқур Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Муҳаммад исён кўтариб, кекса бобосини қиши кунида бемаврид ҳарбий юриш бошлашга мажбур қилди. Ўша Муҳаммад Султоннинг туғишиган иниси Абулқосим Бобур эса узоқ элда вафот этган бобосининг тобутини абадий мақонигача қўриқлаб келиш ўрнига, ўн минг қўшинни йўлдан уриб, Журжон томонларда мустақил давлат тузиш ҳаракатига тушибди. Шоҳруҳнинг ўлими ҳақидаги хабар Ҳиротта етиб борса, ким билсин, катта невара — Алайдавла қандай ҳунарлар кўрсатаркин?

Улугбекнинг кўнглига хиёл таскин берган хабар шуки, Гавҳаршод бегим билан Ўғли Абдулатиф мушкул бир вазиятда аҳил бўлиб, бирга қайтиб келишмоқда. Улугбек сараланганд қўшинлардан икки минг суворийни Термез яқинидан кемалар билан дарёдан ўтказдирди-ю, Бобо Ҳусайн деган ишончли одамини уларга қўшиб онаси билан Абду-

латифга кўмак юборди. Сирдош Бобо Ҳусайнга қайта-қайта тайинлади:

— Абдулатиф доим Ҳазрат момоси билан бамаслаҳат иш қилсин! Маҳди Улё онам неваралари орасида Абдулатифга шундай катта ишонч билдирибdir, эллик минг қўшиннинг ихтиёрини унга топширибdir, энди ўзлимиз шу ишончни оқласин!

МОМОСИГА ҚАСД ҚИЛГАН НЕВАРА

Аммо Улугбек юборган одамлар узоқ йўлларни бошиб ўттунча извогарлар Абдулатиф билан Гавҳаршод бегимнинг орасига нифоқ солишга улгурдилар. Ҳамма бало Турон амирлари билан Хуросон амирларининг бир-бирига бўйсингмай, обрў талашишларидан бошлианди. Қўшинда қаттиқ тартиб ўрнатиш учун Абдулатиф ўзи билан қелган туронлик беку-навкарларга таянарди. Аммо Хуросону Балхдан келган беку навкарлар Самарқандликларнинг итоатида бўлишни истамас, чунки улар кўпчилик эди ва Шоҳруҳ, Мирзо даврида ўзларини туронликлардан баланд қўйиб ўрганганд әдилар. Жаҳли тез Абдулатиф итоат этишни истамаган хуросонликлардан бир қанчасини чўп-ясоқ жазосига буюриб, дарра билан урдирди. Баъзиларини ўзи ҳам қамчи билан савалади. Орадаги низо кучайиб, қўшинда бузилиш бошлианди. Ҳазар денгизи яқин, ҳавода нам кўп. Ҳут ойининг ёмғирлари ҳамма ёқни ивитиб юборган. Куни билан лой кечиб йўл юрган аскарлар кечаси қуруқроқ жойда ётиб дам олишга интилади. Қуруқ жойлар эса бир-биридан анча узоқда бўлган қишлоқларда. Қўшин ана шу қишлоқларда тунаш учун тарқаб кетганда ўнг қанот билан сўл қанот ораси ўнлаб чақирим масофани эгаллайди. Абдулатиф ёпиқ аравага солинган тобутни ва момоси Гавҳаршод бегимни қўриқлаб марказда боради. Кечаси улар ҳам қишлоқ қадхудоси¹ ёки шаҳар ҳокимининг қўргонида тунайдилар.

Хуросон амирларидан бир қанчаси Гавҳаршод бегим қароргоҳига арзга келиб, Абдулатифнинг шафқатсиз жазолар бераёттанидан шикоят қилдилар. Бегимнинг хизматини қилиб юрадиган аёллар орасида

¹ Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли.

Жунайид Бўта деган Абдулатифга яқин бекнинг хотини ҳам бор эди. Бу хотин Гавҳаршод бегим ҳузурига арзга келган амирларнинг гап-сўзларини зимдан эшитиб, эрига етказиб турадиган хуфия эди. Ҳиротлик Мирзо Солиҳ Гавҳаршод бегим ҳузурига келиб:

— Шаҳзода Абдулатиф ҳаддидан ошмоқдалар! — деди. — Ҳиротта қочиб кетамен деган йигитларнинг бирининг бошини кестирибдир! Ахир биз, Хурсону-Балҳдан келганлар кўпчиликмиз! Бундай шафқатсиз жазолардан пичоқ бориб суюкка қадалса, қўшинда исён кўтарилиши мумкин!

Гавҳаршод бегим овозини пасайтириб:

— Зинҳор бундай ёмон сўзларни оғизга ола кўрманг! — деди. — Исёндан худо сақласин, муроса йўлини излайлик!

Бегимнинг паст товуш билан айтган сўзларини Жунайид Бўтанинг хотини аниқ эшиitmади. Унинг назаридага, бегим ҳам исёнга мойиллик билдириб, овозини пасайтиргандай бўлди. Бу гаплар ўша куни хуфтонда Жунайид Бўта орқали Абдулатифнинг қулоғига етиб борди. Абдулатиф бошқа ноҳуш хабарлар ҳам эшитиб, қаттиқ хавотирга тушиб ўлтирган эди. Ўтган кечаси узоқ қишлоқда тунаган беш юз хурсонолик беку-навкарлар Ҳиротга қочиб кетибди. Булар тўғри Алайдавланинг олдига бориб, уни қўзгатса, Журжон томондан Абулқосим Бобур ҳужум қиласа... Шунинг устига қўшин ичидаги Мирзо Солиҳга ўхшаганлар Гавҳаршод бегим билан тил бириктириб исён кўтарсалар...

— Наҳотки момом бу исёнга қўшилса? — деб кўзлари ола-кула бўлиб сўради Абдулатиф Жунайид Бўтадан.

— Қўшилиш ҳам гапми, Мирзо Солиҳ, билан пи-чирлашиб, исённинг маслаҳатини қилишибдир! Булар сизни ҳибс қилиб, Хурсон ихтиёрини Алайдавлага беришмоқчи! Момонгиз аввалдан Алайдавлани ва-лиаҳдикка мўлжаллаб юрганини билардингиз-ку!

— Демак Момом қўшинни менга... вақтинча... Алайдавла етиб келгунча топширган экан-да!

— Айни шундай!

Абдулатифни ваҳима босди. Вас-вас бўлгандай телбаланиб:

— Бас! Мени туттирмоқчи бўлганларнинг ўзлари ҳибс қилиниши керак! — деди.

— Амирзодам, фитнанинг олдини олмасак ютқазамиз!

— Бугун тун ярмида... энг ишончли йигитлардан икки юз кишини олинг! Момомизнинг элликтacha кўриқчиси бор. Саҳар палла боринглар! Қаршилик қилганларни аямай қиринг!

Гавҳаршод бегим Шоҳруҳнинг тобути билан ёпиқ бир кўргончада тунамоқда эди. Дарвоза ичкарисидан бекитилган экан. Жунайид Бўтанинг икки юз йигити деворга наровонлар қўйиб ошиб тушишди. Қаршилик қилган соқчилардан ўн-ўн бештаси қиличдан ўтказилди. Гавҳаршод бегим ва унга ҳамроҳлик қилиб келаётган Амир Сўфи Тархон ухлаб ётган жойларида ҳисбга олиндилар. Қўллари боғлиқ ҳолда уларни тобут қўйилган усти ёпиқ аравага чиқаришди. Эрталаб бу арава қўшин билан бирга йўлга тушганда унинг атрофидаги қўриқчилар одатдагидан икки-уч баробар қўпайиб қолгани кўзга ташланди. Гавҳаршод бегимнинг ўз қўриқчи йигитлари бўлар эди, беклар уларни танир эдилар. Ҳозир бегимнинг қўриқчиларидан бирортаси ҳам қўринмади. Уларнинг ўрнини Жунайид Бўта бошлиқ бошқа хос қўриқчилар эгаллаган эди.

Етмиш ёшлиқ Гавҳаршод бегим ўз невараси томонидан ҳисбга олинганлигини сафар пайтида яшириш қийин эди. Ўша куниёқ бу ҳодиса Мирзо Солих каби ҳиротлик бекларнинг қулогига етиб борди.

Улар ўнг қанотда бормоқда эдилар. Бу кеча қўшинда тунаб қолсалар улар ҳам ҳисб қилиниши мумкин эди. Шуни сезиб, оқшом қоронги тушган заҳоти уч минг киши Ҳиротта қараб қочди. Абдулатиф ўз қароргоҳида исён чиқишидан қўрқиб уларнинг кетидан қувфинчи юбора олмади.

Ҳиротда Алайдавла Абдулатифни ташлаб қочиб келганларни қучоқ очиб кутиб олди. Шоҳруҳ Мирзодан мерос қолган хазиналарни очтириб, қочиб келганларга ҳовуч-ҳовуч олтин улашди:

— Бизга содик беку-навкарлар минбаъд мана шундай мукофотлар олгайлар! — деди. — Аммо кўрнамак Абдулатиф... ўзини тарбиялаб ўстирган авлиё момосини занжирбанд қилгани учун жазо олмоғи лозим!

— Гавҳаршод бегимни қутқаришни бизга топширинг! — деди Аҳмад Тархон.

— Мен ҳам сизлар билан боргаймен, — деб Мирзо Солих олдинга чиқди.

Гавҳаршод бегимга қариндошлиги бўлган Увайс Тархон ҳам уларга қўшилди.

Алауддавла бу уч амирнинг ҳар бирига зарбофт тўн кийдирди, исфахоний қилич ва учкур отлар ҳадя қилди. Икки минг сара навкарларни уларнинг ихтиёрига бериб, кечаси Нишопурга жўнатди.

Бу орада Абдулатиф Нишопурга етиб келганди. Унинг қўшинлари ўшақар яқинидаги маҳаллаларни талаб, Нишопур ва унинг атрофидаги аҳолини қаттиқ норози қилган эди. Абдулатиф бутун Хурсонга донги кеттан Маҳди Улё момосини азадор ахволига қарамай ҳибс қилгани ҳамма ёққа овоза бўлган, бундай ноинсоф невара кўпчиликнинг нафратини келтирмоқда. Шу сабабдан нишопурликлар Хиротдан яшириқча келган Мирзо Солих ва Увайс Тархонларга қўлларидан келганича кўмаклашдилар. Улар кечаси Абдулатиф ёттан қаср дарвозасини ҳиротликларга секин очиб бедилар.

Дарвозахонада фонус ёниб турган эди. Бирдан уйғониб кеттан соқчилар шовқин кўтариб ҳиротлик беку навкарларнинг йўлини тўсдилар. Жанг бошланди. Ҳиротдан келганлар кўпчилик эди. Улар қоровуллар қаршилигини енгиб ўтганларида дарвозахона яқинида Абдулатиф пайдо бўлди. Дарвозахонадаги фонус ёриғида унинг саман оти лой аралаш сув сачратиб чопиб келаётгани кўзга ташланди. Икки кун сурункасига ёмғир ёққан, ҳовлида кўлмаклар бор эди. Увайс Тархон отлиқ Абдулатифни мўлжаллаб ёйдан ўқ отди. Ўқ отта тегдими ёки саманинг оёғи қоронғида чуқурга тушиб кетдими, ҳар қалай от тойилиб йиқилиди¹. Эгардаги Абдулатиф ёмғир кўлмаги устига учеб тушди. Мирзо Солихнинг навкарлари унга томон ташландилар. Ҳаш-паш дегунча қўлини орқасига қайириб боғладилар. Абдулатифнинг ёнидаги Жунайид Бўта қилич яланғочлаган эди. Уни найза билан уриб йиқитдилар.

Бу орада Аҳмад Тархон дарвозадан сал наридаги омборхонани топди. Гавҳаршод бегимни Шоҳруҳнинг тобути билан шу зах, сассиқ омборхонага киргизиб, устидан қулфлаб олган эдилар. Омборхона қоровули калитни топиб берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Аҳмад Тархон:

— Ҳазрат бегим! Қайдасиз? Мен жиянингиз Аҳмад Тархонмен! — деб қичқирди.

¹ Бу тафсилот Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи садайн» китобида келтирилган.

— Ё оллоҳ! — деб товуш берди Гавҳаршод бегим. — Үзингта шукур! Аҳмаджон!.. Солиҳжон!.. Нажоткорларим!

Ҳибсда эзилган, заҳда бел оғриғидан буқчайган Гавҳаршод бегимни икки ёнидан сүяб дарвозаҳона олдига олиб келдилар. Бегим фонус ёргуғида кўли боғланган, шоҳона кийимлари лойга беланиб аянчли аҳволга тушган невараси Абдулатифни кўрди-ю, йигълаб юборди:

— Ноинсоф неварамга яхшилик қилсаму, шундай ёмонлик кўрсам-а!.. Мана, қасос қайтибdir!.. Лекин бу қасосдан менинг дилим вайрон! Боламнинг боласини шу аҳволда кўриш менга азоб!

— Начора, Ҳазрат бегим! Мирзо Абдулатиф қилмишига яраша жазо олмоғи даркор! — деди Увайс Тархон.

Абдулатифни банди қилиб, Ҳиротта олиб кетдилар ва қўл етмас жойдаги Ихтиёридин қалъасига қамаб кўйдилар.

ОНА ВА ЎГИЛ ИЗТИРОБЛАРИ

Бу орада Улуғбек Амударёдан ўтиб Балхга келган эди. Шу ерда туриб сўнгти мудҳиш воқеаларни эшитди-ю, чексиз бир изтироб ичида қолди. Ақдини йўқотиб кекса момосини ҳибс қилган Абдулатифни энди қандай қутқариш мумкин? Албатта, бу ҳодисада кўпчилик Гавҳаршод бегимни ҳақ деб билади. Лекин Улуғбек Алайдавланинг бандисига айланган ўғлини ҳибсдан чиқариб олмаса унинг оталиқ обрўси нима бўлади? Ҳиротта кўшин тортиб бориб, жанг қилса, у ерда онаси бор. Етмиш ёшлик онага қарши қилич яланғочлаш... Буни Улуғбек хаёлига ҳам келтира олмайди.

Бирдан-бир йўл — элчилар юбориб муроса йўлини излаш эди. Улуғбек Ҳиротда кўпчилик танийдиган энг эътиборли уламолардан Низомиддин Мирак Садрни элчи қилиб юборди. Элчи орқали Алайдавлага илиқ бир мактуб ёзиб, келгусида унга катта иноятлар ваъда қилди. Фақат орада хафачилик бўлмаслиги учун Абдулатифни ҳибсдан бўшатиб, отасининг олдига юборишини талаб қилди.

Бироқ Алайдавла ашаддий душмани Абдулатифни ҳибсдан бўшатишга рози бўлмади. Шундан сўнг элчи

Низомиддин Улугбек номидан Гавҳаршод бегимга мурожаат қилди.

— Ҳазрат бегим, Мирзо Алайдавла сизнинг сўзингидан чиқмаслар. Шаҳзодага тушунтиринг, Улугбек ҳазратлари ўғилларини ҳибсда туттан одам билан сулҳ тузсалар, эл-улус буни маломат қилгай. Рост, Мирзо Абдулатиф сиздек улур момосига зулм ўтказиб катта гуноҳ қилган. Шу гуноҳи туфайли тангри унга жазо берибdir, ўзини ҳибсга туширибdir. Агар бу жазони кам деб ҳисобласангиз, Абдулатифни Улугбек ҳазратларига топширайлик. Колган жазони падари бузрукворлари берсин! Бундан ўзга муроса йўли йўқдир, ҳазрат бегим!

— Жаноби элчи, мен ҳам муроса тарафдоримен. Ҳирот билан Самарқанд орасида сулҳ бўлсин, уруш бўлмасин, қон тўкилмасин! Улугбек Мирзо менинг ёлғиз ўғлим, кўзимнинг оқу-қароси, жонимдан азиз фарзандим. Раҳматли Шоҳруҳ Мирзонинг қонуний таҳт вориси — Мирзо Улугбекдирлар. Буни Ҳиротда барча тан олур. Сулҳ тузилса, Ҳирот жомесида Мирзо Улугбекнинг муборак номлари ҳутбага қўшиб ўқилгай. Аммо сулҳ мустаҳкам бўлиши учун Абдулатиф Ихтиёридин қалъасидан чиқмаслиги лозим. Мен унинг дастидан ҳибсда азоб тортганимни аллақачон унуганмен. Оналар кечиримли бўлурлар. Менда қасоскорлик туйғуси йўқ. Аммо Абдулатиф ҳибсдан чиқса, уруш қilmай туролмагай. Унинг табиатида қон тўкиш майли беҳад кучли. Момосига шундай ёмонлик қилган Абдулатиф эрта-индин отасига ҳам ёмонлик қилишдан қайтмагай!

— Ҳазрат бегим, Абдулатиф минбаъд бундай ёмонлик қилмасликка қасамёд қилди. Мана унинг мактуби.

— Аммо мен энди унинг сўзига ишонмаймен! Улугбек Мирзога бориб айтинг. Алайдавла Ҳиротда унинг хизматида бўлгай. Самарқанд соҳибқирон Амир Темур давридаги каби бош пойтахтга айлансин. Абдулатифнинг гуноҳи бўйнида. Ихтиёридин қалъасида бирор йил тинч ётсин. Васвасага бериладиган одати бор¹. Табиблар даволасин. Майли, аҳли ҳарами ҳам ёнида бўлсин. Қалъада шоҳона хоналар бор. Майдан бошқа нозу неъматлар муҳайё қилингай. Бирор йилда Абдулатиф шифо топиб, эҳтимол феъли ҳам ўзгарар. Унгача

¹ Абдулатифнинг васвас касали бўлганини ҳазрат Навоий «Мажолисул Нафойисда» ёзган.

алғов-далғовлар ҳам босилгай. Мирзо Улуғбекнинг тинчини ўйлаб шу таклифни қиммоқдамен. Бориб айтинг, жаноби элчи, мен ўғлимга фақат яхшилик истаймен!

Аммо Улуғбек бу таклифни қабул қилишнинг иложини тополмади. Чунки унинг атрофидаги амиру уламолар Абдулатифнинг Алайдавла томонидан ҳисб қилинишини Улуғбекнинг подшоҳлик шанига тушган дөф деб ҳисоблашарди. Улуғбек бу дөғни ювиб ташламасдан сұләт түзса, Алайдавлани ғолиб деб тан олган бўлар, ўзи эса мағлубиятта учраган ҳисобланарди.

Улуғбек онасининг куюниб айтган гапларида жон борлигини, Абдулатиф ҳисбдан бўшаса яна уруш чиқариб, отасининг тинчини бузишини сезарди. Аммо шоҳлик удуми ғалабани Алайдавлага бериб, Улуғбекнинг мағлуб аҳволга тушишига йўл қўймасди. Шунинг учун Улуғбек Абдулатифни ҳисбдан бўшатишларини қаттиқ талаб қилди.

Бу орада Журжондан, Алайдавланинг иниси Абулқосим Бобурдан Улуғбекка элчи келди. Абулқосим Бобур Алайдавла билан уруш бошлиган. Ҳирот ҳокимлигига акасидан кўра ўзини муносиброқ деб билар ва бу мақсадга етиш йўлида Улуғбекдан мадад кутар эди. Абулқосим Бобур элчисига Улуғбек илтифот кўрсатиб, совғалар берди. Шу билан Абулқосим Бобурга хайриҳоҳ эканини билдириди. Бундан дадилланган Абулқосим Бобур Машҳадни Алайдавладан тортиб олди ва Ҳиротга таҳдид сола бошлиди.

Икки томонлама хатардан чўчиган Алайдавла энди қандай ҳунар кўрсатаркин? Улуғбек шу ўй билан Ҳиротдан хабар кута бошлиди.

Музокаралар уч ойга чўзилди. Улуғбекнинг сабр косаси тўлиб, ердаги ишлардан безиб кетганда осмондан тасалли изларди. Кундуз қуёш нуридан жилола-надиган, тунда ой ва юлдузлар билан безанадиган осмон ўзининг бағри кенглиги, сокинлиги билан унинг руҳига ором беради. Ҳатто кўқдаги булувлар ҳам улкан, чақмоқлар ҳам ёрқин. Момоқалдироқлар илоҳий қудратни эслатиб, баъзи ҳовлиқсан одамларнинг ҳовурини босади, инсонни камтар ва бардошли бўлишга ундаиди.

Элчилар Балхдан Ҳиротта уч марта бориб келдилар. Ҳиротда Алайдавла тўплаган қўшин билан Балхда Улуғбек атрофига йиғилган лашкар Абдулатиф туфайли қонли уруш бошлишига сал қолди. Йўқ, хайрият, баҳор ўтиб ёз кирганда Улуғбек урушнинг ол-

дини олишга ва ўғлини тинч йўл билан ҳибсдан чиқаришга муваффақ бўлди.

Қамоқда ранги синиқиб озиб кетган Абдулатиф Балх саройидаги отасининг ҳўзурига келиб, унинг сўёғига бош қўйди. Кўзда ёш билан деди:

— Нажаткорим, падари бузрукворим, токи тирикмен, бу яхшилигингизни унумтасмен!

Улуғбек уни тез елкаларидан олиб тикка турғиздида, бағрига босди, Оталик меҳри товланиб:

— Фарзанди аржуманд, жигарбандим, озодлик муборак бўлсин! — деди.

— Куллук, ҳазрат отажон! Куллук!

Абдулатиф учун Балхнинг ҳушҳаво боғларидан бирда муҳташам кўшк ажратилди. Унинг қайтиши шарафига подшоҳ отаси шоҳона зиёфат берди. Улуғбекнинг ўғлига меҳрибонлигини кўрган беку амирлар Абдулатифни катта бир қаҳрамонлик кўрсатиб қайтган одамдек улуғлашар, кўпчилик орасида унинг нуфузи ошиб борарди. Буни сезган Улуғбек бир кун оқшом ўғлини Балх аркидаги усти очиқ шаҳнишингча ҷақирилди. Ёз кириб, кунлар исиб кеттан, осмон булутлардан тозаланганди. Самарқанд расадхонасида Улуғбек тадқиқ қилган юлдузлар Балх осмонида ҳам порлаб туради.

— Ҳозир Жавзо ойи, — деди Улуғбек ўғлига. — Қани, осмоннинг Жавзо буржини кўрсатинг-чи, амирзода.

Отасининг расадхонасида илми нужумдан сабоқ олган Абдулатиф осмондаги ўнлаб юлдузларни бир қараашда танир эди.

— Мана бу — Бургут юлдузлари... Нариги етти юлдуз — Дубби Акбар... — деб уларни нома-ном санаб ўтди-ю, бир-бирига жуда ўхшайдиган кўш юлдузни кўрсатди: — Адашмасам, Жавзо — ана ўшал жуфт юлдузлардир! Осмоннинг Жавзо буржи ҳам шу!

— Балли, ўғлим, топдингиз! — деб Улуғбек мамнун бўлди: — Нечун бу юлдузлар Жавзо деб аталур? Ривоятини эшитганмисиз?

Абдулатиф ўйланиб туриб:

— Эшитмаган эканмен, — деди.

— Бу ривоят Батлимус¹ давридан бери бор. Жавзо «эгизаклар» деган маънони билдирур. Ривоятта кўра,

¹ Батлимус — Клавдий Птоломей. Бундан 1800 йил олдин ўтган қадимги юонон астрономи.

эгизак Ҳасан-Ҳусанлар қадим замонларда ёвлар билан жанг қилиб кўп қаҳрамонликлар кўрсатибдир. Аммо охирги бир жангда Ҳасан ҳалок бўлур. Иниси Ҳусан қаттиқ мусибат чекиб, яшагиси келмай қолибдир. Парвардигорнинг раҳми келиб, унга абадий умр инъом қилибдир. Шунда Ҳусан «Эй яраттан эгам, мен Ҳасансиз яшай олмаймен, ё менинг ҳам жонимни ол, ёки Ҳасанни тирилтириб бер, бир кун бўлса ҳам бирга яшайлик» дейдир. Парвардигор Ҳусаннинг бу меҳру оқибатини тақдирлаб, aka-ука эгизакларни осмонда абадий порлаб турадиган ёруғ юлдузларга айлантирибдир... Биз инсонлар учун бу улуг бир ибрат эмасми, ўғлим?

— Албатта, ибрат!

— Қаранг, осмон тўла юлдуз. Улар ердаги жонзодларнинг нодир фазилатларидан далолат бераркан. Бургут юлдузларини кўрдингиз. Ерда одамхўр девлар кўпайиб, инсон уругини қурутмоқчи бўлганда парвардигор Бургутни ҳимояга юборибдир. Унинг кўзларига девларни маҳв этадиган илоҳий оловни жойлабдир. Бургут жуда узоқни кўрадиган қуш. Одамхўр девларни юзлаб чақирим жойдан кўрган заҳоти Бургутнинг кўзларида олов девга бориб чакмоқ бўлиб урилар, дев куйиб кул бўлар экан. Шу тарзда Бургут одамхўр девларни тамоман йўқ қилиб, инсон зотини ўлимдан қутқарибдир. Парвардигор бунинг эвазига Бургутни ана ўшал ёруғ юлдузга айлантириб, осмондан абадий жой берибдир. Ёки, ана у кунботиш томондаги юлдузлар туркумiga қаранг. «Она Бўри юлдузлари» деб аталадир. Онаси ўлиб етим қолган икки чақалоқ — бири ўғил, бири қыз — очдан ўладиган бўлганда шу Она Бўри уларни эмизиб катта қилган экан... Ривоятга кўра, Она Бўри эмизган ўшал қиз билан ўғил катта бўлгандан кейин уларнинг авлодларидан туркий қавмлар тарқаган экан. Бу ривоятлар минг йиллар давомида унутилмай яшаётганига сабаб недир, билурмисиз?

— Сабаб... юлдузларнинг жозибасимикан?

— Жозибадан ташқари, юлдузларда илоҳий бир хикмат бор. Инсон ўз ҳаётларини юлдузлардан ибрат олиб поклашга интилсалар муродга етишлари мумкин. Осмондаги тартибу мувозанат доим кишининг ҳавасини келтирур. Ана, бир тўп юлдуз... Туркий тилда Ҳулкар. Арабчаси Сурайё. Форсчаси Парвин. Булар бир-биридан ажралмасдан ҳамиша бирга юрур-

лар. Бошқа туркум юлдузлар ҳам бир-бирига Ҳасан-Ҳусанлардай содик. Ой доим ўз йўлидан юргай. Сайёраларнинг ўз йўллари бор. Улар ҳеч вақт бир-бirlари билан тўқнашиб кетмагай. Ҳаммаси мувозанат сақлаб, уйғунилк билан ҳаракатлангай. Аммо биз, инсонлар, мудом урушу хунрезликлар билан бандмиз. Мана, сиз, менинг жигарпорам, ўғлим, нечун амакиваччангиз Алайдавла билан шунчалик душманмисиз? Нечун сизга бутун бир қўшинни ишониб топширган азадор момонгизни бегона юртда ҳибс қилиб, ҳазрат бобонгизнинг арвоҳини чирқиратдингиз? Кейин ўзингиз қамоққа тушиб, мени ҳам қанчалик маломату ташвишга кўйдингиз, — нечун?!

Отаси кутилмаган бир шиддат билан берган бу саволлардан Абдулатифнинг вужудини титроқ босди:

— Ҳазратим, Хурросон амирлари момом билан тил бириктириб менга қарши суиқасд қилмоқчи эканлар... Тирик қолиш... ўзимни ҳимоя қилиш мақсадида...

— Ким сизни шу бўхтонга ишонтириди?

— Жунайид Бўта... унинг хотини ўз қулоғи билан эшитган экан...

— Мен ҳаммасини тафтиш қилдирдим. Жунайид Бўта разилона тухмат қилган экан. Хотинининг гапи бўхтон бўлиб чиқди... Иккови ҳам қатл қилинди. Уларнинг гапи ростми-ёғонми, деб суриштирангиз бўлмасмиди? Нечун момонгиз билан учрашиб бир оғиз сўрамадингиз?

— Момомнинг ҳузурига борсам... Мени туттиради, деб ўйладим.

— Ахир бу васваса-ку! Наҳотки бир умр сизга жон кўйдирган момонгиз сизга шу қадар ёмонлик қилса? Ахир сиз аразлаб кеттанингизда қиши кунида Ҳиротдан Самарқандга келган ким эди??!

— Лекин момом мендан кўра Алайдавлага кўпроқ ён босиши сизга ҳам маълум, ҳазрат отажон. Ҳатто сиздек буюк ўғиларидан кўра Алайдавлани баланд кўйиб, уни валияҳд қилишга интилганлари ёдингиздадир. Ҳазрат бобом вафот этгандан сўнг мен унинг жасадини Самарқандга Гўри Амирга олиб бормоқчи бўлдим. Аммо момомиз бунга мутлақо қарши бўлдилар, «Хоқони Сайийд Ҳиротни пойтахт қилдилар, рубъии маскуннинг энг обод шаҳарларидан бирига айлантиридилар, энди абадий маконлари Ҳиротда бўлмоғи керак» деб қаттиқ турдилар. Мана, охирида

шу ниятларига етдилар. Ҳазрат бобом Ҳиротдаги Гавҳаршод бегим мадрасасига дафн этилибдиirlар. Шундай улуғ подшоҳни аёл кишининг номига қурилган мадрасага дафн этишлариadolатданми? Ҳиротда ҳазрат бобом номига ҳам мадраса қурилган-ку. Ҳеч бўлмаса ўшал мадрасага дафн этсалар бўлмасми-ди?

— Тўғри, бу иш bemаслаҳат қилинган, — деб Улугбек ўзининг сўнгги сўзларига қўшилишга мажбур бўлди. — Ҳазрат отам соҳибқирон бобомиз мақбара-сига қўйилишга муносибдиirlар.

— Аммо Ҳиротда момомиз атрофига шундай одамлар йигилганки, улар Маҳди Улёнинг рутбасини Хоқони Сайид бобомнинг хотирасидан ҳам баланд қўюрлар. Агар сизу биз Ҳиротта бобомнинг қабрини зиёрат қилишга борсак, бундан момомизнинг обрўси яна бир даража ошгай, чунки сиздек улуғ подшоҳ Гавҳаршод бегим мадрасасида тиз чўкиб тиловат қилганингизда Маҳди Улёнинг номларига ҳам сажда қилгандай бўлурсиз...

Абдулатифнинг сўнгги сўзларидағи истеҳзо, момосининг обрўсиға қарши қаратилган тиконли сўзлар Улугбекка ноҳуш туюлди:

— Гавҳаршод бегим — менинг онам эканини унуманг, амирзода. Оналар обрўси — бизнинг обрўйимиздир. Оналарга сажда қилишни Қуръони Карим ҳам буюрганлар.

— Мени афу этинг, ҳазрат отажон... Қамоқда ётганимда ўтган аламлар ҳали хотирамдан чиққан эмас.

— Лекин аламни аввал сиз момонгизга ўтказгансиз! Тазарру қилинг, шунда адоват туйғусидан ҳалос бўлурсиз. Менинг дилимда сизга аталган оталик меҳри билан, онамга аталган фарзаңдик меҳри бирга яшайдир. Сиз туфайли мен онамдан воз кечолмагаймен. Бу не кўргулик-ки, Ҳиротта отам қабрини зиёрат қилишга боролмаймен! Чунки сиз туфайли орада тоғдек монеъликлар пайдо бўлди.

— Ижозат берсангиз мен бу монеъликлар тоғини талқон қилгаймен! Алауддавла ҳозир иниси Абулқосим билан урушиб заифлашган. Уни бир ҳамла билан бартараф қилиб, Ҳиротни қўлга кириттгаймиз!

— Ё алҳазар! Кечагина тузилган сулҳни бузиб яна уришайликми? Ҳиротдаги онамиз устига қўшин тортиб бориш биз учун уятли иш бўлмасми? Сиз адоват туйғусига бунчалик эрк берсангиз бошимиз урӯш-жан-

жалдан чиқмай қолур... Шунинг учун мен сизга катта бир лавозим берай. Тинч иш билан банд бўлинг.

— Мен туғилган шаҳрим Самарқандни соғинган-мен... Туронга қайттим бор...

— Вақти келганда Туронга ҳам қайттайсиз. Аммо ҳозир Балх вилоятини идора этадиган кучли бир ҳоким керак. Балх ҳам Самарқанд каби қадимий шаҳар. Бир чети Турону Хурсонга туташса, нариги чети Қундузу Бадаҳшонгача борур. Мен сизга шу вилоят ихтиёрини бермоқчимен...

Абдулатиф бирдан бўшашиб кетди, бошини пастга эгиб... «отам мени Самарқандга йўлатмоқчи эмас!» деган гапни хаёлидан ўтказди. Балҳдай чекка вилоятда, Ҳироту Самарқанддай пойтахтлардан йироқда яшаш унга бадарғадек туюлди.

Ўғлиниг бўшашиб қолганидан ҳайрон бўлган Улугбек:

— Ҳа, маъқул эмасми? — деб хиёл сергакланиб сўради.

Абдулатиф ҳушини йиғиб, тез ўрнидан турди, отасига икки букилиб таъзим қилди-ю:

— Йўқ, йўқ, бу юксак инояtingиздан бошим кўкка етди! — деди. — То абад хизматингизда бўлурмен, падари бузруквор!

— Омон бўлинг, ўғлим! Ҳирот билан доду муомалани мен ўзим қилгаймен. Сиз Балх вилоятини обод қилишда ҳазрат боболарингиздан ибрат олинг. Бир вақтлар Самарқанду Ҳирот ҳам ҳозирги Балҳдан хараброқ эди. Уларнинг сайъ-ҳаракатлари билан бу икки шаҳар бутун оламшумул гўзаллик кашф эди. Сиз ҳам Балҳга сайқал берсангиз, номингиз боболарингиз қаторида тарихда қолур. Омин, илоҳим орамиздан меҳр кўтарилемасин, дунёда яхши ном қолдириш сизу бизга насиб қилсин!

— Омин! — деб Абдулатиф ҳам юзига фотиха тортиди.

УЯСИДАН ИЛОН ЧИҚҚАН ЛОЧИН

Абдулатифга Балх юмушларини топшириб бир қадар енгил тортган Улугбек энди Самарқанд ва Ҳиротга оид ташвишларни қандай бартараф қилиш ҳақида ўйлай бошлади.

Самарқандда қолган кичик ўғли Абдулла баъзи но-

жўя ишлари билан аҳолини норози қилгани ҳақида нохуш хабарлар келди. Даشت қипчоқдаги кўчманчи сultonлар Зарафшон воҳасига бостириб келмоқда. Бу ҳаммаси Улугбекнинг тезроқ Самарқандга қайтишини тақозо қилади. Аммо уч ой Балҳда, Ҳироттга шундай яқин жойда туриб отасининг қабрини зиёрат қилолмагани ва мушфиқ онасини бориб кўролмагани унинг дилида оғир бир армон бўлиб турибди.

Ҳиротнинг жоме масжида Алауддавла Улугбекнинг номини хутбага қўшиб ўқиттани ҳақида хабар келди. Демак, ҳозир Улугбек отасининг ўрнида қолган олий ҳукмдор деб тан олинди. Шундай бўлгач, нега Ҳироттга bemалол боролмайди? Элчилар орқали Алауддавлага шу савол берилганда, «Подшоҳ ҳазратлари бизни маъзур тутсинглар, инимиз Абулқосим Бобур билан уруш ҳаракатлари тўхтаган эмас, Ҳирот ҳарбий ҳолатдадир, олий ҳазрат келганларида уларнинг хавфсизлигини таъминлашимиз учун замон тинчимоги зарур,» деган жавоб олинди.

Улугбек ҳозир Ҳироттга қўшин билан борса уруш чиқади. Қўшинсиз бориш эса чиндан ҳам хатарли. Шунинг учун онаси ҳузурига махфий одам билан мактуб юборишга қарор қилди. Ўттиз йилдан бери Улугбекка содик хизмат қилиб келаётган Бобо Ҳусайн Туркидонийни ҳузурига чақирди:

— Йўл ҳозирлигини кўринг, Ҳусайнбек! Ҳироттга бориб, онам ҳазратлари билан яккана-якка учрашгайсиз. Мана шу мактубни бериб, жавобини... Амударё бўйига... Калифга олиб борурсиз. Уч кундан сўнг мен ҳам Балҳдан чиқиб, Калифга йўл олурмен.

Гавҳаршод бегим ҳар ҳафта чоршанбаи муродбахш куни аzon паллада аёллар удуми бўйича офтоб чиқмасдан Шоҳруҳ Мирзонинг қабрини зиёрат қилишга борар эди. Бу қабр Гавҳаршод бегим мадрасасида бўлгани учун шу бинода мадраса мударрисларининг ҳужралари ҳам бор эди.

Мошгурунч соқоллик Бобо Ҳусайн малла чакмоқ, кийиб, бошига каттагина салла ўради, қўлтифига китоб солинган жуздонни қисиб, мударрис киёфасига кирди-ю, мадрасада ўзига узоқ қариндош бўлган уламолардан бирини қидириб топди ва кечаси унинг ҳужрасида тунади.

Мадрасада Гавҳаршод бегимнинг ўзига ажратилган хос ҳужралар бор эди. Бегим Шоҳруҳ Мирзо ва ўртанча ўғли Бойсунқур қабрлари олдида ўлтириб ти-

ловат қилгандан сўнг, хос ҳужрасига кириб, қабулга келган мударрис ёки талабаларнинг арзини эшитар, муҳтожларга хайру эҳсонлар қиласр эди.

Шуни суриштириб билган Бобо Ҳусайн тонг қоронисида Гавҳаршод бегим ўз ҳужрасига ўтадиган йўлак олдига келиб, унинг мақбарадан чиқишини кутди.

Бегимни мадрасага иккита содиқ канизидан ташқари яна тўртта барваста соқчилар ҳам кузатиб келдилар. Бу соқчилар ташки кўринишда бегимни қўриқлаб юрган бўлсалар ҳам, аслида Алауддавла томонидан қўйилган хуфиялар эди.

Ҳирот ҳарбий ҳолатда бўлгани учун Алауддавла момоси ташки фаним ҳисобланган Улуғбек ёки Абулқосим Бобур билан алоқа боғлашидан ҳадиксиради. Ҳусусан, Ҳиротда Гавҳаршод бегимнинг нуфузи жуда баланд, барча олиму фозил кишилар Маҳди Улёни Шоҳруҳ Мирзодан кейинги энг тажрибали ва доно давлат арбоби деб биларди. Алауддавлани аллақачон ўз таъсирига олган қайнотаси Ёдгоршоҳ арлат, вазири Ҳожи Султон, лашкарбошиси Қора Баҳодирлар Гавҳаршод бегимнинг Ҳиротдаги обрўсига ҳасад кўзи билан қарашар, турли йўллар билан уни ёмонлаб, Алауддавлани момосига ишонмайдиган қилиб қўйишган эди. Алауддавла момосининг Улуғбекка ёки Абулқосим Бобурга ён босишидан хавотирда бўлгани учун бегимнинг ҳар бир қадамини кузатиб турадиган қўриқчилар қўйган эди.

Фақат сафана ёнидаги тиловат пайтида ва бегим ўзининг ҳужрасига кирганда қўриқчилар эркаклик одобига бўйсуниб ташқарида қолишарди.

Бобо Ҳусайн бегимнинг ўз ҳужрасига ёлғиз кираёттанидан фойдаланиб ним қоронги йўлакдан ёруроқ жойга чиқди:

— Ассалому алайкум, ҳазрат бегим!..

Овози Гарҳаршод бегимга таниш туюлди. Юзига тикилиб туриб, эски қадрдони Бобо Ҳусайнни таниди-ю:

— Келинг, келинг тақсир, не арзингиз бор? — деди.

Бобо Ҳусайн атрофга кўз ташлаб, биттагина каниздан бошқа ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, қўйнидан Улуғбекнинг ўрам қилинган мактубини чиқарди.

— Мана, арзи ҳолим! — дея бегимга секин узатди. Гавҳаршод бегим зарҳал қорознинг шоҳона белгисига

кўз ташлаб, «Улугбекданми?» деган ўйдан ҳаяжонга тушди. Канизига шивирлаб:

— Менинг ҳузуримга бошқа ҳеч кимни кирғизманг! — деди-да, Бобо Ҳусайнга — кетимдан юринг! — деб ишора қилди.

Ҳужранинг ичидаги хизматкор ўлтирадиган кичик бир хонача ҳам бор эди. Бегим Бобо Ҳусайнни ўша хоначага киритиб, шивирлаб ҳол-аҳвол сўради.

— Кутиб туринг! — деб хонача эшигини бекитиб қўйди.

Улуғбекдан келган мактубни ёруғ тушиб турган жойга олиб бориб, титроқ қўллари билан очди:

«Ҳазрат онажон, сизни соғинганмен, дийдорингизга ташна бўлиб шу мактубни йўлламоқдамен, — деган сўзларни ўқиганда бегимнинг кўзига бирдан ёш келди. — Аввало, мендан гуноҳ, ўтган бўлса, тазарру қила-мен, кечиринг! Сизни ранжитиб бўлса ҳам, гумроҳ, ўғлим Абдулатифни ўз ёнимга олиб келдим. Мен ота бўлганлигим учун унинг кафилини зиммамга олиб тарбият қилишга мажбурмен. Абдулатиф четроқ жойда мушкилотлар билан олишиб чиниқиши учун уни Балҳда қолдирмоқчимен.

Энди Самарқандга қайтишдан олдин сиз билан кўришиши учун Ҳиротта бормоқчи бўлдим. Аммо Мирзо Алауддавла Ҳирот ҳарбий ҳолатда эканини айтиб, боришимга мойиллик кўрсатмади.

Мен суянган энг улкан тоғ соҳибқирон бобомдан сўнг Хоқони Сайийд отам бўлганини энди астойдил ҳис қилмоқдаман. Мени эллик йилдан буён бало-қазодан асраб юрган отам энди йўқ. Мен суянган яна бир тоғ — сиз онам ҳазратлари эканингизни бирга сафар қилганларимизда айтган эдим. Эндиги умидим шулки, сизни бир вақтлардагидек Амударё бўйида кутиб олсан. Иложини топиб Бобо Ҳусайн билан бир кунга бўлса ҳам келсангиз. Ахир мен сизни кутиб олишу, кузатиш учун Самарқанддан Амударё бўйига неча марталар отлиқ келган эдим! Пешвоз олишу кузатишлар баҳонасида ҳафталар давомида она-бола ҳамроҳ бўлардик, тўйгунимизча сұхбатлашардик. Сиз менга ажойиб маслаҳатлар берардингиз.

Ҳазрат отам вафот этгандан буён ҳаммамиз интиҳосиз балолар гирдобида қолдик. Бу балолардан қутублиб кетишнинг иложи бормикин?

Уч ўғлингиздан ёлғиз мен тирикмен, ёшим элликдан ошгандан буён умрнинг кўни кетиб ози қолгани-

ни сезиб юрибмен. Сиз ҳам менга ғаниматсиз. Шунинг учун мен волидайи муҳтарамам билан дийдор кўришишга мунтазирмен».

Гавҳаршод бегим кўзларига қуюлиб келган ёшдан мактубнинг охирини ўқиёлмади. Ипак рўмолчасини олиб кўз ёшини артар экан, юзлари ҳам ҳўл бўлганини седди. «Оҳ, меҳри дарё ўғлим Тарагайжон! — деб пичирлади. — Кошки қанотим бўлса-ю, ҳузурингизга учиб борсам!»

Бегим ҳужрада узоқ қолиб кетса ташқаридағи соқчилар ҳадик олишлари мумкин. Агар улар бостириб кириб, қўшни хоначада ўлтирган Бобо Ҳусайнни тошиб олсалар... ўлимга маҳкум этишади. Бегим йўлакдаги эшикни кўриқлаб турган садоқатли канизи олдига чиқди:

— Мен тоат-ибодат билан бандмен. Ҳеч ким халақит бермасин! — деб буюрди-да, эшикни ичидан бекитди.

Сўнг ҳужрага қайтиб, миз устида турган жуздан-дан қоғоз, қалам олди.

«Кўзимнинг оқу қароси, буюк ўғлим Мағусиддин Муҳаммад Тарагай, — деб ёзар экан, кўзлари яна беихтиёр ёшланди: — Мен сизни кўриб, бағримга бошиб жон берсан рози эдим. Мактубингизни ўқиганимда юзим неча бор кўз ёшларимга ювинди, иложисизликдан бағрим эзилди. Ҳозир менинг ҳар бир қадамимни хуфиялар кузатиб юрибдилар. Неварам Алайдавла кетимга соқчи шаклидаги айғоқчиларини қўйган. Боги Сафеддаги хизматчиларимни ҳам алмаштирган. Агар мен бирор кун йўқ бўлиб қолсан, ҳаммани оёққа турғизиб, топиб олурлар. Нечунки мен Ҳиротнинг энг нуфузли Маҳди Улёси, сизнинг онангиз бўлганим учун Алайдавлага керак эмишмен. Булар билурларки, Ҳиротда мен турсам сиз онага қарши қўшин тортиб келишни ўз шаънингизга муносиб кўрмагайсиз. Шу сабабдан Алайдавла билан унинг атрофини ўраб олган ноинсофлар мени гаров каби ҳеч қаёққа кетказмай тутиб турурлар.

Журжондаги неварам Абулқосим Бобур ҳам мени ўз ҳузурига чорлаган эди. Оға-инини яраштириш мақсадида бормоқчи бўлдим. Лекин Алайдавла шунга ҳам рухсат бермади. Мен Абулқосим Бобур саройида қолиб кетсам инисининг обрўси ошишидан қўрқди.

Мен невараларим тарбиясига шунча куч, вақт сарфладим, уларга шунчалик меҳримни бердим. Охирида

улардан бу қадар шафқатсизлик, оқибатсизлик кўрганимдан кўнглим вайрон...

Шоҳ ўғлим Улуғжон! Сиз соҳибқирон бобонгиздек, марҳум отангиздек мушкилотлар оловида тобланниб фозил бир даҳо даражасига кўтарилидингиз. Мен ўйлар эдимки, невараларимни яхши тарбияласам, илму амалга ўргатсан, ота-боболарининг тажрибасини дилларига сингдирсан, улар ҳам сизлардек улур сиймодар бўлиб етишгай!

Аммо она берган тарбия озлик қиласкан. Ҳар бир одамни ҳаёт ўз хумдонидаги оловлари билан пишиқништ каби тобламаса, сиз минг тарбия берганингиз билан хом ништ хомлигича қоласкан, бир-икки зарбадан уваланиб кетарсан.

Неварамиз Абдулатифнинг хомлигидан фойдаланиб, иғвогарлар Нишопурдан нарида унинг илки билан мени банди қилдилар. Ҳозир Алауддавланинг хомлигидан фойдаланиб, золимлар мени энди унинг асоратига солиб қўйдилар. Ўз аҳволимга йифлаймену, қайгули бир ривоятни эслаймен... Тоғда мен каби бир Она лочин ўттан экан. Унинг уяси яқинида заҳарли илонлар яшар экан. Улар ҳавф согланда лочин илонларни думидан чанталлаб осмонга олиб чиқар экану, қоятошлар устига ташлаб юборарсан. Қолган илонлар тоф камарларига бекиниб, лочиндан қасд олишнинг йўлини ўйлашибди. Она лочин ҳар йили пана бир жойдаги уясига тухум қўйиб жўжа очар экан. Илонлар ҳам тухумдан бола очади-ку. Лочин узоқда ов қилгани кеттанде илонлар секин ўрмалаб келиб, унинг тухумларини ейишибди-ю, ўрнига илонларнинг тухумидан қўйиб кетишибди.

Бундан бехабар Она лочин қўйган тухумларига вужудининг ҳароратини бериб, уларни бир неча кун босиб ётибди. Вақти соати етиб, тухумлар тешилибди, ичидан нимадир чиқа бошлабдилар. Она лочин қараса, тухумлардан жўжалар ўрнига илонбаччалар ўрмалаб чиқибди. Бундан даҳшатта тушган Она лочин чинқириб уясидан кўкка учибdir. Илонларга ем бўлган авлоди билан видолашиб фарёд чекканда тоғлар ларзага келибdir... Мен ҳам меҳримни бериб ўстирган невараларимнинг ёмонликларини кўриб, ўша лочиндек фарёд чекким, бу фоний дунё билан видолашгим келур. Лекин... ноумид шайтон. Парвардигор бирор жойдан нажот келтирур деган илинжим бор.

Мен-ку, ёшимни яшаб, етмишдан ошдим. Энди сиз

эҳтиёт бўлинг, шоҳ ўғлим. Бу неварадарим жўжахў-
ролардек яна кўп уруш-юриш қилсалар керак. Сиз-
дан илтимосим шулки, иложи борича буларнинг уруш-
ларига борманг. Ҳазрат отангизни эсланг: Халил Сул-
тон билан Пирмуҳаммадлар таҳт талашиб урушган-
ларида Хоқони Сайийд арқонни узун ташлаб, улар-
нинг урушига аралашмадилар. Охири йиллар ўтиб
вазият етилганда Самарқандни жангсиз олдилар. Сиз
отангиздай вазмин ва бардошли ўғилсиз... Менинг
худодан эндиги тилагим шулки, тўрт мучам бутун
пайтда хор-зор қилмай омонатини олсин. Илоҳим
фарзанд доғини бошқа кўрмайин. Олим ўғлим, шоҳ
ўғлим, парвардигордан куну тун тилагим шулки, сиз
кетимда қолинг. Агар бу гал кўришиш насиб қилма-
са, илоё келгусида сиз билан дийдор кўришиш менга
насиб қилсан!»

Гавҳаршод бегим кўз ёшлиарини апил-тапил артиб,
мактубни ўрам қилди-да, қўшни хоначага чиқиб, Бобо
Хусайнга топшириди:

— Жаноб Бобо Хусайнбек, аҳволни кўрдингиз, бо-
риб айтинг, — деб шивирлади. — Ишқилиб уруш
бўлмасин, ўлим бўлмасин! Сафарингиз бехатар бўлсин!

Улугбек Мирзо онасини Амударёning чап қирғо-
ғида кутиб турган эди. Бобо Хусайн ёлғиз қайтганини
кўриб кўнгли бир чўқди. Сўнг онасидан келган жавоб
мактубини ўқир экан, йиглаб ёзилган сатрлардан ва
Она лочин ҳақидаги ривоятдан этлари жимиirlаб кет-
ди. Лочин авлодидан бўлган Алайдавла ғаддор мухит
таъсирида илоннинг ишини қилаётгани, момосини асо-
ратда тутиш бобида у ҳам Абдулатифдан қолишмаёт-
гани Улугбекни ларзага солди. Шундай мушкул аҳволда
ҳам ўзини мардона тутаётган онасига бўлган меҳри
ён чандон ошиди.

Амударёдан ўтиб, Самарқандга қараё от суриб бо-
рар экан. Турондаги ташвишлардан бўшагандан сўнг
Хурросонга тинч йўл билан қайтиб келиш ва онасини
илонлар асоратидан қутқариш ниятини дилига маҳ-
кам тугди.

ТАҲЛИКАЛИ ЗАМОН

Ҳирот билан Самарқанд орасидаги обод йўллар-
дан Амир Темур ва Шоҳруҳ даврларида карвонлар
эмин-эркин қатнаган замонлар ўтмишга айланиб бо-

ради. Улугбек ўз отаси билан иноқ ҳукм сурган даврда ҳам бу йўллар жуда серқатнов ва тинч эди. Шинам карвонсаройлар, чарчаган отларни алмаштириб берадиган емхоналар, йўловчилар тунаб қоладиган работлар туну кун меҳмонлар хизматида бўлар, барча бекатлар давлат томонидан қўриқланар эди. Шунинг учун гоҳ шарқдаги Хитойдан, гоҳ жанубдаги Ҳиндистондан, гоҳ гарбдаги Фарангистонлардан келадиган элчилар ва савдо карвонлари бу йўллардан бехавотир қатнар эдилар.

Лекин Шоҳруҳ Мирзо вафот эттандан кейин бошланган алғов-далғовлар бу йўлларни жуда нотинч қилиб қўйди. Улардан энди карвонлар эмас, ички низоларга тортилган ҳарбий кучлар кўпроқ қатнайдиган бўлиб қолди.

Бултур олти ой ҳарбий юришларда бўлиб қайтган Улугбек Самарқандада кичик ўғли Абулазиз издан чиқарган ишларни жой-жойига қўйгунча қиши бўйи ташвиш чекди. Баҳорда сал ором олиб, илму ижод билан шуғулланиш умидида эди. Бироқ яна Хурсондан келган бири-биридан ёмон хабарлар унинг тинчини бузди.

Алауддавла ва Абдулатиф Ҳирот билан Балх чегарасидаги Чечекту туманини талашиб уриш чиқаришибди. Икки орада қон тўқилиб, анчагина одам ҳалок бўлибди. Алауддавла Журжондаги иниси Абулқосим билан ярашибди. Энди икковлари бирлашиб Балхни Абдулатифдан тортиб олмоқчи эмишлар.

Алауддавла Абулқосим билан иттифоқ тузгандан сўнг ҳовлиқиб Улугбекниadolatsizlikda айбламоқда эмиш: «Балх Жўкий Мирзонинг ўғли Абубакрнинг мулки эди, — дермиш — Мирзо Улугбек Абубакрни кўёв қиласмен деб алдаб, Самарқандга юбориб, Кўксаройда қатл эттирган, шундан кейин Балхни Абдулатифга берган». Ҳолбуки, Абубакр Балхни акаси Муҳаммад Қосимдан зўравонлик билан тортиб олган, Самарқандада эса фитна уюштиргани учун қатл этилган эди. Лекин Алауддавла Улугбекнинг номини жоме масжида ўқиладиган хутбадан олдириб ташлаш учун шунаقا тухматлар қилган, сўнг ўз номини хутбага қўшиб ўқитган эди.

Шу билан Алауддавланинг Улугбекка қарши исён кўтаргани ҳаммага маълум бўлди. Яхлит давлатнинг парчаланиши — кўп фалокатларга сабаб бўлиши муқаррар. Бу парчаланишнинг олди олинмаса Хурсонда

бошланган бебошликлар Туронга ҳам вабодай тарқалиши ҳеч гап эмас. Шуни ўйлаган Улугбек яна ҳарбий кучларни тўплашга ва Алайдавланинг исёнига қарши юриш бошлашга мажбур бўлди.

У баҳор пайтида қирқ минг қўшин билан Амударёдан ўтиб, Хурросонга кириб келди. Балх томонидан чиқиб отасига қўшилган Абдулатиф эллик минг қўшин тўплаган эди. Алайдавланинг лашкари сон жиҳатдан камроқ, аммо унинг ўзига ишончи ҳаддан зиёд бўлгани учун Ҳиротдан тап тортмай чиқиб келди. Ҳиротдан юз чақиримча шарқдаги Тарноб деган жойда умумий сони юз эллик мингдан ошган икки тараф қўшини бир-бирига қарши жангта ҳозирлана бошлади. Ҳиротда туриб бу ҳодисани эшиштан Гавҳаршод бегим Алайдавлани сулҳ тузишга кўндирид: Улугбек Мирзога Ҳирот Шайхулисломи Хўжа Баҳовиддин элчи бўлиб бораёттанди бегим дил ёриб сўзлади;

— Ахир икки томонда ҳам бизнинг жигарбандларимиш! Қайси томон мағлуб бўлса ҳам жабрини биз тортгаймиз, жаноб Шайхулислом! Шуни Улугбек Мирзога айтинг, менинг оналик илтижоларимни етказинг!

Шайхулислом Хўжа Баҳовиддин Тарнобга еттанди аввал Абдулатифнинг илфорларига дуч келди.

Улугбек Мирзо умрида бундай улкан — тўқсон минг кишилик лашкари бошқармаган эди. Бу лашкарнинг эллик мингига Абдулатиф саркардалик қилмоқда эди. Ҳиротдан элчи бўлиб келган кекса Шайхулислом Хўжа Баҳовуддин олдинги мэрраларни эгаллаб турган Абдулатифдан илтимос қилди:

— Шаҳзодайи жувонбаҳт, мени ҳазрат момонгиз юбордилар, тезроқ Улугбек ҳазратларига учрамоғим зарур!

— Учрашганда не арзингиз бор, тақсир?

— Сулҳ таклиф қилмоқчимиз.

— Эндиши? Алайдавла нечун олдинги сулҳ шартларини бузиб, бизга қарши тажовуз қилди?

— Ўтган ишга саловат, шаҳзода! Беҳуда қон тўкил масин! Бизни Улугбек Мирзо ҳузурига ўтказиб юборишингизни илтимос қилурмен!

— Мени шоширманг, тақсир. Ҳазратимга сиз келганингиз тўғрисида хабар юборгаймиз. Қабул қила мен, десалар, кейин боргайсиз!

Абдулатиф жанг қилиш ва Алайдавладан қасос олиш истаги билан ёнарди. Шунинг учун у элчини

атайлаб ўз ҳузурида узоқ тутиб қолди. Элчи келгани ҳақидаги хабар Улуғбек Мирзога вақт ўтганда — бутун кўшин саф тортиб жантга кираётганда маълум қилинди.

Тўқсон минг қўшинни бир иродага бўйисиндириш Улуғбек Мирзо учун амру маҳол бўлди. Абдулатиф Балх ва Бадахшондан бошлаб келган лашкар Улуғбек Турондан олиб келган қўшинга нисбатан кўпроқ эди. Шунинг учун Абдулатиф олдинги мэрраларни эгаллаб, ташаббусни ҳам ўз қўлига олиб қўйди.

Сулҳ тузишнинг иложи бўлмагандан кейин Гавҳаршод бегим урушга кетаётган невараларидан бири — Абдулла Мирзога дил ёрди:

— Улуғбек Мирзо сизга отадек меҳрибондирлар. Ҳиротда менинг тарбиямни олган қизлари Ҳабиба Султонни сизга никоҳлаб бермоқчи эдилар. Сиз ул зоти олийга икки томонлама фарзанд бўлишингиз мумкин. Наҳотки энди Алайдавла қўшини сафида Улуғбек Мирзога қарши жанг қилсангиз?

— Начора, ҳазрат бегим? Раҳматлик отам ҳоким бўлган Шерозни мендан амаким Муҳаммад Султон тортиб олди. Хайрият Ҳиротда Алайдавла Мирзо бизни яхши қабул қилдилар. Икки минг қўшиним ёнига яна уч минг аскар бериб, панжҳазора лавозимига муносаб кўрдилар.

— Энди шу беш минг навкарни Улуғбек Мирзога қарши урушга бошлаб бормоқчимисиз?

— Бунга ўзимнинг ҳам хоҳишим йўқ, ҳазрат момо!

— Бўлмаса узоқни ўйлаб иш қилинг, болам. Алайдавла мағлуб бўлса қайга борурсиз? Ундан кўра Сизга отадек меҳрибон бўлган Улуғбек Мирзога қарши зинҳор қилич яланғочламанг!

Ўн етти ёшлик шоиртабиат Абдулла Мирзога момосининг гаплари қаттиқ таъсир қилди. У Улуғбекнинг иниси Иброҳим Мирзонинг ўғли эди. Амакибачаларга қиз бериш одатлари азалдан бор бўлган. Ҳиротда Гавҳаршод бегим яшайдиган Боги Сафедда Ҳабиба Султон билан учрашиб, уни севиб қолган Абдулла Мирзо «Шерозий» тахаллуси билан бу қизга атаб оловли шеърлар ёзган эди. Мана шу сабабларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилди-ю, Тарноб жанги пайтида Абдулла Мирзо ўзининг беш минг кишилик қўшини билан Алайдавланинг ўнг қанотидан чиқиб, Улуғбек томонга оқ байроқ қўтариб қочиб ўтди.

Улуғбек Мирзо уни қучоқ очиб кутиб олди:

— Фарзанди азиз, сен менга ғалаба муждасини келтиридинг! — деб суюнди.

Үнг қанотнинг олдинги сафида жангга кирган Абдулатиф қасос туйгусига тўлиб, Алайдавланинг аскарлари билан шердай олишди, бир ўзи ўндан ортиқ душманининг бошини кесди, қўл остидаги жангчиларига шу тарзда ибрат кўрсатиб, рақибининг бир қанотини синдириди.

Чап қанотта Улугбекнинг кичик ўғли Абдулазиз Мирзо бошчилик қилди. Унинг қаршисида турган Алайдавла лашкарларининг ўнг қанотидан Абдулла Мирзонинг қочиб ўтганлиги Абдулазизнинг ишини осонлаштириди. Алайдавланинг ўнг қаноти ҳам тезда маглуб бўлиб, тўзгиб кетди. Фулдан берилган қақшатқич зарба бунинг устига қўшилди. Алайдавла тор-мор бўлиб, жанг майдонини ташлаб қочди. Изма-из келаётган қувғинчилардан қўрқиб, Ҳирот қўргонига ҳам кирмай, Машҳад томонга ўтиб кетди.

Улугбек ғалаба учун Аллоҳга шукроналар айтди-ю, қадрдон амири Бобо Ҳусайн Туркистонийни чақириди:

— Жаноб Бобо Ҳусайн, хос навкарлардан юз кишини олингу, Ҳиротта тезроқ етиб боринг. Онам ҳазратлари бизни Ҳиротда кутсинлар!

— Бош устига, ҳазратим!

* * *

Тарнобдан Ҳиротгача бир кунлик йўл бор эди. Бу йўлни Бобо Ҳусайндан ҳам олдин қўшиннинг илғор сафларида жанг қилган Абдулатифнинг беку навкарлари босиб ўтдилар.

Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлик қилган сал кам ярим аср давомида Ҳирот ва унинг атрофларида биронта талончи қўшин бостириб келолган эмас эди.

Бу ўн йилликлар мобайнида ёв қўшини томонидан таланиш ва топталиш нималигини билмайдиган бойу бадавлат одамлар кўпайган эди.

Абдулатифга Тарнобдаги жанг учун Балху Бадахшондан, Кўлобу Ҳисордан катта қўшин ёллаш осон бўлган эмас. Қўшинга йигитларни ёллайдиган тавочилар Ҳирот ва унинг атрофларида ярим асрдан буён фаровон ҳаёт кечираётган одамлар жуда катта бойликлар ортирганини, энди шу бойликларни қурол кучи билан тортиб олиб, яшин тезлигида бойиб кетиш

мумкинлигини ёлланма аскарларга айтишиб, уларни бу ҳарбий юришга қизиқтирган эдилар.

Мана энди жанг ғалаба билан тутагандан сўнг олдинги сафда бораёттан Абдулатифнинг ёлланма аскарлари Тарнобда Ҳироттacha ястаниб ёттан обод ва бой водийнинг шаҳару қишлоқларини остин-устун қилиб, ўлжа йига бошлидилар.

Улардан ярим кун кейин йўлга чиқдан Улугбек Мирзо Тарнобдан наридаги Санжоб довонидан ўтгандан кейин Ҳирот дарёсидан сув ичадиган шаҳару қишлоқларни кўрганда Самарқанд ва Фарғона атрофларини эслади.

Саф тортиб ўстган миrzатераклар, азим чинорлар, серсоя садақайрағочлар, узумзор, шафтолизор ва анжирзорлар бир-бирига уланиб, обод ва улкан Ҳирот водийсини вужудга келтирган эди. Бу водийга Ҳирот дарёсидан ўндан ортиқ катта шоҳариқлар чиқарилган, уларнинг сувлари қон томирларини эслатадиган юзлаб катта-кичик ариқларга таралиб кетган эди.

Улугбек Мирзо ям-яшил Ҳирот водийсига узоқдан завқланиб кўз югуртириди-ю, лекин бое-роғлар билан ўралган шаҳару қишлоқларни оралаб ўтаёттандан голиб қўшин томонидан таланганд маҳаллалар ва одамларни кўриб, изтиробга тушди.

Ҳирот водийсинг катта бир қишлоғида саксон ёшлик кекса шоир Лутфий истиқомат қиласарди. Улугбек уни Ҳиротда Гавҳаршод бегим мадрасасида ўтказилган шеърият мажлисида «Гул ва наврӯз» достонини гўзал туркий тилда ўқиб бериб катта мукофот олганда кўрган, ўшанда ҳиротликлар уни «маликул калом» деб улуғлаганини эшитган эди.

Ҳозир Улугбек Мирзо голиб аскарлар тўс-тўполон қилиб ўтган бир маҳаллада шу кекса шоирни учратиб қолди. Ҳожилардек оқ либос кийган, кўкрагини қоплаган бўлиқ соқоли ҳам оппоқ оқарган, ҳасса тутган кекса шоир отлиқ келаётган Улугбек Мирзони кўриб ўйланинг ўртасига чиқди.

— Ҳазрати подшо, қадамингиз қутлуғ бўлсин! — деган сўзларни Лутфий негадир йиғламсираб айтди.

Улугбек уни таниб отдан тушди. Қучоқлашиб кўришашёттандарида Лутфий йиғлаб гапирди:

— Аъло ҳазрат, ота юртингизга хуш келибсиз! Лекин Ҳирот водийси сизнинг қўшинингизга не ёмон-

лик қилди?! Нечун бундай шафқатсиз талончиликлар бўлмоқда?

— Мавлоно, мен ота юртимизда талончиликка мутлақо йўл қўйилмасин деб бутун қўшинга фармон берганмен. Ким бу фармонни бузмоқда?! Қаерда?!

Балхдан келган Жаббор Сулдуз номли амир шу атрофдаги маҳаллаларга қўшин киритиб, ярим кунда ўндан ортиқ бадавлат оиласарни талатган, сандиқларга яширилган тилмолар, зарбоф буюмлар, туркман гилемлар, атласу кимхобларни етти туяга юклатиб, йигирматача навкари билан Балхга жўнатиш ниятида нариги бир кўчада турган эди.

Улугбек Мирзо ўз маркаби билан ўша кўчага ўтиб, ўлжа юкланган туялардан ташқари араваларга ортигандан сандиқлар, улар устига тахланган гилам ва бўхчаларни ҳам кўрди.

Аравалар ортида қўли боғланган асира қизлар ҳам канизакликка олиб кетилмоқда эди.

Улугбек Мирзо ёнидаги ясовуллар ва навкарларга буюриб, бу ишни қилган бир минг аскарга бошлиқ Жаббор Сулдузни туттириди. Тафтиш ўтказилганда маълум бўлдики, Жаббор Сулдуз бир хонадонда талончиларга қаршилик кўрсаттган икки йигитни қиличдан ўтказдирган, бошқа бир хонадонда бокира қизнинг номусига теккан экан. Бечора қиз «Энди ҳаром бўлдим!» деб, номустга чидайолмай, ўзига ўт қўйибди, оловда ёниб ҳалок бўлиби.

Бу ҳодисалардан даҳшатта тушган Улугбек Мирзо Жаббор Сулдузни қатл эттиromoқчи бўлди.

Шунда Жаббор ўз саркардаси Абдулатиф Мирзо-нинг рухсати билан ўлжа олганини айтиб, айбини оқлашга уринди. Улугбек Мирзо ўғлини чақиритирди.

— Амирзода, наҳотки сиз щундай талончиликларга ижозат берган бўлсангиз? — деб сўради.

— Ҳазрат отажон, мен фақат бир кунлик чопқинга розилик берган эдим. Ахир соҳибқирон бобокалонимиз Олтин Ўрда Тўхтамиш устидан ғалаба қозонганда қўшинга икки кунлик чопқинга рухсат берган эканлар-ку?

— Наҳотки сиз учун Ҳирот Олтин Ўрда каби душман мамлакат бўлса?! Тўхтамиш қаёқда-ю, амакибаччангиз Алайдавла қаёқда? Тўхтамиш давридан буён замонлар қанчалик ўзгарганини наҳотки тушунмасангиз? Ҳазрати отамиз Шоҳруҳ Мирзо сўнгти қирқ йил давомида Турону Хуросонда, Ироқу Озарбайжонда

қанча ғалабаларга эришиб, бирор марта чопқинга рухсат берган эмаслар. Биз ҳам маҳсус фармон билан талончиликни таъқиқ этган эдик. Сиз нечун бундай жиноятларга йўл бердингиз? Бегуноҳ қон тўкиш, бокира муслиманинг номусига тегиши... Буни қандай оқдаш мумкин?!

— Бу жиноятларни Жаббор ўзи содир қилган, энди жавобини ўзи берсин! — деб Абдулатиф ҳам отасининг ҳукмига бош қўщди. Улуғбек Мирзо маҳсус фармонда Жаббор Сулдуз қилган жиноятларни батафсил кўрсатиб, уни ўлим жазосига ҳукм қилди. Бу ҳукм қўшин тўпланган катта майдонда ижро этилди.

Подшо фармонини барча беку навкарларга ўқиб эшиттириш қўшин бошлиқларига топширилди.

Лекин Абдулатиф бу фармонга бармоқ орасидан қаради. У билан келган балхлик ва бадаҳшонлик беку навкарлар талончиликни Улуғбек Мирзонинг кўзи тушмайдиган жойларда давом эттирилар.

* * *

Абдулатиф ва унинг қўшини ҳамма ёқقا даҳшат солиб келаётгани ҳақидаги хабарлар Ҳиротта аллақачон етиб борган эди. Алгаудавла ҳам шаҳарни ҳимоясиз ташлаб қочгани сарой аҳлининг ваҳимасини авжига чиқарди. Гавҳаршод бегим ҳам Боги Сафеддаги энг керакли нарсаларини шоша-пиша йигиштириб, Астрободдаги невараси Абулқосим Бобур томонга жўнади.

Бегим иниси Мухаммад Сўфи Тархон ва бошқа яқинлари билан Машҳад йўлида кетаётганда Бобо Ҳусайн уларни қувиб етди.

— Ҳазрат бегим, Мирзо Улуғбек мени маҳсус юбордилар. Ҳиротта қайтинг! — деб илтижо қилди.

— Ҳиротта Абдулатиф ҳам келдими?

— Келган бўлса ҳам, сиз подшоҳ ҳазратларининг ҳимоясида бўлурсиз!

— Мен жон деб Улуғбек ҳузурига борардим, соғинган фарзандимни бағримга босардим. Лекин Абдулатифдан кўрқамен. Унинг атрофига қиличидан қон томган бешафқат амирлар йигилган. Улар биргалашиб Ҳирот атрофидаги маҳаллаларни қўшинларига талибиidlар. Ҳирот аҳли буни Улуғбекдан кўриб, ўғлимииздан қаттиқ хафа бўлганларини ўзим эшитдим.

— Аммо Улуғбек ҳазратлари бутун қўшин аҳлини

максус фармон билан огоҳлантирган эдилар. Фармонда «Ҳирот отамизнинг уйи, бизга мерос теккан мулк, бу ерда талончилик қилиш гуноҳи азимдир, бундай гуноҳни содир қилганлар аёвсиз жазоланур!» деган сўзлар битилганига мен ўзим гувоҳмен!

— Абдулатиф билан унинг тарафдорлари бу фармонни бузган бўлсаларчи? Улар кўпчилик, шунинг учун Улуғбекдан қўрқмайдилар, унга итоат этмайдилар! Шу вазиятда улар ўғлимнинг раъйига қарши бориб, менга ҳам бирон ёмонлик қилмайди, деб ким кафолат бера олгай?

— Биз кафолат берурмиз, бегим! Ҳазратимнинг биздек садоқатли беклари ҳам оз эмас!

Шу гапдан сўнг Гавҳаршод бегим Ҳиротга, Улуғбек ҳузурига қайтмоқчи бўлиб иниси Муҳаммад Сўфи Тархондан розилик сўради.

— Мен бу тўпалонда Ҳиротта қайтишга рози эмасмен! — деди Муҳаммад Тархон қатъият билан. — Абдулатиф отасининг буйруғига бўйсунмай ўзбошимчалик билан элни талаёттан экан, ундан яхшилик чиқмагай!

Гавҳаршод бегим оғир «ух» тортди:

— Минг афсус, бултур Улуғбек Мирзо менинг гапимга кирмадилар. Абдулатиф Ихтиёридин қалъасидан хонаки ҳисбдан чиқарилмаса, бугунги урушлар бўлмаслиги мумкин эди. Лекин энди бу дев кўздан чиқиб олди. Қайтиб кирмагай, отасига ҳам бўйсунмагай!

— Биз унинг жабрини бир марта тортдик, энди бас! — деб Муҳаммад Сўфи Тархон опаси Гавҳаршод бегим билан бехатар жой қидириб кетди, Ҳиротга қайтмади.

Қўшин орасида чиндан ҳам Абдулатифнинг тарафдорлари кўпайиб бормоқда. Чунки Абдулатиф жанг қилишни ва янги-янги ўлжалар олишни яхши кўради. Амиру навкарлар ҳам босиб олинган жойлардан катта бойликларни қўлга киритганларидан мамнун бўлиб, Абдулатифни ботир саркарда деб улуғлашади.

Улуғбекнинг Тарнобу Ҳирот атрофларида талончилик қилишни таъқиқлаган фармонларидан нафси катта амирлар норози бўлар эди. Ана шу амирлар орасида аргин уруғига мансуб икки минг навкарга бошлиқ қиласидиган йигирма беш ёшлик ёвқур йигит — Абусайид Мирзо ҳам бор эди.

Уруш ҳали тугаган эмас, Алавуддавла иниси Абулқосим Бобур билан тил бириктириб, қарши ҳужумга

ўтиши мумкин. Шунинг учун Улугбек ҳарбий юришни давом эттириб, Машҳад ва Нишопурни ҳам ишғол қилди.

Абдулатифда отасига нисбатан норозилик кучайиб бораётганини сезган Абусайид Мирзо Нишопурда тўхтаганларида жайрон кийик сўйдиралиб, Абдулатифга зиёфат берди. Майнобга кабобни газак қилиб, кайфлари анча кўтарила ганда:

— Амирзода, биз сиз билан қариндошмиз, амакиваччамиз! — деди Абусайид. — Мен ҳам соҳибқирон Амир Темур авлодиданмен.

— Ҳа, рост, сизнинг бобонгиз Мироншоҳ Мирзо билан бизнинг бобомиз Шоҳруҳ Мирзо тугушган оғанини бўлганлар.

— Бундан ташқари буюк саркарда Халил Султон менинг амаким эдилар. Сизнинг онангиз Ҳусн Нигор хоним Халил Султоннинг қизи бўладилар. Биз сиз билан ҳазрат онангиз орқали ҳам яқин хешмиз! Энди оға-инидек яқин бўлмоғимиз лозим. Тарнобдаги жангда сиз чиндан ҳам қаҳрамонлик кўрсатдингиз, Мирзо Абдулатиф! Мен буни ҳазрат отангизга айтдим. «Фатҳнома Мирзо Абдулатиф номига ёзилса адолатдан бўлур» — дедим. Аммо минг афсуски, ҳазрат отангиз кўпроқ инингиз Абдулазизга меҳр қўйган эканлар.

— Ким билсин! Отам менга бошқа сабаб кўрсатдилар. «Ҳирот билан унинг атрофларида талончилик бўлмасин!» деб фармон чиқарган эдилар. Мен «ролиб беку навкарлар ўлжадор бўлсинлар!» деб талончикка йўл бериб, фармонни бузган эмишмен! Шунинг учун фатҳнома менинг номимга битилмаган эмиш... Хуллас, ғалаба фатҳномасини Абдулазиз номига битиш билан ҳазрат отамиз бизнинг қадримизни ерга урдилар!

— Барибир қўшин орасида сизнинг саркардалик обрўйингиз... ҳазрат отангизнидан баландроқ, Мирзо Абдулатиф!

— Отам менинг кўтарилиб кетишмни истамайдиларми? Ҳайронмен, Ҳиротдаги хазинада ҳазрат бобомдан менга мерос қолган икки юз туман тангани ҳам бердирмадилар. «Уруш тугагандан сўнг олурсиз» деб важ кўрсатдилар. Имод қалъасида ҳам Алауддавла яшириб кетган неча минг туман олтинлар бор эди. Мен бу қалъани аллақачон забт этган бўлур эдим. Аммо ҳазрат отамиз «қалъа қўл етмас баландликда экан, кўп талофат берибсиз, беҳуда қон тўкилмасин,

кейинчалик сулҳ тузилганда Имодни жангсиз олгай-
миз» — дедилару, яна жиловимдан тортиб, шаштимни
қайтардилар...

— Ҳа, Мирзо Абдулатиф, сизда сохибқирон Амир
Темурнинг жасорати бор. Бобокалонимиз бундай қаль-
алардан қанча-қанчасини олганлар. Аммо ҳазрат отан-
гиз... буюк олим бўлсалар ҳам подшолик истедодлари
сизничилик буюк эмас. Сизни Самарқандга йўлат-
май, обрўйингиз кўтарилишини истамай юрганлика-
ри ҳам шундан бўлса керак...

Абусайид Мирзо Абдулатифнинг дилидаги гап-
ларни топиб айтиётгандай бўлди. Яна бир қўлдан
май ичишгандан кейин Абдулатиф унга дил ёриб
деди:

— Барибир эртами, кечми, Самарқанд бизники
бўлғай, Мирзо Абусайид! Билурсизки, отнинг жило-
вини беҳуда тортаверсалар, бир кун эмас бир кун
жилов узилиб кеттай!

Абдулатифнинг кўзидағи исёнкорона оловни ёқтири-
ган Абусайид овозини пасайтириб деди:

— Лутф қилдингиз, амирзода! Худо хоҳласа, жилов
узилганда мен ёнингизда бўлурмен! Сизга илкимдан
келган кўмакни берурмен!

Улар аҳду паймон қилган каби қўл олишдилар.
Лекин дил тубида ҳар бири ўз манфаатини ўйлаб қўл
берган эди; Абусайид ота-болани уруштириб қўйиб,
бирини бошқасининг зарбаси билан бартараф қил-
гандан сўнг Самарқанд тахтини ўзи эгаллашни ис-
тарди. Чунки бу тахтга Абдулатифнинг қанчалик ҳаққи
бўлса, темурийзода Абусайднинг ҳам шунчалик ҳаққи
бор эди. Буни яхши биладиган Абдулатиф эса Абу-
сайднинг кўмагидан фойдаланиб, ишини битирган-
дан сўнг уни четроқ бир вилоятга ҳоким қилиб жўна-
тиб қутулишни ўйларди.

Мана шундай ички зиддиятларга тўлиб ҳаракатла-
наётган Улугбек қўшини Фирдавсий туғилган машхур
Тус шахри яқинидаги Родгон деган жойга етганда Жур-
жондан Абулқосим Бобур ҳузуридан бошига катта
дастор кийган оқ соқоллик Шайхулислом элчи бўлиб
келди. Улугбекка Абулқосим Бобур номидан қиммат-
баҳо совғалар топширгач:

— Ҳазрати олийлари, Мирзо Абулқосим Бобур сизга
садик фарзандурлар, — деди. — Бултур Балҳда тур-
ганингизда ҳам элчи юбориб садоқат изҳор этган
эдилар. Бу йил Тарнобдаги жангта оғалари ул зотни

кўп тарғиб қилдилар, аммо Абулқосим Бобур сизга қарши боришни мутлақо истамади.

— Истамади эмас, ким голиб чиқиши кутди! — деди Улугбек. — Алайдавла билан ярашганидан хабаримиз бор. Агар оғаси Тарнобда голиб чиқса Мирзо Абулқосим ҳозир бизга эмас, Алайдавлага садоқат изҳор қилиб элчи юборган бўлур эди. Бу икки оғанини бизнинг волидайи муҳтарамамизни ўзларига қалқон қилиб, бизнинг ҳузуримизга келишларига моне бўймоқдалар. Алайдавла Ҳиротда шундай кекса Мажди Улёни қўриқчи айғоқчилар асоратида тутганидан хабаримиз бор. Ҳолбуки, онам ҳазратлари Алайдавлага озмунча яхшиликлар қиласми? Шундай момосини асоратда тутиб, мен билан дийдор кўришишига монеликлар қиласми учун Алайдавла кўр бўлса арзтай!

— Сиз минг марта ҳақсиз, аълоҳазрат! — деди элчи таъзим билан. — Мирзо Абулқосим Бобур ҳам оғаларини беоқибатлиги учун ёмон кўурурлар. Шу сабабдан Алайдавла Журжонга бормай, иниларидан ҳам қочиб юрибдир. Абулқосим Бобур «кўрнамак оғам илкимизга тушса кўзларига мил тортириб кўр қилурмен!» — деган сўзларини мен ўзим эшигтдим!¹

— Ундоқ бўлса, Мирзо Абулқосим Бобур биздан не истайдилар? — деб, Улугбек хиёл юмшаган оҳангда савол берди.

— Уруш ҳаракатлари тўхтатилса, сулҳ, тузилса, элулус тинчиса — ул зотнинг орзулари шулдир. Шу орзуга етсак, Мирзо Абулқосим Бобур сизнингномингизни хутбага қўшиб ўқиттайлар, сизнинг буюк исмингиз билан пул зарб этгайлар!

— Аммо Алайдавла ҳам шундай ваъдалар бериб, кейин ёғийлик қилди. Аввал Мирзо Абулқосим шу ваъдаларини бажарсин! Кейин сулҳ, тузишини ўйлайлик.

— Ҳар бир сўзингизни гавҳар ўрнида қабул қилгаймиз! — деди элчи ва Улугбек шартларини Абулқосим Бобурга етказиши учун қайтиб кетди.

Абдулатиф отасининг Абулқосим Бобур билан сулҳ, тузишини истамасди.

— Ҳазрат отажон, Абулқосимга куч йиғиш учун

¹ Чиндан ҳам кейинчалик Абулқосим Бобур акаси Алайдавланинг кўзига мил тортириб, қисман кўр қиласми тарихчилар томонидан қайд этилган.

фурсат бермайлик, уни заиф пайтида босайлик, тоқи ораси Алауддавла каби тор-мор бўлсину, бизга иккинчи бош кўтара олмасин!

— Ҳар қалай, элчи юбориб, сулҳ сўрагани учун бунчалик босқин қилиш бизга муносиб эмас! Сиз менга ўғил бўлсангиз, Абулқосим Бобур — жияндир. Ҳазрат онамиз унинг даргоҳида. Буни унугиб бўлғайми? Энди элчи жавоб олиб келгунча биз Исфароинга бориб тургаймиз. Сиз қўшин билан Бистомни эгалланг. Аммо ортиқча ҳужумлар қилманг, амирзода, беҳуда қон тўкилмасин!

Абдулатиф буйруқ оҳангидаги айтилган бу сўзларга итоат этмай иложи йўқ, эди. Аммо кечқурун амакиваччаси Абусайид билан ҳилватда май ичиб ўлтириб, яна отасидан ранжиб гапирди:

— Кўрдингизми, бутун яна жиловимдан тортдилар!

— Отангиз атайлаб шундай қилаёттанга ўхшайдир, амирзода. Чунки ул зотда саркардалик салоҳияти заиф.

— Худо ҳаққи, нечун буни тан олмайдилар?

Абусайид овозини пасайтириди:

— Агар тан олсалар, тожи-тахт билан қўшинни сизга бериб, фақат олимлигу мударрислик қилишларига тўтри келур.

— Бу гапни иккинчи маротаба айта кўрманг, Мирзо Абусайид, эшитсалар бошимиз кеттай! Самарқандада Мирзо Абубакр қандай қатл этилгани ёдингиздами?

— Аммо мен бошимга қилич келса ҳам ростини айтурмен!

— Росттўйлигингиз учун ташаккур... Энди отам Исфароинда беш-ён кун тўхтаб Абулқосимнинг элчисини кутсалар керак.

— Унгача биз Бистомни забт этгаймиз. Абулқосим Астрободга чекинса, тинчлик бермай, яна таъқиб этгаймиз. Ахийри элчи юбориш фикридан ҳам қайтиб, Ироққа қочгай.

— Ана бу режа менга маъқул! — деди Абдулатиф мамнун шивирлаб.

Худди шу дақиқаларда Улуғбек хуфтон намозини ўқиб бўлиб, жойнамоз устида тиз чўйкан ҳолда паст товуш билан худога илтижо қилди: «Ё Аллоҳу Таоло, бири ўғлим, бири жияним, икки ўт орасида қолган мушфик онам, — бу интихосиз аросатдан ўзинг најжот бер, эй парвардигори азим!»

ДАҲОГА КЎЗ ТИККАН БАЛОЛАР

Ҳазар дengизига яқин бўлган Нишопур атрофларида ёз иссиқларига бардош бериш қийин, чунки ҳаво да нам кўп. Улуғбек Исфароин деган хушҳаво жойда баланд бир тепаликка қурилган сердараҳт қўргонда тўхтаб ўн кўнча дам олди. Шу орада кичкина оқ салла ўраган,mallа чакмон кийган нуроний бир мўйсафид унинг қабулига келди. Анча-мунча одамни подшоҳ қабулига киритмайдиган қўриқчилар «кимсиз? не арзингиз бор?» деб суриштирилар.

— Мен Ориф Озарий номи билан китоблар ёзганмен, — деб «Ажойибул Фаройиб» ҳамда «Жавоҳирул асрор» деган иккита китобини қўрчибошига кўрсатди. — Асли исмим Ҳамза Ибн Али. Улуғбек ҳазратларига бундан эллик йил олдин қиссаҳон бўлганмен...

Қўрчибеги китобларни қўлига олиб, подшоҳнинг ҳузурига кириб кетди-ю, кўп ўтмай кулимсираб қайтиб чиқди:

— Ҳазратимнинг хотираларига қойилмен! Эллик йилдан буён сизни унутмаган эканлар. Юринг!

Улуғбек ўзининг илк устозини ўрнидан туриб қарши олди. У билан қучоқлашиб кўришди, сўнг ўнг ёнидаги зарбоб кўрпачага таклиф қилди.

— Мавлоно, сизнинг мана бу китобларингиз менинг Самарқанддаги кутубхонамда ҳам бор, — деди.

— Ташаккур, ҳазратим. Сизнинг оламшумул ишлар қилганингизни узоқдан бўлса ҳам эшитиб ҳамиша ифтихор қилурмен. Мадрасалар, расадхона... Хусусан, Зижи Жадиди Қўргонидек буюк қашфиёт...

— Лекин бунинг ҳаммасидан ҳам подшоҳлик юки менга беҳад оғир туюлгай, мавлоно. Хусусан, отам ўлгандан буён... интиҳосиз низолар, жанглар, йўл азоблари... бунинг ҳаммасига бардош бериш учун қанчалик чидам, сабр-тоқат...

— ...Балки улуғ бир матонат керак! — деб сўз қўшиди мавлоно Ҳамза. — Сизда шундай матонат учқунлари болалигингида ҳам бор эди. Ёш пайтингизда ҳам Табризу Қорабоғдан Ҳироту Самарқандларгача отлиқ борганингизни бир эсланг. Ахир сиздек даҳоларга кўз тикувчи балолар кўп бўлғай! Қирқ йил давомида қилган улуғ ишларингиз қанчадан-қанча нурсиз амиру аъёнларнинг ҳасадини қўзғатиб, баҳиллигини жунбишга келтирганини мен яхши тасаввур этурмен.

— Ана шу ҳасаду баҳилликлар ҳозир авжига чиқ-

мишдир, мавлоно. Барча баҳиллар ўғлим Абдулатиф атрофига тўпланиб, ирволар қилаёттанини сезиб бе-зовталигим ортадур. Ўғлимизнинг ҳовлиқма феъли бор. Галабадан ҳовлиқиб, талончиликларга йўл берибдур. Шунинг учун Тарнобдаги ғалаба фатҳномасини унинг номига ёздирмадим. Аммо буни гап-сўз қилиб, отабола орасига губор солувчилар пайдо бўлибдир. Шуни эшитиб, кечалари уйқум қочиб кетадир...

— Кўнгилни кенг қилинг, ҳазратим. Бу ҳаммаси сизга нисбатан тоғ этагида ғимирлаётган қурт-кумурс-қалардек майда...

— Аммо фалакнинг гардиши билан мен ҳам Самарқанддан сизнинг ватанингизга қўшин тортиб келдим, мавлоно. Илонинг, жаҳонгирлик даъвойим мутлақо йўқ. Яна гарбга қараб юрилса Рай, Табризу Боғод. Ўшал томонларда соҳибқирон бобомнинг ўйлари Умаршайх Мирзо билан Мироншоҳ, Мирзо жангут жадалларда ҳалок бўлди. Бу бизга аччиқ сабоқ эмасми? Жаҳонгирлик бас! Менинг худодан тилагим шулки, ўзи берган жонимни бегона юртда эмас, ватаним Туронда, Самарқандда қайтиб олсин!

— Аммо мен сизга худодан узоқ умр тилаймен!

— Ташаккур, мавлоно! Сиз менга ёшлигимда айтиб берган ривоятларга биноан парвардигор мурувватига сазовор бўлган жонзодлар юлдузга айланиб осмондан абадий макон қурад эканлар. Гуноҳларга ботган тана ахир бир кун ерга кўмилур, қабримиздан майса униб чиқур. Аммо руҳимиз... кошки руҳимиз осмонга учиб чиқса! Бу фоний дунё ташвишларидан безиб кеттанимда бир истак дилимда қайта уйғонур. Қанийди, руҳимни танамдан осонликча айириб олсаму, осмонга қушдек учириб юборсан! Бу қуш юлдузлар орасидан ўзига макон топса! Руҳим юлдуз бўлмаса ҳам майли, фақат мусаффо осмонда бир ёруғ зарра бўлиб, юлдузларнинг сокин нуридан, улардаги мувозанату уйғунликдан баҳра олиб яшаса... Эндиги орзуйим шул!..

— Аммо нечун бунчалик маъюс туйғуларга берилмоқдасиз, ҳазратим?

— Чунки... фоний дунёдаги ёмонликлардан тўйиб кетдим! Рост, ҳазрат отам билан мушфиқ онам менга умр бўйи яхшилик қилдилар. Афсуски, отамдан жудо бўлдим. Ҳазрат онам эса, ўғлим Абулатиф туфайли мендан юз ўтириб... ўзларини олиб қочадиган бўлиб қолдилар.

Мавлоно Ҳамза Улугбекнинг сўнгти сўзларига эътиroz қилди:

— Ҳазратим, мен Гавҳаршод бегимни Домғон йўлида кўрдим. Ул Маҳди Улё ҳали ҳам сизни оналик меҳри билан севиб тилга оддилар.

— Қани, қани, батафсилоқ сўзланг, мавлоно! Қарерда кўрдим дедингиз?

Абулқосим Бобурнинг Астрободдаги қароргоҳига Абдулатиф ҳужум қилгандан сўнг унинг оила аҳди Гавҳаршод бегим билан бирга Домғон томонларга кўчиб кетмоқда экан. Мавлоно Ҳамза уларни йўлдаги бир қишлоқда ҳовуз бўйида дам олиб ўтирганларида учратибди. Гавҳаршод бегим машҳур малика бўлгани учун мавлоно уни Ҳиротда ҳам кўрган, ёшлиқда эса Улугбек туфайли у билан кўп учрашган эди.

Ҳовуз бўйида дам олиб ўтирган бегимга мавлоно Ҳамза мулоzимлари орқали ўзини танитиб, ёnlарига борди. Ҳориб-чарчаған, озиб кеттанидан гавдаси ҳам кичрайган Гавҳаршод бегим:

— Бизнинг бошимизга тушган кўргиликлар ҳеч кимнинг бошига тушмасин, мавлоно! — деб сўз бошлади. — Невараларнинг кўпи беоқибат чиқдани устига ёлғиз ўғлим Улугбек ҳам бизни бунчалик аёвсиз тақиб эттанига лолмен! Ахир мен Абулқосим Бобурни муросага келтирган эдим, элчи юбориб, Улугбекни олий ҳукмдор деб тан олган эди. «Йўқ, аввал менинг номим билан пул зарб қилиб кўрсатсин!» — деб элчини қайтарибдилар. Ахир қочиб юриб қандай пул зарб қилиб бўлур? Зарбхона Астрободда қолди. Золим Абдулатиф Абусайид Мирзодек бир ноинсофни ёнига олиб, бизни Астрободдан ҳам қувиб чиқарди. Энди беватан бўлиб Ироқقا қочайлик-ми?! Ахир менда не гуноҳ? Мана бу мурғак болаларда не гуноҳ?!

Гавҳаршод бегим ҳовузнинг нариги четида кўчлар орасида катталардек хомуш ўтирган хушбичим бир болани имлаб чақирди:

— Алишержон, бери келинг!

Бола тез ўрнидан туриб, Гавҳаршод бегимнинг олдига келди-да қўл қовуштирган ҳолда мавлоно Ҳамзага одоб билан салом берди.

— Баракалло, шер ўғил. Кимнинг ўғли бўлурсиз? — сўради мавлоно Ҳамза.

Алишер Гавҳаршод бегимга бир қараб олди-да, мастьум товуш билан жавоб беди:

— Амир Фиёсiddин Кичкинанинг ўғлимен.

— Нечун отангизни «Кичкина» дерлар?

— Билмадим, — деб Алишер уялиб ерга қаради. Шунда Гавҳаршод бегим изоҳ берди:

— Бунинг тарихи анча узоқ, мавлоно. Алишернинг ота-боболари Амир Темурга яқин эканлар. Абусайид Чанг деган бобоси Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх Мирзо билан бир онани эмган кўкаaldoш эканлар. Кейинчалик Алишернинг отаси амир Фиёсиiddin Умаршайхнинг невараси Фиёсиiddin Мансур билан бирга ўсадир. Темурийзода Фиёсиiddinнинг ёнида юрган амир баҳодирона гавдалик одам бўлсалар ҳам, камтарлик билан ўзларини Фиёсиiddin Кичкина деб атайдилар. Ҳозир ул зот Абулқосим Бобур даргоҳида Сабзавор шаҳрига ҳокимлар. Бу ҳаммаси Абдулатифга маълум. Шунинг учун булар ҳам Абдулатифнинг разабидан кўрқиб Ҳиротдан биз билан бирга қочиб чиққанлар.

Гавҳаршод бегим томирлари кексалиқдан бўртиб чиққан кўлларини Алишернинг елкасига қўйди:

— Алишернинг зеҳни ўткирлиги менга худди Улубекнинг болалиқдаги зеҳнини эслатур. Ёдингизда борми, мавлоно? Улугбек беш хоналик сонларни шундай хотирасида зарблаб, ҳосиласини бехато чиқариб бе-рур эди. Шундай буюк салоҳиятни бундан қирқ-эллик йил олдин Улугбекда кўрган бўлсан, мана энди Алишержонда ноёб иқтидорнинг бошқа бир хилини кўриб қойил бўлмоқдамен. Қаранг, мана шу Алишер... тўрт ёшида савод чиқарур... Ҳозир етти ёшида минглаб байт шеърларни ёд билур. Фаридиддин Атторнинг «Мантиқуттайр» китобини бошдан-оёқ ёд олмиш...

— Чиндан, афсонавий иқтидори бор экан, Алишербекни ёмон кўздан худо асрасин. Ўзи ҳам шеър битса керак?

Алишер бу мақтовлардан ийманиб ерга кўз тикканча жим турибди. Шунда Гавҳаршод бегим унинг кўлчаларини кўлига олиб, юзини ўзига қаратди:

— Алишержон! Кеча бир шеър айтган эдингиз. Эшитиб кўзларимга ёш келди. Шуни яна бир айтинг.

Алишернинг бу қувфинлардан зада бўлган дили ҳозир шеър айтишга мойил эмас эди. Шунда Гавҳаршод бегим яна ундан илтимос қилди:

— Ҳеч бўлмаса икки сатрини айтинг, болам! Мавлоно бир эшитсинлар! Балки сизнинг масъум тову-

шингиз Улугбек Мирзонинг қулоқларига етиб бопар...

Алишер ниҳоят:

— Хўп, — деб кўнди ва катталардек жиддий, маюс оҳанг билан икки сатр шеър айтди:

*Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш.
Эл анга шағиғу меҳрибон бўлмас эмиш...*

Шу пайтда мавлоно Ҳамза ҳам Алишернинг бунча эрта уйғонган истеъдодини юрақдан ҳис қилди.

— Бу ёш даҳога кўз тиккан балолар бор экан! — деди. — Мен шу бугуноқ Мирзо Улугбек ҳузурларига йўл олурмен, бегим! Илоҳим парвардигор сизларни бу фурбату ғариблиқдан халос қилсин!

Ҳозир мавлоно Ҳамза Улугбек ҳузурида ўлтирганда ҳамма гапларни бир-бир айтиб берди-ю:

— Мунис онангиз билан шу масъум бола бутун нажотни сиздан кутмоқда, ҳазратим! — деди. — Эҳтимол, Алишер исмли бу ёш шоир Хуросону Турон осмонида янги бир юлдуз бўлиб порлар! Ушанда сизнинг исмингизни улуғлаб шеърлар биттай!

Мавлоно Ҳамзанинг ҳикоясидан қаттиқ мутаъас-сири бўлган Улугбек қарсак чалиб ясовулбошини чақиртирид...

— Мен Мирзо Абдулатифга Бистомдан нари ўтманг деб буюрган эдим! Нечун Астрободга борибдир?!

Ўша куни барча қўшиналрга «Амир Темур ҳимматидин Улугбек кўрагон сўзум» деб бошланадиган қатъий фармон жўнатилиди. Шу фармонга биноан Абулқосим Бобур билан бошланган уруш ҳаракатлари тўхтатилиди. Астробод ва Бистом томонларга кетган барча аскарлар орқага қайтарилди. Абдулатиф Машҳадга қайтган Улугбек ҳузурига чақиртирилди.

Нишопурда касал бўлиб иситмалаб ётган Абдулатифни Машҳадга Улугбек келиб тушган қасрга тахтиравонда кўтариб келдилар. Иситмадан бўғриқдан Абдулатиф тахтиравондан тушиб, қоида бўйича отасига таъзим қилаётганда хиёл гандираклаб кетди. Улугбекнинг унга раҳми келди:

— Сизни Аллоҳ паноҳида асрасин, ўғлим! Не бўлди? Шамолладингизми?

— Диқ¹ бўлдим! Иситмам шамоллашдан эмас! Узул кесил зафарга етай деганимизда муҳарабани бирдан

¹ Диқ — сил

тўхтатиб, қўшинни орқага қайтарганингиз мени касал қилди! Ҳазрат отажон, ахир бу Абулқосим эрта-индин ўзини ўнглаб, яна Ҳиротта бостириб келгай-ку! Нечун мағлуб бўлай деб турганда сиз уни сақдаб қолдингиз?

— Чунки Абулқосим элчи юборди. Шартимизни бажарибdir! Номимизни хутбага қўшиб ўқитибдур! Эгилган бошга қилич урмоқ мардикдан эмас, амирзода! Абулқосим билан бирга менинг ҳазрат онам қувфинда қачонгача азоб торттай? Ёш болалар... уларга раҳм қилиш керакми, йўқми? Ёки одамийлиқдан бутунлай воз кечайликми?

— Ҳазратим, мен одамийлиқдан воз кечмагаймен, аммо подшоҳликни ундан баланд деб билурмен. Чунки подшоҳлик инсонлардан юқорида — худога яқин жойда тургай!

— Саҳв қилдингиз, Мирзо Абдулатиф! Гарчи мен подшоҳмен, лекин худонинг бир бандасидурмен. Одамийлик эса Одам Ато Алайҳиссаломдан бизга меросдир. Шу сабабли мен одамийликни подшоҳлиқдан баланд қўюрмен!

— Саҳв қилган бўлсан маъзур тутинг, ҳазратим. Аммо давлату мамлакат манфаатлари қариндошчиликдан баланд турмагайми?

— Қариндошчилик деб кимни назарда тутмоқдасиз? Ҳазрат онамними?!..

— Йўқ, йўқ, Абулқосимни...

— Абулқосим ҳам туғишган инимнинг ўғли, менга сиз каби фарзанд. Агар мен давлату мамлакат манфаатларига сизни қурбон бериб, бултур Ихтиёриддин қалъасидаги ҳибсдан қутқариб олмаганимда... Ҳалигача Алауддавла ўлдириб юбориши мумкин эди-ку!

— Рост, ҳазратим, сиз бултур мени нақд ўлимдан олиб қолгансиз...

— Нақд ўлимдан қутқарилган фарзанд учун... Тарнобдаги фатъноманинг иниси номига ёзилгани-ю, Ҳирот ҳазинасидағи неча туман ҳақини ололмагани ҳаёт-мамотта нисбатан арзимас нарсалар эмасми?!

— Бу борада сиз ҳақсиз, отажон!

— Энди айтинг-чи, сизга қилган ўшал одамийликни мен нечун онамга нисбатан қилмаслигим керак? Ахир Ҳадиси Шарифда «яҳшилилкни энг аввал онангга қил, онангта, онангта!» деб уч қайта таъкидланган эмасми? Афсуски, бултур мен шу муқаддас ўйтитни унутиб, онамдан ҳам олдин сизга яҳшилилк қилган экан-

мен. Бугун сиз туфайли оқ сут берган онамдан тириклийин жудо бўлиб юрибмен!

Улуубекнинг сўнгти сўзлари Абдулатифга яшин зарбасидай таъсир қилди. Касаллиги устига қўшилган бу зарбадан оёқда туролмай йикиласидиган бўлганда мулошимлар уни икки томонидан суюб тутиб қолдилар.

Отасидан эшиттан аччиқ ҳақиқат таъсирида мулзам бўлиб бўшашган Абдулатифни яна тахтиравонга солиб, даволаш учун олиб кетдилар.

Отаси юборган хос табибларнинг дори-дармонларидан ташқари Абдулатифга шифобаҳш қимизлар, думба-жигарлар, бошқа таомлар бериб, икки ҳафтада оёққа турғиздилар.

Лекин отасининг сўнгти сўзлари унинг дилига тикандай қадалиб қолганди. Бу сўзлар ноҳақ бўлса, тиканни олиб ташлаш мумкин эди. Аммо ҳақ сўзлар уни маънан мағлуб қилган, энди бу мағлубият алами унинг борлигини кўйдирмоқда эди.

«Майли!— деб ниҳоят у ўзига ўзи тасалли берди.— Отамиз яхшилик бобида мени енгди! Унинг ҳақ сўзидан мен мағлубмен. Аммо ҳали жангда ҳам куч синашиб кўргаймиз! Сўзда енгилган бўлсан, худо хоҳласа, жангда енгтаймен!»

* * *

Абдулатиф «диқ» деб ўйлаган касаллик зотилжам экан. Хос ҳакимларнинг муолажаси ва яхши парваришлар унинг соғлигини тез тиклади.

Ҳиротта қайтган кунларида Улуубек Мирзо ўғлининг Ихтиёридин қалъасидаги хазиналарда Шоҳруҳ подшоҳ давридан буён сақланиб турган икки юз минг тилла тангасини ҳам олдириб берди.

У нима қилиб бўлса ҳам ўғли билан ўзининг орасида пайдо бўлган губорни тарқатишига интиларди. Шу мақсадда барча аркони давлатни Ҳиротнинг Боги зонига, отасининг таҳттоҳи бўлган муҳташам қабулхонага тўплади. Абдулатиф таҳтнинг ўнг томонидаги маҳсус ўринни олди.

— Амир Темур ҳимматидин Улуубек сўзим!.. Биз дорусалтана Самарқандга қайтгаймиз, Хурсон ихтиёри эса ўғлимиз Мирзо Абдулатифга берилгай! Балх ҳам ўғлимизнинг қаламравига киргай!

Абдулатиф ўрнидан туриб отасига таъзим қилар экан, бу иноятдан унча хурсанд эмаслиги юзидан се-

зилди. Кечкурун Улугбек Мирзо хонайи хосда ўғли билан яккама-якка ўлтириб, унинг кўнглида яна қандай истак борлигини билгиси келди.

— Ҳазрат отажон, — деди Абдулатиф қўлини қўксига қўйиб. — Бугунги фармонингизни тожи сардек қабул қилурмен. Аммо имкон бўлганда мени Туронга чақириб олишингизни сўраймен!

— Ажабо, сизга Шоҳруҳ Мирзодек улуг хоқоннинг тахти насиб этмоқда-ку, шод бўлмайсизми? Бобонгиз сизни яхши кўрар эдилар, ўз қўшинини сизга ишониб топширган эдилар. Энди ул жаннатмакон хоқоннинг руҳини шод этиб, Ҳиротда савоб ишлар қилинг, эл-юртнинг дуосини олинг. Бобонгиздан сизга катта маблағлар мерос тегди. Буни илму маърифатга, бунёдкорлик ишларига сарфланг. Вақти келганда Самарқандга ҳам борурсиз. Аммо ҳозир биз кетсан Абулқосим Бобур Ҳиротта тажовуз қилгай. Сиз бунга йўл бермаслигингиз керак!

— Абулқосимни ўшанда йўқ қилишимиз мумкин эди-я, ҳазратим. Энди кеч! У яна куч йиғиб зўр бўлиб олди.

— Наҳотки у сиздан ҳам зўрроқ бўлса?

— Майли, ҳазрат отажон, тақдиру насибим шундай экан, сўзингизга шак келтирмагаймен!

Лекин дилида Абдулатиф отасидан норози эди. Бобосининг хазинасидан мерос олган сандиқ-сандиқ тилаларни бунёдкорликка эмас, минглаб янги аскарлар ёллашга сарфламоқчи эди.

Унга яхши итоат этадиган беку навкарлар қўпроқ Балх ва Бадаҳшон томондан топиларди. Ҳиротликлар Абдулатифни Тарноб жангидан кейинги талончиликлари учун жуда ёмон кўрадилар.

Улугбек ўз қўшини билан Самарқандга жўнаб кетгандан кейин Абулқосим Бобур Ҳиротта қўшин тортиб кела бошлиди. Шаҳарда унга қўргон дарвозаларини яшириқча очиб беришга тайёр турганлар кўп эди.

Буни сезган Абдулатиф иккинчи марта Иҳтиёридин қалъасига ҳибсга тушишдан хавотирланди, Ҳиротни жангиз ташлаб чиқиб, Балхга йўл олди.

Шундан кейин Ҳиротта Абулқосим Бобур, Гавҳаршод бегим амир Фиёсиiddин Кичкинанинг ўғли Алишер билан бирга қайтиб келишди. Улар уруш ҳарачатларини тўхтатиб, сулҳ тузган Улугбекдан астойдил миннатдор бўлишиб, аввалги маконларига жойлашдилар.

Мирзо Улугбек онаси билан бирга ёш Алишерни ҳам уруш ва қувғин балоларидан қутқаргани бўлажак буюк шоирнинг хотирасида ўчмас из қолдирган бўлиши керак. Улугбекнинг беназир яхшилигини Алишер Навоий болаликда ўз кўзи билан кўргани учун ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонида:

Темурбек наслидан султон Улугбек
Ки олам кўрмаги султон анингдек, —

деган унutilmas сатрларни ёзди.

Аммо ўша йили Ҳиротдан аламзада бўлиб кетган Абдулатиф Балҳда қўшин йиғиб, энди отасига қарши жангта ҳозирлик кўра бошлади.

СУИҚАСД

Милодий 1449 йилнинг кузида Шоҳруҳия¹дан Самарқандга қайтаётган Улугбек Мирзо Зарафшон дарёсидан ўтгандан кейин Чўпон ота тепаликларига отлиқ чиқиб борди. Ёнида кичик ўғли Абдулазиз ва садоқатли амири Бобо Ҳусайн бор эди. Ўччовлари тепаликларнинг энг баланд нуқтасига кўтарилиб, отларини тўхтатдилар.

Бу ердан Самарқанд кафтда тургандай аниқ кўринарди. Улугбек Мирзо офтоб нурларида чараклаб кўринган мовий гумбазларга завқ аралаш маъюс ва хавотирили назар ташлади.

Ҳозир пойтахтда Абдулатиф ҳукмрон. Хиёнатчи амирлар жангни ютқизган Улугбекни қўргонга киргизмаганликлари сабабли у Шоҳруҳияга кетган эди. Бироқ Шоҳруҳияда ҳам шаҳар доруғасининг совуқ муносабатини сезгандан кейин Улугбек Самарқандга вакил юбориб, тожу тахти Абдулатифга иҳтиёрий равишда топширмоқчи эканини маълум қилди.

Шу шарт билан унга Самарқанд дарвозалари очиладиган бўлди. Абдулатифнинг одамлари бугун пешин намозидан кейин уни Обираҳмат ариғи бўйида, расадхона олдида кутиб олиб, Кўксаройга бошлаб боришлиари керак. Ким билсин, Кўксаройда уни қандай қисмат кутмоқда?

¹ Шоҳруҳия — Тошкентта яқин жойда, Сирдарёning ўнг қирғоғида бўлган.

Ёмон дилсиёхликлар бўлишини олдиндан сезаёт-
гандек кўнгли жуда безовта.

Шу безовталикни босиш учун ҳам Улугбек Чўпон
ота баландлигидан яхши кўринадиган шаҳару қиши-
локдарга, тоғу водийларга тўйиб-тўйиб қараб олгиси
келди.

Кузги ёмғирлар ва қавс ойида ёғиб ўтган дастлаб-
ки қор ҳаводаги ғуборларни ювиб кетган. Қуёшли
осмон беҳад тиник. Узокдаги қорли тоғлар гўё яқин
келиб қолган.

Самарқанд атрофидаги боғларда олтин куз манза-
ралари. Заррин дараҳтзорларга бурканган қишлоқлар-
дан нарида Шовдор ва Ҳисор тоғлари оппоқ қорга
бурканиб, одатдагидан силлиқроқ кўринади.

Улугбек Мирзо саман отини орқага буриб Нурота
ва Ойқор тоғларига ҳам қор тушганини кўрди. Улар-
дан нарида Чотқол тоғлари, Туркистон тизмаси, Кўксарой
ва Тилла бешик деб ном олган энг баланд чўққи-
лар. Амударё томонларда Бойсунтоғ ва Боботоғ... Бу-
ларнинг ҳаммасини Улугбек Мирзо ҳозир хаёл кўзи
 билан кўриб тургандек бўларди.

Эллик беш йиллик умрининг катта бир қисмини
узоқ сафарларда, уруш ва юришларда ўтказган Улуг-
бек Мирзо Туронзаминнинг ҳамма дарёларидан сув
ичган, барча водийларига унинг меҳнати сингган, чар-
чаганда хаёлан ватаниннинг баланд тоғларига суюниб
мадад олишга интилган.

Ҳозир у қорли тоғларга, олтин куз либосидаги во-
дийлар ва қадрдан шаҳри Самарқанднинг мовий гум-
базларига тикилиб қарад экан, «балки буларни охир-
ги марта кўрмоқдадурмен?» деган таҳдикали савол
дилига ларза солиб ўтди.

Бу таҳдика бежиз эмас эди. Расадхона томондан от
чоптириб Чўпон ота тепалигига чиқиб келган юздан
ортиқ қуролли сипоҳийлар Абдуллатифнинг ҳарбий
ишлар бўйича вазири Иброҳимшоҳ бошчилигига Улуг-
бек Мирзони бирдан ўраб олдилар.

Ўнбошилардан бири ўз навкарлари билан Абду-
лазиз Мирзони отасидан ажратиб олиб, Боги Май-
дон томонга бошлаб кетди. Яна бир ўнбоши Бобо
Ҳусайнни тутмоқчи бўлиб бораётганда Улугбек уни
тўхтатди.

— Жаноб Бобо Ҳусайн пастда кутиб турган увруқ
олдига қайтсин! — деб буюрди.

«Увруқ» деганда оила аъзолари, аёллар назарда ту-

тиларди. Ўнбоши Улугбекнинг подшоларга хос қатъий оҳанг билан берган буйрганин бекор қиломади. Бобо Ҳусайн пастга қараб от чоптириб қутулиб кетди.

Ёлгиз қолган Улугбек Мирзони бадқовоқ серсоқол Иброҳимшоҳ ўз навкарлари билан қуршаб олиб, Чўпон ота тепаликларидан пастга бошлаб тушди ва Самарқанднинг Феруза дарвозасига йўл олди.

Қуёшли кун эди. «Улугбек Мирзо Шоҳруҳиядан Самарқандга қайтибди!» — деган хабар шаҳар бўйлаб тарқалди.

Улугбекни Кўксаройга бошлаб кетаётган Иброҳимшоҳ, ҳар қанча эҳтиёт чораларини кўрмасин, одамлар деворлардан мўралаб, текис томлар устига чиқиб, Улугбек Мирзога назарлари тушар, уни бандига ўхшатиб қуршаб олиб кетаётганларини кўрган баъзи ихлосманлари кўзларига ёш олишарди.

Абдулатиф шаҳарда жабру зулмни кучайтирган сари Улугбек Мирзодайadolатli подшонинг қадри ўтмоқда эди. Самарқанд қирқ йил давомида тинч ва фаровон ҳаёт кечирган эди. Энди Абдулатиф Балх, Бадахшон ва Кундуз томонлардан бошлаб келган ўттиз мингдан ортиқ талончи беку навкарлар пойтахт устига даҳшатли бир дўл бўлиб ёғилаёғандай, дараҳтларни қўпориб оқадиган улкан сел келиб, ўз йўлида учраган ҳамма нарсани бузиб, йиқитиб кетаётгандай туюларди.

Самарқанд бозорлари, заргарлик, баззозлик ва бошқа расталар талаанди. Расадхона ва мадрасалар ёпиб қўйилди. Улугбек Мирзога ён босган одамларнинг кўпчилиги қиличдан ўтказилди, бир қисми ҳибс қилинди. Уларнинг ҳовли жойлари, боғ-роғлари Абдулатифга ғалаба келтирган вазиру амирларга тортиб олиб берилиди.

Балхлик Камолиддин Абдуловосеъ дегани девонбеги, Мўминшоҳ Бадаҳшӣ солиқ идораларига бошлиқ, Иброҳимшоҳ ҳарбий вазир, Хўжа Порсо уламолар пешвоси бўлди. Улугбекка хиёнат қилиб, уни Самарқанд дарвозасидан киргизмай қайтарган Мироншоҳ, қавчин ҳам Абдулатифдан катта мукофотлар олиб маҳфий ишлар вазири лавозимига тайин этилди.

Лекин Мироншоҳ қавчин кўча-кўйдан отлиқ ўтиб қолса баъзи ёш-яланглар том устидан унга кесак отиб қочишар, «хоин», «сотқин!» деб сўкиб яширинишар, уларни топиш ва тутиб олиб жазолаш амри маҳол эди.

Одамлар Улугбек Мирзо дэврида бошдан кечирган яхши ҳайтларини армон билан эслашар, ҳозир уни қуршаб Кўксарой томонга олиб келаётган золимларга нафрат билан қарашар, кўзлари орқали уларга қар-риш ёғдираётгандай бўлишарди.

Шоҳи Зинданинг ёнидаги тош йўлдан ўтаётганла-рида Улугбек Мирзо устози Қозизода Румий мақба-расини зиёрат қилмоқчи бўлди. Аммо қовоғидан қор ёғаётган Иброҳимшоҳ бунга руҳсат бермади. Улугбек Мирзо Румий мақбарасига яқинлашганда отини бир лаҳза тўхтатиб, қисқагина дуо ўқиди-да, юзига фо-тиҳа тортиди.

Ноинсофлар уни ҳатто Амир Темур мақбараси то-мон бурулишга, ота-боболарининг қабрини зиёрат қилишга ҳам қўймадилар.

Чунки Улугбек Мирзо қайси кўчадан ўтмасин, йўл четларида, том устларида одамлар пайдо бўлар, унга таъзим қилиб салом беришар, кексалар:

— Худо сизни паноҳида асрасин! — деб дуо қилишарди.

Бунинг ҳаммаси вазир Иброҳимшоҳнинг қаҳрини келтирадар, у навкарларига Улугбек Мирзонинг атро-фини маҳкамроқ ўрашни буюрар эди. Лекин Улугбек мингандан саман отнинг бўйи бошқа ҳамма отларни-дан баланд эди. Шунинг учун эгар устида қаддини тик тутиб бораётган Улугбекка кўпчиликнинг назари тушарди.

Улугбек Мирзони Регистон майдонидан Кўксарой томонга бошлаб ўтаётганларида эшиклари ёпиқ мад-раса олдида асабийлашиб турган толиби илмлар уни қўриб югуриб келдилар.

Уларнинг уч-тўрттаси қўриқчи навкарлар сафини ёриб ўтиб Улугбекнинг узангисидан ва отининг бўйни-дан тутдилар. Устознинг этакларини кўзларига суртиб хитоб қилдилар:

— Ҳазратим, буюринг!

— Биз сиз учун жон беришга тайёрмиз!

Иброҳимшоҳ ва унинг навкарлари бу толиби илм-ларни қамчилар билан савалаб қувдилар.

— Буйруқни энди Абдулатиф ҳазратлари бергай-лар! — деб қичқирди Иброҳимшоҳ. — Кимки унинг буйруғига бўйсунмаса боши кетгай!

Улугбек Мирзодай одил подшо ва донишманд ал-ломадан ажраб қолиш хавфи ва янги келган золимлар истибоди нафақат ёшлиарни, балки ҳамма инсофли

самарқандликларни жунбушга келтирган сари Абдулатифни тахтга чиқарган беку аъёнларнинг хавотири ошиб бормоқда эди.

Улар эҳтиёт чораларини янада кучайтириб, Улугбекни Кўксаройда хонаки ҳибсда сақлай бошладилар.

Кўксаройнинг ёнида подшонинг тахти қўйилган Бўстонсарой бор эди. Кечки пайт Бўстонсаройнинг олтин ва ложувард билан зийнатланган улкан қабулхонасига Абдулатифнинг аркони давлатлари йиғилишиди. Уларнинг олдига Улугбек Мирзони бошлаб чиқишиди.

Абдулатиф ҳали тахтга чиқмасдан, тўрдаги баланд шоҳнишинда зарбоф кўрпачалар устида бахмал болишга суюниб ўлтирган экан.

— Ўғлим Абдулатиф Мирзо! — деб Улугбек унга ва аркони давлатта мурожаат қилди: — Мана шу беку аъёнлар гувоҳлигига мен тожу тахтни сизга ихтиёрий равишда топширдим. Қолган умримни илму маърифатта бахш этмоқчимен. Менга энди саройларнинг кераги йўқ. Фақат бир илтимосим бор. Қилич тутган жанблар аҳли қalamга соҳибқирон бобомиздек яхши муносабатда бўлсалар. Чунки қalamнинг иштирокисиз фақат қилич билан мамлакат обод бўлмагай, уй қурилмагай! Барча бунёдкорлик ишлари аҳли қalam ёрдамидагина амалга ошгай!

— Аммо қилич билан мамлакат олингай! — деди тепада ўлтирган Абдулатиф. — Мамлакатда эса уй ҳам бўлғай, ободончилик ҳам, аҳли қalam ҳам!

— Фарзанди анжуманд, — деб эътиroz қилди Мирзо Улугбек. — Мамлакат олмоқдин кўра уни бошқармоқ юз карра мушкулроқдир.

Шаҳнишиннинг ўнг томонида савлат тўкиб ўлтирган узун оқ соқоллик Хўжа Порсо Абдуллатифдан ижозат олиб сўзлай бошлади:

— Соҳибқирон боболарига бугунги энг муносиб ворис тождори жувонбахт Абдулатиф ҳазратлари! Аъло ҳазратнинг жанг майдонида қилич чопишлари ҳам, саркардалик даҳолари ҳам Амир Темур боболарини ёдга солур. Кўпни кўрган баҳодирлар Абдулатиф ҳазратларини бугунги куннинг Соҳибқирони деб атамоқдалар! Улугбек Мирзо мударрисидирлар, олимдирлар, лекин саркарда эмаслар. Даشت қипчоқдан Чингизхон авлодлари Туронга бостириб кириб Сигноқни, Туркистонни эгалладилар. Мирзо Улугбек уларга

қарши чора тополмади. Бундан дадилланган Даشتى қипчоқ лашкари Амударё бўйига бостириб борди. Бултур кузда Ҳиротдан кўшин билан қайтаётган Улугбек Мирзони Абулхайрхон дарёдан ўтаёттан пайтда талади. Агар ўшаңда Абдулатиф ҳазратлари саркарда подшоҳ бўлгандариди эди, бу даشتий султонларни ер билан яксон қилган бўлардилар. Аммо Улугбек Мирзо босқинчиларни тор-мор қилмадилар. Аҳвол шундай давом этаверса, чингизийлар бутун Туронни босиб олишлари ҳеч гап эмас эди! Шунинг учун биз Абдулатиф ҳазратларидан «Бобокалонингиз салтанатини қутқаринг!» деб илтимос қилдик. Ҳазратим Балхдан Самарқандга нажоткор сифатида келдилар! Буни Даشتги қипчоқдаги фанимлар ҳам сезган бўлсалар керак. Ҳар иили шу пайтларда Самарқанд атрофларига келиб талончилик қиласидиган кўчманчи султонлар бу йил ҳазратимнинг сиёсати туфайли даф бўлиб кетди!

Улугбек Мирзо Хўжа Порсога юзланди:

— Беайб парвардигор дейдилар, тақсир. Биз ҳам саркардалик ишида нуқсонларга йўл қўйган бўлсак, мана энди бу ишни подшоҳликка қўшиб ўғлимизга топширдик. Сиз соҳибқирон Амир Темурни эслатдингиз. Мен ул буюк даҳонинг тарбиясини олганмен. Ҳазрат бобом шунчалик оламшумул саркарда бўлсалар ҳам «Ҳамма ишни фақат қилич билан адо этиш мумкин» демас эдилар. Аксинча, давлат ишларининг ўндан тўққизи ақл-заковат, тадбиру машварат билан бажо келтирилгай, фақат ўндан бир қисмини қилич билан битирса бўлгай» дердилар. Бул сўзлар Соҳибқироннинг тузукларида ҳам ёзилган. Тадбир, машварат деганда, бобомиз маърифатли одамлар маслаҳатига суюнишни назарда тутардилар. Ул зоти олий ўз атрофига ҳар соҳанинг энг маърифатли доно олимларини тўплаган эдилар!..

— Мирзо Улугбек, — деб Хўжа Порсо унинг сўзи ни бўлди. — Сиз мудом «илму маърифат» деб, мударрису муллабаччаларни талтайтириб юбордингиз, жанговар беку амирларни улардан паст қўйдингиз. Бунинг оқибатида, мана, бугун муллабаччалар Мироншоҳ қавчиндек нуфузли вазиримизга том устидан тошу кесак отиб, ҳақоратомуз сўзлар айтибдир!..

— Кимлар шундай қилган?! — ўшқириб сўради Абдулатиф. — Жаноб Мироншоҳ, сиз уларни том устида кўрган бўлсангиз нечун туттирмадингиз?

Мироншоҳ қавчин ўрнидан турди:

— Тор кўчалардан қайси бирига қочиб яшири-нишганини билмай қолдик, аъло ҳазрат! Маҳалла аҳли уларни яшириди, ҳеч ким «кўрдик» демади.

— Бундан исённинг ҳиди келадир! Жаноб Мироншоҳ, воқеа содир бўлган маҳалла аҳлиниң ҳар ўнта-сидан учтасини гаровга олиб, ҳибс қилдиринг! То бу исёнчиларни топиб бермагунларича қийноқларга со-линг! Исёнчи муллабаччалар топилганда бизга хабар беринг, майдонга чиқариб, сиёsat учун қатл эттиргай-миз!

— Бош устига, ҳазратим! — деб Мироншоҳ орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шундан кейин Абдулатиф Хўжа Порсога юзланиб, овози сал юмшаб гапирди:

— Биз Самарқандни ёғийлар тажовузидан сақлаш учун келганимиз ҳакида жуда асосли далиллар келтирдингиз, мавлоно! Эртага Жоме масжидида бизнинг номимизга хутба ўқилганда мана шу далилларни барча намозхонларнинг дилига етказиб бермоғингиз керак! Токи ҳалойик бузғунчи мударрислару безори муллабаччаларнинг кетидан эргашмасин!

* * *

Абдулатифнинг лаганбардорлари уни мачитларда ва машваратларда қанчалик кўкларга кўтариб мақтама-син, кўпчилик аҳоли Улуғбекни беқиёс баланд қўяр, отасига қарши қилич яланғочлаган ўғилдан нафратла-нарди.

Улуғбек Мирзо ҳамма муҳим лавозимларга мум-кин қадар билимли ва инсофли амалдорларни танлаб қўйган эди. Лекин Абдулатиф билан келган жоҳил вазирлар аввалги яхши амалдорларни ишдан қувиб, ҳамма муҳим лавозимларни таъмагир ва порахўр си-поҳиларга бермоқда эдилар.

Улуғбек мардлик қилиб, тожу таҳтни ўғлига ўзи топширган бўлса ҳам, Абдулатифнинг отасига беандиша ва шафқатсиз муомала қилиши кўпларга нонкўр-лик бўлиб кўринмоқда эди. Буни сезган вазирлар кун-дузи Улуғбек Мирзони ҳалқа кўрсатмай Кўксаройда хонаки ҳибсда сақлашди. Аҳли оиласи билан кўриши-ши учун фақат кечаси эл ухлаганда рухсат берищди. Шунда ҳам Иброҳимшоҳ, бошлиқ йигирмата навқар уни тўрт томондан қуршаб олиб, Боги Чинорда турган оила аъзоларининг олдига кузатиб борди.

Абдулатифнинг онаси Ҳусн Нигор хоним шаҳар-нинг бошқа тарафидаги Бори Дилкушога келинлари ва неваралари оддига кўчиб кеттан экан. Улуғбек Бори Чинорда суюкли қизлари Ҳабиба Султон, Робия Султон ва кўёви Абдулла Мирзо билан кўришди.

Уларга қўриқчилар эшитмайдиган паст товуш билан хабар берди:

— Мен Самарқандга сизмайдиганга ўхшаймен. Эрта-индин ҳажга жўнатишмоқчи.

— Үндай бўлса мен навкарларим билан сизни қўриқлаб боргаймен! — деди Абдулла Мирзо. — Амударёдан эсон-омон ўтиб олсак, Ҳиротда ҳазрат момом борлар!

Ҳабиба Султон ҳам Ҳиротдаги момосини эслади:

— Момомга хат ёзган эдим. Яқинда жавоблари келди. Ҳазрат отажон, момом сизни меҳр билан қаламга олибдиrlар... Ҳиротта жанг билан борганингизда Абдулатифнинг ғазабидан қўрқиб Астрободга қочган эканлар. Сиз Бобо Ҳусайнни изларидан юбориб қайтармоқчи бўлган экансиз. Момом Абдулатифдан қўрқиб қайтмаган эканлар. Шуни эслаб, «Энди армон қиласи, пушаймон бўламен, ахир неваралар билан сарсон бўлиб юргандан кўра, подшоҳ ўғлимнинг даргоҳида яшаганим афзал эмасми?» деб ёзибдилар.

— Мен ҳам армон қиласи, пушаймон бўламенки, Абдулатиф Ҳиротда Ихтиёридин қалъасида ҳисбда ётганда онам ҳазратларининг маслаҳатларига кирмадим. «Абдулатиф бирор йил шу қалъада ётсин, ҳакимлар даволасин, замон тинчиганда чиқаргаймиз» дедилар. Агар онамнинг маслаҳатига кирганимда, эҳтимол, Тарноб жанги ҳам бўлмас эди, Ҳирот билан Самарқанд орасига нифоқ ҳам тушмас эди.

— Начора! Бу ҳаммаси тақдиримизда бор экан, отажон!

— Болаларим, мабодо бошқа кўришолмасак, мендан рози бўлинглар!..

Улар йиғлаб хайрлашдилар. Саройдан келган беку навкарлар Улуғбекни яна қуршаб олиб, тун қоронгусига кириб кетдилар.

Эртаси куни хуфиялар Абдулла Мирзонинг ҳажйўлида қайнотасига қўриқчилик қилиш нияти билан Кешга кетаётганини Абдулатифга етказдилар.

— Дарҳол тутиб келинглар! — деб буюрди Абдулатиф.

Абдулла Мирзони шаҳардан чиқаётганда тутиб олиб, Кўксаройга келтирдилар ва энг қаттиқ қўриқланадиган ҳибсонага қамаб қўйдилар.

***

Абдулатиф иниси Абдулазиз Мирзони Бори майдонда яшириқча қатл эттириди. Шу тарзда у таҳтта даъвогарлик қилиши мумкин, бўлғаниларни бартараф қилгандан сўнг сарой мулозимларидан бўлган Ҳожи Муҳаммад Хусравни ўз ҳузурига чакқиртириди.

— Сиз ҳажга бориб келгансиз, барча қоидаларини билурсиз. Шунинг учун бизнинг отамизга ҳаж сафарида ҳамроҳ бўлишни сизга топширмоқчимиз!

— Бош устига, аълоҳазрат!

— Аммо шарт шуки, буни ҳеч кимга, ҳатто аҳди аёлингизга ҳам айтмайсиз!

— Нечун, ҳазратим? Ахир йўл тайёрлиги... Хайр маъзур...

— Сабабини кейин билурсиз. Аммо шу дақиқадан бошлаб ҳар бир қадамингиз давлат сири ҳисоблангай. Сирни ошкор қилганлар омон қолмагай!

— Фаҳмладим, подшоҳ ҳазратлари! Фармонингизни сўзсиз адо этгумдир.

Қаттиқ сир тутилаёттан нарсалар Улугбекни ҳаж йўлида бартараф қилишга қаратилганини Ҳожи Муҳаммад кейин тушунди.

Абдулатифни чирмовуқдай ўраб олган вазирлар ва аъёнлар унинг ҳовлиқма феълини қўзғатдилар.

— Отангиз тирик бўлса Абдулла Мирзога ўхшаганлар яна бош кўтаргай!

— Уларга Ҳиротдан Гавҳаршод бегим кўмак юборгай!

— Кеш билан Термезда ҳам отангизнинг тарафдорлари куч тўпламоқда эмиш.

— Буни ким айтди?! — кўзлари ола-кула бўлиб сўради Абдулатиф.

— Мана, хуфиялар маълумотини ўқиб кўринг, аъло ҳазрат, — деб девонбеги унга маҳфий ахборотларни берди.

Абдулатиф бу ахборотларни ўқир экан, донишманд отаси ҳаёт бўлгани учун уни эл-юрт подшо деб тан олмаётганини баралла сезди. Отасининг бу даражада машҳур бўлиб кетганига унинг ҳасади келди. Ҳасаддан ўртаниб хитоб қилди:

— Бирон йўл топинглар! Мени отамнинг соясидан офтобга олиб чиқинглар!

Абдулатифнинг атрофидагилар Улуғбек Мирзони яшириқча қатл эттиришдан бошқа йўл йўқлигини айтдилар.

Бироқ Абдулатиф падаркуш бўлишдан қўрқарди. «Шоҳнома»даги машҳур Заҳдоки Морон отасини ўлдириб тахтни эгаллагани учун унинг икки елкасидан иккита очкўз илон бош кўтаргани ҳақидағи ривоятларни яхши биларди. Бу илонлар Заҳдокнинг бошига еттанига ҳам ишонарди.

Камолиддин девонбеги ўйлаб-ўйлаб бошқа йўл топди:

— Ҳазратим, сиз бир четда бетараф бўлиб тургайсиз. Отангизнинг душманлари кўп. Ҳамма ишни ўшалар қилгай: Аълам ҳазратлари отангиз томонидан таъмагирлиқда айбланиб ишдан бўшатилган экан. Бу ҳазрат отангиздан норози бўлиб юрган қози-ю, уламоларни йиғиб, фатво тайёрлагай. Бултур Тарноб жангидан сўнг Ҳирот бўсағасида Жаббор Сулдуз деган амирни отангиз қатл эттирган эканлар.

— Рост, мен Жаббор Сулдузга шафоат сўраган здим. «Тортиб олган ўлжаларини эгаларига қайтарсин, қонидан кечайлик» дедим. Отам Жабборбекнинг бошқа жиноятлари ҳам борлигини айтиб уни ўлимга ҳукм қилган эди.

— Ҳозир Аълам ҳазратлари бу ҳукмни ношаръий деб топмоқдалар. Жабборбекнинг Аббос Сулдуз деган ўғли бор экан. Ҳозир шу Аббос Улуғбекдан отасининг хунини талаб қилмоқда. Қўйиб берайлик, қолган ишни булар ўзлари битирсан. Сиз бу ишни шариат пешволарига топширинг. Уларнинг фатвосини Чингизхон авладидан бўлган Муғлукхонга тасдиқлатгаймиз. Бобо-калонингиз Амир Темур даврида шундай одат бор экан-ку.

— Аммо бу ҳаммаси қаттиқ сир сақланмоғи лозим! — буюрди Абдулатиф.

* * *

Суиқасдни ими-жимида амалга ошириш яна ўша вазир Иброҳимшоҳга топширилди.

Бомдод номозидан кейин Улуғбек Мирзо ва Ҳожи Муҳаммад Хусравни Иброҳимшоҳ ўз навкарлари билан ўраб олиб, Самарқанддан Оҳаклик тоғлари томон

бошлаб кетдилар. Ҳаж йўли ўша тоғ тепасидаги Тахти Қорача довони орқали ўтарди.

Улуғбек Мирзо Кўксаройдаги хонаки ҳисбдан қутулиб, ҳавоси тоза кенг жойларга чиққанда ўзини анча енгил ҳис қилди. Ҳамроҳи Ҳожи Мұҳаммад Ҳусрав унга диёнатли, мўмин-мусулмон одам бўлиб кўринди.

— Худо ҳоҳласа ҳаж йўлида Ҳиротга ҳам киргаймиз! — деди Улуғбекка далда бериб. — Ҳазрат онангиз билан дийдор кўришгайсиз!

— Онамдан қизимиз Ҳабиба Султонга мактуб келган экан. Ҳазрат онам «қолган умримни ўғлим Улуғбекнинг даргоҳида ўтказиш орзусидамен» деб ёзибдилар.

— Илоё шу орзулари рӯёбга чиқсин! — деб дуо қилди Ҳожи Мұҳаммад Ҳусрав.

Шу тарзда бир-бирларининг кўнгилларига таскин бериб кечгача йўл юрдилар. Қош қорайганда орқадан яна отлиқ сипоҳилар етиб келди. Иброҳимшоҳга нималарнидир айтиши.

Шундан кейин Улуғбек Мирзо билан ҳамроҳини «Оби Суж» деб аталадиган бир ариқ бўйидаги қўргончага бошлаб кирдилар.

— Бугун шу ерда тунағаймиз! — деб эълон қилди Иброҳимшоҳ.

Қўргонча кимсасиз бефайз жой эди. Ички-ташқи ҳовлида ҳеч ким йўқ, гўё эгалари кўчиб кетган.

Улуғбек Мирзо бу ерда ёмон бир ният борлигини сезди. Лекин қайтиб чиқиб қетишининг иложи йўқ эди.

Улуғбекни қуршаб олиб келган беку навкарлар ташқи ҳовлида қўриқчилик қилмоқда эди. Ҳувиллаган ички уй совуб ётарди. Ўчоқ ёнига тараша ва пайраҳалар таҳлаб қўйилган экан. Ҳожи Ҳусрав қуруқ пайраҳалар устига тарашаларни қалаштириб, олов ёқди.

Самур¹ пўстин кийган Улуғбек Мирзо қўлларини оловга тутиб исинаётганда эшик бирдан шарақлаб очилди.

Кўзлари ғазаб билан ёнган девдай бир йигит ичкарига отилиб кирди.

— Мен Аббос Сулдузмен! Отам Жаббор Сулдузнинг хунини талаб қилиб келдим!

Улуғбек сапчиб ўрнидан турди:

— Жаббор Сулдуз бултур Тарноб жангидан сўнг

¹ Самур — собол.

талончилик қилиб иликка тушғанмиди? Отанг бегуноҳ одамларнинг қонини тўйкан! Ҳиротлик бокира қизнинг номусига тёккан! Бунинг ҳаммаси учун шариат қонунига биноан қатл этилган!

— Сиз отамни ноҳақ қатл эттиргансиз! Ҳозирги подшоҳимиз Абдулатиф ҳазратлари отамга ёғий молини мусодара қилишга рўхсат берган эдилар. Буни ўшандада сизга айтиб шафоат ҳам сўраганлар. Лекин сиз жаҳла берилиб отамни аёвсиз қатл эттиргингиз! Буни шариат пешволари тафтиш этиб фатво чиқардилар!

Аббос қўйнидан ўрам қилинган ва муҳрланган бир қорозни олиб кўрсатди:

— Мана, Аълам ҳазратлари билан яна олтита қози менинг хундорлик талабимни «қондирилсин!» деб имзо чекдилар.

— Бу имзолар ҳаммаси бекор! Темурийлар давлатида ўлимга ҳукм қилиш ҳуқуқи фақат подшоға берилур! Қани Абдулатиф Мирзонинг имзоси?! Қани муҳри?!

— Амир Темур Кўрагон даврида энг муҳим ишларни Чингизхон авлодига мансуб хонларнинг тасдиги билан амалга ошириш одати бор экан. Абдулатиф ҳазратлари ана шу одатта риоя қилдилар. Сизни қатл этиш ҳақидаги ҳукмга подшомизнинг розилиги билан хонлар авлодига мансуб Мўғлукхон имзо чекиб муҳр босган! Мана, унинг имзоси, мана муҳри!

— Малъунлар! — деб Улуғбек Аббоснинг кўкрагига бир мушт урди. Фатвони унинг қўлидан юлиб олиб ўтга ташламоқчи бўлди. Лекин айиқдай зўр Аббос фатвони бермай, Улуғбекни итариб юборди. Орқасида турган иккита навқарига:

— Чилвир қани? — деди. — Илкини боғлаш кепрак! Ариқ бўйига машъала ёқинглар!

Ранглари оқариб кеттан, ҳансираф оғир нафас олаётган Улуғбек Ҳожи Муҳаммадга юзланди:

— Бу ерда бизга қопқон қўйилган экан-ку! Сиз бу ёвуз ниятдан хабардормидингиз?!

— Тепамизда худо турибdir, ҳазратим! Мен бир гариб мулозиммен! Бундан мутлақо бехабармен!

— Ундай бўлса, илоҳим сиз тирик қолинг! Сўнгти хоҳиш-иродамни сизга билдиргаймен!

Ҳожи Муҳаммад кўзига ёш олиб эшик томонга ўтди. Улуғбек сўнгти сўзларини айтиб улгуриши учун эшикни ичкаридан ёпиб, тутқичидан маҳкам тутиб турди:

— Онам ҳазратлари мендан рози бўлсинлар! Бобо Хусайнга, Али Қушчига, Абдулла Мирзога, барча яхшиларга ҳақиқатни етказинг! Қонли қиличларни синдирадиган энг зўр куч — ҳақиқатdir! Менинг руҳим ёзган китобларимда қолгай! Шоядки парвардигор менга умри соний иноят этса!.. Ҳайҳот! Менга берилган ҳаёт жомининг тубидан энг аччиқ қисмат чиқди! Пушт камаримдан бўлган ўлим мени разил талончилар қиличи билан ўлдирмоқчи!.. На илож! Бир ўлим ҳамиша бошимизда бор. Мен парвардигордан тўрт мучам бутунлигида хор-зор қилмай омонатини олишини сўрар эдим. Шу илтижо бугун ижобат бўлса начора! Бу малъунлар мени судраб хор қилмасинлар. Эшикни очинг, мавлоно! Ўзим чиқай!

Мирзо Улугбек эшикдан дадил қадамлар билан ҳовлига чиқди.

Ариқ бўйидаги дарахтта осилган машъала чарсиллаб ёнмоқда эди. Чилвир тутган бир навкар Улугбекнинг кўлини орқасига боғлагунча у сокин туриб берди. Қилич яланроchlаб олган баҳайбат Аббос Улугбекка машъала қаршисидан жой кўрсатди. Улугбек юзини қиблага қаратиб: — Ё оллоҳ! Адолатни ўзинг ўрнаттайсен — деб илтижо қилди.

Бунинг ҳаммасини очиқ эшик орқали кузатиб турган Ҳожи Муҳаммад машъала ёриғида ялтираган қилич Улугбекнинг бўйнига келиб зарб билан урилганини кўрди-ю, даҳшатли манзарага бардош беролмай ичкарига қочиб кириб кетди...

Ўша кеча мархумнинг жасадини кесик боши билан бирга арчадан қилинган мустаҳкам тобуттга солдилар. Тобутни ҳеч ким очолмайдиган қилиб бекитдилар. Тонг, қоронгусида Ҳожи Муҳаммад Хусравга жаноза ўқитиб, мархумни ими-жимида Амир Темур мақбарасига дафн этдилар. Кейин Абдуллатиф номидан маҳалла-кўйига худойи ош беришиб, «Ҳазратнинг оталари ҳаж йўлида хасталаниб вафот этдилар» деган расмий хабар тарқатдилар.

ҚОНЛИ ҚИЛИЧ ВА ҲАҚ СЎЗ

Ҳирот боғларида гилос ва олчалар оппоқ бўлиб гулмаган. Боғ оралаб ўтган Гавҳаршод begim эса ўғли Улугбекка аза тутиб қора либос кийган.

Бугун чоршанба. Гавҳаршод begim эрталабдан ўз

номидаги олти миноралик улкан мадрасага келиб, толиби илм ва мударрисларни қабул қилмоқда.

Қабулхона эшигиде бегимнинг Турканшоҳ деган содиқ навкари соқчилик қилиб турибди. Мадраса маъмуриятини бошқарадиган мутавалли ташқи эшиқдан симоби салла ўраган, мошгурунч соқолли барваста кишини бошлаб кирди. Қабулхонада ўлтирган кекса канизакка:

— Бу жанобни ҳазрат бегим яхши биладилар, ҳузурларига бошлаб киринг, — деб топшириқ берди.

Юзига оқ ҳарир парда туттан канизак барваста кишини Гавҳаршод бегим ҳузурига олиб кирди.

Бегим бу одамни юз-кўзидан ва таъзим қилиб салом берганда овозидан таниди-ю, бирдан кўнгли бузуди:

— Бобо Ҳусайн! Ўғлим Улугбекнинг содиқ амири! — деб йиглаб сўрашди. — Бу не кўргилик?! Шундай улуг сиймодан нечун жудо бўлдик?!

Бобо Ҳусайннинг кўзлари ҳам намланди:

— Золимлар бошимизга шу мусибатни солди... Такдир экан...

— Қайси золимлар? «Мирзо Улугбек ҳаж йўлида хасталаниб вафот этди» деган расмий хабар олдик. Шу ростми?

Бобо Ҳусайн орқасига қараб, эшик ёпиқ, эканига ишонгач, паст товуш билан:

— Бу ахборот фирт ёлрон, ҳазрат бегим! — деди.

Гавҳаршод бегим неча кунлардан бери дилини ўртаб юрган мавхум саволларга ҳозир жавоб олиши мумкинлигини сезди. Ҳаяжондан нафаси титраб, Бобо Ҳусайнни ичкариги хонага таклиф этди. Саккиз оёқлик миз атрофида баҳмал қопланган курсилардан бирига ўзи ўлтириди-ю, қархисига Бобо Ҳусайнни таклиф қилди. Кўз ёшларини кўк ишак рўмолча билан апил-тапил артди. — Сўзланг, болам! Сиз менга фарзандек азизсиз... Ақлга сиғдириб бўлмайдиган бу фожиа қаёқдан келди?

— Қиличидан қон томган золим бекларнинг бу галги исёни Мирзо Абдулатифнинг ҳовлиқма феълию, телбаликларидан куч олиб, улкан бир ёнгинга айланиб кетди, ҳазрат бегим! Бу ёнгин Балҳдан, Амударё бўйларидан бошлангани маълумингиздир. Биз ҳазрат Улугбек бошчилигидә уларнинг йўлларини тўсиб, икки ойгача исёнчиларни дарёдан Самарқанд томонга ўттани

қўймадик. Бизнинг қўшинлар орасида йигирма олти ёшлиқ темурийзода Султон Абусайид ҳам бор эди. Шу одам ота билан ўғилни уруштириб қўйиб, Самарқанд таҳтини ўзи эгълаш фикрида юрган экан. Бир кун кечаси Абусайид беш минг қўшин билан бизнинг қароргоҳдан яширинча чиқиб, Самарқандга йўл олибди. Пойтахтга тажовуз қилиб, уни босиб олиш ҳаракатига тушибди. Ҳазратим бу ташвишли ҳабарни эшиттандан сўнг қўшиннинг озорқ қисмини дарё бўйига қоровул қилиб қолдирдилар-да, асосий кучларни шитоб билан Самарқанд ҳимоясига бошлаб бордилар. Абусайид Мирзо бизнинг қўшинга бас келолмай, Бухоро томонга қоғди. Аммо бў орада Абдулатиф қўшини Амударёдан ўтиб, биз қолдирган қоровулни тор-мор қилиби-ю, отларини елдириб, Кеш шахрига етиб келибди.

— Султон Абусайид Улуғбекка хиёнат қилиб, Абдулатифга кўмак берибди-да!

— Айни шундай!.. Аммо Султон Абусайднинг ёмонлиги кейинчалик ўзига қайтди. Абдулатиф унинг Самарқанд таҳтига даъвогар эканини сезиб, дарҳол ҳибс қилдирди. Абусайид ҳозир Бухорода зиндоңда ётибди! Абдулатифга ҳам қасос қайтадиган кун келгай, ҳазрат бегим!

— Лекин энди ўғлим Улуғбек қайтиб келмагай! Наҳотки уни қаёддан ўлдирган бўлсалар, жаноб Ҳусайнбек?

— Не тил билан айтай, бегим! Умрларининг сўнгги кунигача бирга бўлишга интилдим. Ҳазратимнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун ўз жонимни қурбон қилишга ҳам тайёр эдим. Лекин Шоҳруҳиядан Самарқандга бош эгиб борган кунимиз ҳазратимни Абдулатиф юборган беку навқарлар ўраб олди-ю, Кўксаройга бошлаб кетди. Кейин суриштириб билсам, Абдулатиф ўзининг одамларидан Ҳожи Муҳаммад Хусрав деган бир уламони Улуғбек Мирзога қўшиб ҳаж сафарига жўнатган экан. Бу одамни мен яхши танир эдим. Бир кун Самарқанд билан Кеш оралиғидаги Тахти Қорача довонида уни учратиб қолдим. Ҳазрати Башир мозорини зиёрат қилгани кетаётган экан.

— Кочиб юрибмен, мен билган сирларни бошқа њеч ким билмайди, билганларнинг кўпини ўлдириб юборишиди, — дейди. — Улуғбек ҳазратларининг ўлим олдидан айтган гаплари бор, зиммамда қиёматлик қарз

бўлиб турибдир, дейди. Охирги дақиқаларда онҳазрат сиз билан мени эслабдилар, ҳазрат бегим! Шунинг учун Ҳожи Муҳаммад Хусрав бизни ҳоли бир жойда учратиб, бутун воқеани сўзлаб бермоқчи бўлиб юрган экан.

— Ох, жаноб Ҳусайнбек уни ҳам Ҳиротта бирга олиб келсангиз бўларди-ку!

— Чегарада иликка тушиб қолишдан қўрқди. «Кеинроқ замон тинчиганда борурмен» деди. Лекин довон устида хилват бир жойда ўлтириб, менга фожианинг бутун тафсилотларини сўзлаб берди.

Бобо Ҳусайнбек ҳозир Ҳиротда ўлтириб, Ҳожи Муҳаммад Хусравдан эшилтсанларини ўзи кўрган-билган воқеалар билан тўлдириб, бирма-бир айтиб бепар экан, Гавҳаршод бегимнинг кўзи олдида ўғли Улубекнинг охирги кунлари, сўнгти дақиқалари фожиавий тафсилотларга тўлиб гавдаланди.

— Э, воҳ, шаҳид кетган ўғлим Тарагайжон! — деб юм-юм йиглади. — Кетиши навбати меники эди-ку! «Ўғлим изимда қолсин!» деб, жойнамоз устида ўлтириб парвардигордан илтижолар қилган эмасмидим?! Ёшим етмишдан ошганда яна фарзанд доғида куйиб ёниш пешонамда бор эканда, жаноб Ҳусайнбек!

Биз ҳам валенеъматимиз доғида куйиб ёниб юрибмиз, ҳазрат бегим! Мен сизнинг дил яраларингизни янгилаган бўлсам, ўтиниб узр сўраймен! Лекин ул зоти олийнинг сўнгти хоҳиш-иродаларини сизга етказиш менинг бурчим эди.

Гавҳаршод бегим кўз ёшларини рўмолчаси билан артиб, овози бўғилиб гапирди:

— Садоқатингиз учун сизга минг раҳмат! Ўғлимни бағримга босиб видолашиб менга насиб қилмади. Энди Самарқандга бориб қабрини қучоқлаб ўлсам ҳам рози бўлурмен!

— Ҳозир Самарқандлар жуда нотинч, бегим. Абдулатифнинг сизга адовати чексиз... замон тинчимасдан борсангиз сизга ҳам қасд қилишлари аниқ.

— Ҳирот тождори Абулқосим Бобур ҳам шундай дедилар. Бу неварам ҳийла инсофли, менга ғамхўр. Ҳозир эмин-эркин юрибмен. Лекин Самарқандга борадиган йўлларимга Абдулатиф чиндан юв бўлиб турибдир. Бу ювни олиб ташлашнинг ҳеч бир иложи йўқми, жаноб Ҳусайнбек?

Бобо Ҳусайн овозини пасайтириб:

— Худо хоҳласа, иложи топилгай, — деди. — Улубек

бек ҳазртлари сўнгти сўзларида «қонди қиличларни ҳақиқат синдиригай» деб башорат қилибдирлар. Биз бу башоратни рўёбга чиқариш ҳаракатидамиз. Золимлар ҳақиқатни яширишга қанчалик тиришмасин, эл-улус Абдулатифнинг падаркушлик қилганидан воқиф бўлмоқда. Одамларнинг унга нафрати кун сайин ортиб борур. Ўзи ҳам буни сезса керак, жума номозига келишдан ҳам қўрқиб қолган. Ўз ҳалқидан бу даражада қўрқадиган подшони үмримда биринчи қўришим. Ободончилик йўқ. Курилишлар тўхтатилган. Мадраса-ю, расадхоналар берк. Олиму фозил кишилар таъкиб остида. Ҳатто Абдулатифнинг атрофида юрганлар унинг ёвуз феълидан қандай жон сақлашни билмайдилар. Балху Бадахшондағ борган амирлар баланд лавозимларни эталлаб олиб, порахўрликни авжига чиқарган. Барча амалдорлик ўринлари тиллага сотилмоқда. Ким кўпроқ тилла берса, энг ёғлиқ жой ўшанини. Буни биладиган сарой мулоzимлари ҳақиқатни Абдулатифга айтишдан қўрқадилар, Иброҳимшоҳ Бадахший деганлар тепада ўлтириб олиб, рост гапни айттанларнинг пайини қирқмоқда. Мамлакатда аҳвол кун сайин ёмонлашаёттанидан изтиробга тушган баъзи инсофли сарой мулоzимлари биз билан яшириқча ҳамкорлик қилурлар. Мен ўшалардан эшитдим. Ноxуш ҳодисалар тўғрисида рост гапни айтган одам Абдулатифдан балоға қолармиш. «Сен ўзинг айбдорсен, нечун вақтида чора қўрмадинг?!» деб, ҳақиқатни айтган одамга жазо берармиш. Лекин унга ширин ёғонларни айтиб, «Сизнинг доно подшоҳлик қилаёттанингиз туфайли ҳамма иш аъло!» деганларнинг ошиги олчи эмиш. Ҳар куни май базми қиласмиш. Тунлари гўзал қизлар билан айшу ишрат... бу кетишда падаркуш мамлакатни бутунлай харобага айлантиргай. Ўзи ҳам оғриқ тишта ўхшаб лиқиллаб турибдир. Бир зарб билан уни суғуриб олиб ташлаш — виждони бор туронликларнинг энг зўр мақсади бўлиб қолди. Сиз бизнинг Маҳди Улё — авлиё онамизсиз. Оқ фотиҳангизни олайлик деб ҳузурингизга келдим.

— Жоним билан сиздек мард ўғлонларни дуоқилурмен. Фақат... боламнинг боласини ҳар қанча ёмон бўлса ҳам... қатал этишга бош қўшолмагаймен.

— Балки ҳибс қилгаймиз. Вазиятга қарагаймиз ҳазрат бегим. Тарафдорларимиз кўп. Очикласига исён кўттармогимиз ҳам мумкин.

— Исёндан худо сақласин, Ҳусайнбек! Абдулатиф-

нинг қиличидан қон томган беку навкарлари кўп экан. Минг-минг одам ҳар икки томондан беҳуда ҳалок бўлғай.

— Ҳа, исённинг оқибати ёмон бўлғай. Ундан кўра Абдулатифнинг ўзини бартараф этмоқчимиз.

— Уни ўртадан кўтарсаларингиз, ўрига кимни тахтта чиқармоқчисизлар?

— Ҳазрат бегим, бў ушда ҳам сиздан маслаҳат сўрамоқчимиз. Биз Абдулла Мирзога мойилмиз... ўзи ҳозир ҳисбса. Бизнинг ниятимиздан бехабар.

— Абдулла Мирзонинг кўзига мил тортиб, кўр қилибдирлар деб эшидик. Ростми?

— Абдулатиф шундай буйруқ берган экан. Биз саройдаги маҳфий одамларимиз орқали буни билиб қолдик. Ҳабиба Султон бегим оталаридан мерос олган қимматбаҳо нарсаларини соттиридилар. Юз минг тиллани жаллодларга, ҳисбхона бошлиғига яшириқча бердик. Ҳаммаси порахўр, тиллога сотилурлар. «Абдулла Мирзони кўр қилдик» деб, Абдулатифга ёлрон ахборот беришибдир. Аслида, кўзлари соғ, фақат Абдулатифнинг одамлари келиб қолса кўзини борлаб, ўзини кўр қилиб кўрсатар эканлар.

— Хайрият!

— Биз бу ёвузларни ўз иллатлари ёрдамида бартараф қилмоқчимиз. Мен ҳозир Ҳиротга подшоҳ карвонини қўриқлаб келдим, ҳазрат бегим. Абдулатифнинг қўриқчилари сафига хизматга кирдим. Туну кун тиним йўқ. Абдулатифнинг Қаноатшоҳ деган бадахшонлик қўрчибошиси бор экан. У ҳам порани яхши кўраркан. Ҳар ойда минг тилладан бериб, у билан иноқ бўлиб қолдим. Сир олиш учун керак-да.

— Ҳа, ғанимнинг ичида бўлган одам билиб иш қиласидир. Абдулла Мирзога катта яхшиликлар қилибсиз, жаноб Ҳусайнбек. Сизга минг раҳмат! Агар уни тахтта чиқарсаларингиз, Улугбек Мирзонинг руҳи ҳам шод бўлғай. Охирги пайтда Улугбек Абдулла Мирзони валиаҳд қилмоқчи бўлган экан. Менга буни Ҳабиба Султон бегим мактубида ёзиб юборган эди.

Гавҳаршод бегим суюкли ўғлиниңг ўлим олдидан ўзини қандай мардана тутганини яна бир кўз олдига келтириди-ю, юм-юм ийғлаб гапирди:

— Оҳ, мен ҳам шундай ўғилнинг қадрига етмаган эканмен-а! Тарноб жангидан кейин Машҳад йўлида кетаёттанимизда сиз Улугбекдан чопар бўлиб келган эдингиз, жаноб Ҳусайнбек! Ўшанда мен ҳам узоқни

ўйламай рад жавоби берган эканмен! Нуқул невара-
лар ғамини егунча Улугбекдек даҳонинг ёнида бўлга-
ним яхши эмасмиди?! Ахир у подшоҳ, эди-ку. Сиздек
амирлари бор эди, мени Абдулатифнинг тажовузла-
ридан ҳимоя қилишга кучи етмасмиди? Мушкул ва-
зиятларда мен унинг ёнида бўлсан, фойдам тегар эди-
ку! Ахир Шоҳруҳ Мирзодай улуғ подшоҳ оғир дам-
ларда мендан озгина бўлса ҳам мадад олар эдилар-
ку. Ана шундай мададни Улугбек Мирзога берсам,
балки бундай фожиалар содир бўлмасмиди?! Ахир
мен ўшимни яшаган эдим, етмишдан ошган эдим, қол-
ган умримни Улугбекдай ўслимга бағищласам арзи-
масмиди?! Ичим тўла армон, жаноб Ҳусайнбек! Ўзим-
дан ҳам ўтди, минг пушаймонмен!

— Ҳазрат бегим, бу ҳаммаси тақдирда бор экан.
Бандалари чидашга мажбур экан! Худо сизга қувват
берсин, бизга нажот берсин! Улугбек ҳазратлари ум-
рининг энг сўнгти дамларида оллоҳдан адолат сўраган
еканлар...

— Энди сиз билан бизга Улугбек Мирзо илтижо
қилган ўша адолат насиб этсин! — Гавҳаршод бегим
кўзда ёш билан фотиҳага қўл очди: — Оллоҳу таоло,
ҳар куни беш вақт намозларимда сендан мағфират
сўрайман, билиб-бilmай қилган гуноҳларимни афу эт-
гайсен! Адолат йўлида фидойилик қилаётган Бобо
Ҳусайн Туркистоний каби мард ўлонларга ўзинг ку-
шойиши кор бергайсен! Неварам Абдулла Мирзога
ўзингдан нажот тилаймен! Илоё ҳақ жойида қарор
топсин! Яраттаннинг ўзи бизни яхши ниятларимизга
етказсин. Омин!

— Омин, Аллоҳу акбар! — деб Бобо Ҳусайн ҳам
юзига фотиҳа тортди.

РУҲИЙ ҚИЙНОҚЛАР

Савр ойининг момоқалдироқли ёмғирларидан ке-
йин Самарқанд атрофидаги боғлар ям-яшил бўлиб
яшина бурибди. Олма ва беҳилар гулини тўккандан
сўнг анор ва жийдалар энди гулга кирган.

Амир Темур давридан мерос қолган боғларнинг
энг улкани ва ободи Бори Дилкушо эди. Абдулатиф
тахтга ўлтиргандан сўнг Улугбек Мирзонинг қизлари
ва ҳарамини Ургут йўлидаги кўримсизроқ Бори Зо-
ғонга кўчиритириб юборди. Бори Дилкушодаги уч оши-

ёнлик муҳташам қаср қайтадан жиҳозланиб, унга Абдулатифнинг онаси Ҳусн Нигор Ҳоним жойлаштирилди.

Боғи Дилкушонинг тўрт томонида тўртта чиройли кўшклар бор эди. Абдулатиф уларга ўзининг тўрт хотинини кўчиртириб келди.

У жуда эрта уйланган эди. Бу хотинлардан тұғилган беш ўғилнинг түнгичи Абдураззок Мирзо ўн ёшда, Жўқий ва Аҳмад Мирзолар тўққиз ёшлик, Қайду Мирзо еттига кирди, Боқий Мирзо ҳам йил сайин бўйга тортиб боряпти. Абдулатиф йигирма саккиз ёшдаёқ беш ўғилнинг отаси бўлгани унинг толе юдзузи нақадар порлоқ эканидан далолат бераёттандек туюлади.

Бу толе юдзузи эл-юртнинг кўзига яққолроқ ташланиши учун Абдулатиф ҳамал ойида Самарқандда катта ўғил тўйи ўтказди, барча маҳаллаларга ош берди. Чўпон ота тепаликлари ортида уч кун эртадан кечгача сайил ва кўпкари бўлди.

Улоқни маррага элтиб ташлаганларга от ва туюдан тортиб, ипак гиламларгача ўнлаб қимматбаҳо совринлар берилди.

Айни вақтда, подшонинг ўғил тўйига барча вилоят ва туманлардан, хусусан, Самарқанднинг ўзидан шунча кўп совға ва тўёналар келдики, Абдулатиф тўйига қилган харажатини ўн баробар ортиги билан чиқариб олди.

Аммо чекка-чеккада юрган баъзи уламо ва мударислар «отасининг йил ошини бермасдан бурун ўғилларига дабдабали тўй қилди, падаркушligини шу билан яна бир кўрсатиб қўйди!» деб Абдулатифдан нафратланиб гапиришарди.

Бу гаплар узун қулоқ хуфиялар орқали Абдулатифга етиб борганда унинг ғазаби қайнаб кетди:

— Кимлар бу нонкўрлар?! Мен тўй қилиб, элга ош бериб, яна маломатта қолайми?! Туттиринг ҳаммасини! Ҳибс қилдиринг!

Девонбеги Камолиддин ўзи ёмон кўрган олиму фозиллардан яна беш олти кишини қамоқقا ташлади. Уларнинг орасида Улугбек Мирзонинг севимли шогирди Али Қушчи ҳам бор эди.

Лекин Абдулатиф ва Камолиддин Балхий илму ижод аҳдини қатағон қилганлар сари эл-юрт орасида норозилик кучайиб борар, «отасини ўлдиртирган падаркуш худонинг ғазабига учрасин!» деган қарғишлар Улугбек

Мирзо қабрини зиёрат қилишга келганлар орасида ҳам қулоққа чалинарди.

Бугун аzonда аёллар одатига биноан офтоб чиқмасдан олдин Амир Темур мақбарасига зиёратта келган Ҳусн Нигор хоним бу қарғиши нуроний бир аёлнинг оғзидан эшитди-ю, ҳанг-манг бўлиб сўради:

— Холамулло, ким у падаркуш?!

Ҳусн Нигор хоним Абдулатифнинг онаси эканини сезиб қолган кайвони:

— Билмаймен, кўчада одамлардан эшитдим, — деди-ю, хонимни қўриқлаб юрган сокчилардан ҳайиқиб, ўзини зиёратта келган ҳалойикнинг орасига урди ва кўздан ғойиб бўлди.

Ҳусн Нигор хоним ҳазрати Амир Темур ва Шоҳруҳ Мирзолар арвоҳига атаб тиловатлар қилгандан сўнг, уларнинг ёнига қўйилган Улуғбек Мирзо қабрининг оёқ томонига тиз чўкиб, кўзига ёш олди.

Хоним одамларнинг «падаркуш» деган сўзларига ишонмаса ҳам, лекин у тукқан ўғил отасига қарши қилич яланғочлаб, жанг майдонида уни енгтани ва отани мажбуран ҳажга жўнаттани учун она ўзини алланечук гуноҳкор сезарди.

Балки бу шафқатсизлик ва ҳаддан зиёд тахтпарамастлик Абдулатифга она сути орқали ўтгандир? Ахир хонимнинг отаси Ҳалил Султон худди шу ёшда бобосининг васиятига қарши бориб, Самарқанд тахтини зўравонлик билан эгалламаганмиди?! Кейин Ҳалил Султон ўзини тарбиялаб ўстирган ва суюкли хотини Шодимулк бегимни нақд ўлимлардан қутқариб қолган Биби Хонимнинг Бобо Турмуш томонидан заҳарлаб ўлдиришига сабаб бўлмаганмиди?! Улуғбек Мирзо бу воқеаларни Ҳусн Нигор хонимга айтиб берганда: «Эҳтиёт бўлинг, ўғлимиз Абдулатиф бобоси Ҳалил Султонга ҳеч ҳам ўхшамасин!» демаганмиди?

Лекин ирсият орқали келган ва сут билан ўтган иллат қархисида Ҳусн Нигор хоним нима қила олади?

Улуғбек Мирзодай унutilmas сиймо билан бирга ўтказган мастьуд дамларини эслаганда унинг кўзларига ёш қуюлиб келди. Қабрнинг совуқ мармарига юзини қўйиб шивирлади: «Барча гуноҳларим учун афу сўраймен, парвардигор мени фарзанд доғидан асрасин!» деб кўзда ёш билан илтижо қилди.

Абдулатиф Боги Дилкушодаги барча аёллар, болалар, хизматкорлар ва тарбиячиларга онасини бош назоратчи қилиб қўйган эди. Ўзи бу боққа беш-тўрт кунда бир келар ва энг аввал онаси турадиган уч ошиёнлик қасрга кирар эди. Ҳар сафар подшонинг келишига қуюқ зиёфат тайёрланар, ўғиллар байрамона кийинтириларди. Абдулатиф ўғилларининг олтин камар боғлаб, қурол тақиб юришини яхши кўрарди.

Мана бутун кечки пайт катта қасрнинг қабулхонасига Абдураззоқ Мирзо бўйи-бастига мослаб ясалган олтин сопли қилич тақиб келиб, отасига таъзим бажо келтириди. Ундан кейин кирган Аҳмад, Жўқий ва Қайду Мирзоларнинг белидаги ханжар қўнига зумрад ва ёқут тошлар қадалган эди. Абдулатиф ўғилларини сүйиб эркалатар экан:

— Қилични ҳам ўнг, ҳам чап илик билан чопишта ўрганинглар, — деб буюрди. — Ҳар икки илик билан ханжар уришни ҳам болалиқдан ўрганмоқ зарур.

— Подшоҳ ўғлим, булар ўқиши-ёзишни ҳам яхшироқ эплашсин! — деди Ҳусн Нигор хоним. — Ахир сиз шу ёшларда илму ижодга ҳам қизиқар эдингизку. Шеър ҳам ёзар эдингиз.

— Албатта, китоб ўқишишсан! Аммо муаллимлари буларни китоб дафтарга қизиқтиришсан! Сиз ҳам, ҳазрат момоси, буларнинг яхшини назорат қилинг.

Абдулатиф ўғилларига тўй пайтида тушган энг нодир совғалардан бериб, ҳаммасини хурсанд қилиб жўнатди.

Ҳусн Нигор хоним ўғли билан ёлғиз қолганда:

— Шоҳ ўғлим, мен марҳум отангизнинг қабрини зиёрат қилгани борган эдим, — деди. — Қабр ёнида ёмон бир сўз эшитдим. Сизга айтай десам тилим куядир, айтмай десам дилим.

— Қандай сўз экан? Қани, мен ҳам эшитай...

— Гўё сиз отангизни ўлдирган падаркуш эмишиз...

Бу сўзлардан Абдулатифнинг ранги қув ўчди. Уни бирдан қалтироқ босди:

— Ёлғон! Тухмат! Ким айтди?! Нечун туттирмадингиз?!

— Бир кекса аёл... Мен уни туттирганим билан...

бошқа яна қанчаси бор. Шоҳ ўғлим, эл оғзига элак тутиб бўлмагай! Наҳотки сиз?!..

— Йўқ, йўқ! Аълам бошлиқ қозилар фатво берган... Аббос Сулдуз отасининг қасдига отамни ўлдирган экан... Мен буни кейин билдим!..

— Кейин?.. Ахир отангизни ҳажга сиз жўннатган эмасмидингиз? Нечун бу қотилликка йўл бердингиз?!

— Мени аврашди. Вахима қилишди. «Отангиз тирик бўлса сизни халқ подио ўрнида кўрмагай» дейишиди.

— Ким шундай деди? Ким?!

— Амир Иброҳимшоҳ... Кейин ўзи бутун айбни менга тўнкабдир! Бир ичкилик базмида маст бўлиб мақтанибдир. «Биз подшони кўндиридик, бўлмаса отасини ўлдиришга ким журъат этарди?» дебди. Буни эшиттан Эсон Буқо билан Таваккал барлос ҳаммасини менга келиб айтди. Аблаҳ Иброҳимшоҳ, «Сиз бетараф тургайсиз, бутун айб Аббосга тушгай» деб мени ишонтирган эди. Энди бутун айбни менга тўнкабдир... Мени падаркушилиқда айблабди! Шу абраҳлиги учун Амир Иброҳимшоҳни ҳибс қилдирдим! Моли-мулки мусодара бўлди!

— Айтилган гап — отилган ўқ, қайтиб келмайдир! Ахир отангиз таҳтни ўз ихтиёrlари билан сизга топшириб мардлик қилган эдилар-ку?!. Бунга жавобан унинг жонига қасд қилиш... Қандай даҳшат!

Бирдан Абдулатифнинг лаблари кўкариб кетди, пешонасини совуқ тер босди. Кўзлари ола-кула бўлиб, бадани қалтираб гапириди:

— Мен... отамнинг қасдини олдим!.. Аббоснинг қўлини орқасига боғлатиб тиз чўқтиридим... Оёғимга бош уриб афу сўради. Лекин кечирмадим! Мен қиличимни сугурдим! «Сен менинг отамни қандай ўлдирган бўлсанг, ўзинг ҳам шундай ўлгайсен!» дедим. Қиличнинг бир зарби билан бошини кесиб ташладим!

Хусн Нигор хонимни ҳам титроқ босди:

— Ё алҳазар! Сиз... менинг ўғлим... бош кесдингиз?! Ўз илкингиз билан одам ўлдиридингиз?!

— Мен отамнинг кушандасидан қасд олиб бир аламдан чиқдим! Ўзингиз жангларда қилич чопиб ёғийларни ўлдирганини билмасмидингиз?!

Абдулатиф ҳозир шу турища Хусн Нигор хонимга марҳум отаси Халил Султонни эслатди. Икки қўллаб қилич чопадиган Халил Султон ҳам жангларда жуда кўп одамларнинг бошини кесган ва бу иши билан

фаҳрланиб юарар эди. Ҳусн Нигор хонимнинг дилида ўғлига нисбатан совуқ бир туйғу — нафратми, қўрқувми пайдо бўлди.

— Менга бу гапларни айтманг, болам! Сиз гапирманг, мен эшитмай! Қўрқиб жинни бўламен!

— Онамга дил ёриб гапирмасам дардимни кимга айттай? Кечалари уйқум ўчиб кетадир. Қулоғимга арвоҳларнинг чирқираши эшитилгандай бўладир. Ухласам тушимга отам кирадир... Устида ҳожиларнинг оқ эҳроми. Менга ўқрайиб қарайдир, аммо гапирмайдир. Кейин оқ эҳром ўрнига кафан кийиб устимга бостириб келадир. Қўрқиб уйғониб кетамен!

Ҳусн Нигор хоним ўғлининг бу руҳий қийноқлардан қони қочган сўлғин юзига қаради-ю, яна оналик туйғуси устун келди:

— Хос ҳакимингиз бор эди-ку, болам! Асабни тинчтадиган дорилардан бермадими?

— Э, дори-пори кор қилмайдир. Гулобга афъюн қўшиб ичадиган бўлдим. Бир неча соат қаттиқ ухлаймен. Кейин шундай бўшашиб, ақлим заифлашганга ўҳшаб бемадор бўлиб уйғонамен! Афъюн таъсирида одамнинг кўзига ҳар хил нарсалар кўринадиган бўлиб қоларкан. Бир марта тонг ёришганда уйғонсам, хобгоҳимга қора кийган барваста аёл кириб келди. Тикилиб қарасам, момом Гавҳаршод бегим! Кўзларини ўқдай тикиб менга қараганда қўрқиб қичқириб юборибмен... Билмадим, бу ҳодиса тушимда бўлдими, ўнгимдами?.. Кун бўйи жиним чиқиб юрдим. Ҳозир ҳам эсласам юрагим така-пука бўладир. Онажон, бу қийноқлардан мени ким қутқаргай?! Тушимга кесик каллалар кирадир. Бир марта тушимда ўзимнинг бошимни ҳам кўрдим. Кимdir олтин баркашга кесилган бошни солиб, устига оқ ҳарир мато ёпиб кўтариб кирди. Очиб қарасам, ўзимнинг бошим!

— Вой-ей, энди мен ҳам қўрқиб жинни бўламен!! Буни менга нега айтасиз, болам?!

— Бошқа кимга айттай?! Агар менинг руҳий касалим бўлса, бунинг учун фақат ўзим айборми? Бобом Халил Султоннинг жунуни бор дер эдилар. Бу жунун оталари Мироншоҳ билан оналари Хонзода бегимдан ўтган дейишарди. Эшиттан бўлсангиз керак, Соҳиб-қирон бобомизнинг катта ўғиллари Жаҳонгир Мирзо вафот этганда, хотинлари Хонзода бегимнинг икки ўғли бор экан. Ёши Мироншоҳ Мирзодан катта экан. Бу келин икки ўғли билан бегона хонадонга кетмасин

деб, Хонзода бегимни Мироншоҳ Мирзога учинчи хотин қилиб никоҳлаб берган эканлар. Лекин Мироншоҳ Мирзо келинайиси бўлган ёши катта Хонзода бегимга кўнгилсиз экан. Момолари Биби Хонимнинг Хонзода бегимга раҳми келаркан. Мироншоҳ Мирзо ни унинг хобгоҳига бир ой — қирқ кунда мажбур қилиб юборар экан. Мироншоҳ Мирзо кўнгилсиз бўлгани учун Хонзода бегимнинг олдига май ичиб, кайф қилиб борар экан. Мана шу мажбурий никоҳдан бобомиз Халил Султон түгулган эканлар. Эҳтимол, Халил Султоннинг жунунига шу ҳам сабаб бўлгандир? Ахир бечора Халил Султон йигирма етти ёшида касал бўлиб ўлиб кетган-ку!

Хусн Нигор хоним ўзининг ҳам кўнглидан ўтган бу гапларни алланечук караҳт аҳволда жим ўлтириб тинглади. «Яқин қариндошлар никоҳидан кўпинча но-соғлом болалар түғилгай» деган сўзлар эсига тушди. Гап мавзусини ўғлининг тушига кирадиган васвасалардан узоқроқ олиб кетиш учун:

— Хўп, шоҳ, ўғлим, сиз шундай фикрга келгай бўлсангиз, ўғилларингизни яқин қариндошларга зинҳор уйлантирмагаймиз! — деди.

— Бу-ку, сизу бизга боғлиқ. Аммо отам билан момом... Нуқул менинг тушларимга кириб, кўзларимга кўриниб, ақлу ҳушимни бошимдан учирадирлар. Бунинг не чораси бор?

— Чораси — худойи қилиш, тиловат... Тавба... Сиз билан мен отангизнинг арвоҳи олдида гуноҳкормиз. Буни тан олиб афу сўрайлик, жон болам!

Абдулатиф яна бирдан ўзгарди. Фазабдан ранги оқариб, титраб-қалтираб сўради:

— А, не дедингиз?! Тан олай?! Тавба қиласай?! Сиз ҳам мени падаркуш демоқчимисиз?! Мен — падаркуш?!

Абдулатифнинг қонталаш кўзлари ва таҳдидли ва-жоҳати йиртқич йўлбарсни эслатарди. Хусн Нигор хоним ўғлининг ғазабидан қўрқиб, унга беихтиёр ён берди.

— Сиз эмас! Йўқ! Сиз эмас!

— Э, агар мен буни тан олсан ўзимга ўлим ча-қиргандай бўлурмен, ҳазрат она! Ахир Низомийни ўқимаганмисиз? Падаркуш олти ойдан ортиқ, умр кўрмагай деб ёзмаганми Ганжавий? Тарихда бу қаромат неча бор исбот бўлганини мен билурмен! Нажотки сиз ёлғиз ўғлингизнинг олти ойда ҳалок бўлишини тилайсиз?!

— Йўғ-ей, худо сақласин! Мен намозларимда сизга узоқ умр тилаймен!

— Ҳа, мен ҳам узоқ яшашни истаймен! Шунинг учун мени падаркуш деганларни йўқ қилгаймен! Отами үлдирган Аббосдан қасд олдим! Мени авраб шу ишга аралаштирган Амир Иброҳимшоҳни зинданда чириттаймен! Керак бўлса бошқаларининг ҳам жазосини берурмен! Сиз, менинг онам, бир нарсага қаттиқ, ишонинг! Мен падаркуш эмасмен!

— Инондим, шоҳ ўғлим! Ўзингизни босинг! Душманингиз кўп, эҳтиёт бўлинг! Худо сизни паноҳида асрасин!

Мушфиқ она ўғлиниң гуноҳини гўё ўзига олди. Абдулатиф унга ичини бўшатиб ҳийла енгил тортди. Онаси билан хайрлашиб, яқинда никоҳига олган самарқандлик гўзал ёш хотини жойлашган тиллакори кошонага қараб кетди.

Боги Дилкушога тун қоронфуси тушганда қаср ва кўшклар тилла қандиллар ёруғидан чароғон бўлди. Абдулатиф кириб кетган кошонада созандалар шўх куйлар чалаётгани эшиттиди.

Аммо Ҳусн Нигор хоним мусибат тўла бир дилсиёҳдик ичидаги қолди. Ўғлидаги руҳий қийноклар энди онага ўтди. Ёлғиз ўғлиниң тилла баркашга солинган кесик боши онанинг кўзига кўриниб кетгандай бўлди. Абдулатифдан эшитган қўрқинчли гаплар хаёлидан кетмай туриб олди.

Нариги кошонада шўх куйлар янграган сари Ҳусн Нигор хонимнинг дили тилка-пора бўлаётгандай азоб тортарди.

Абдулатиф онаси олдида ўзини ҳар қанча оқдамасин, Улугбек Мирзонинг ўлимига бош сабабчи — ўғли экани бугун хоним учун инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатта айланди.

Одамлар уни «падаркуш» деб аташга ҳақли эканликларини Ҳусн Нигор хоним тан олмай иложи қолмади.

Аммо буни тан олиш — ёлғиз ўғлиниң ўлимига рози бўлишдек даҳшатли туюларди.

Бог тўрида эса ҳамон рақс куйлари янграп, ўзининг тунги васвасаларини онасига ташлаб қелган Абдулатиф Мирзо кайфу сафо қилиб, уларни бутулай унутишга интиларди.

ЧАҚМОҚДАЙ ЯЛТИЛАБ СҮНГАН УМР

Кўксаройнинг тўртинчи ошиёнида энг қаттиқ қўриқланадиган четки хонада ўн тўқдиз ёшлик Абдулла Мирзо олти ойдан буён қамоқда ётибди.

Хонанинг деразаси йўқ, фақат қўл етмас баландликда туйнути бор. Яқинда шу туйнуқдан турналарнинг майин курув-қурувлари эшитилиб қолди. Ўша куни кечаси тепада кучли момақалдироқ қасур-қусур килди.

Абдулла Мирзо баҳор кирганини ана шу товушлардан пайқади.

Олти ойдан бери бу бегуноҳ йигитни не кўйларга солишимади! Абдулатиф унинг тахтга даъвогар бўлиши мумкинлигини, бир вақтлар Улугбек Мирзо бу ёш куёвини валиаҳд қилмоқчи бўлганини баҳона қилиб, Абдулла Мирзони ҳам қатл эттирмоқчи эди.

Бундан хабар топган Ҳабиба Султон акасидан шафоат сўрашга борди. Абдулатиф уни қабул қилмади. Ҳабиба Султон вазири аъзам Камолиддин Балхий ҳузурига кирди. Отасидан мерос қолган йирик гавҳарни вазирга совға қилиб, уни юмшатди. Шундан сўнг вазири аъзам орага тушшиб, ўлим жазосини кўзига мил тортиб кўр қилиш жазосига алмаштириди.

Бу ҳам дард устига чипқон бўлди. Шунда Бобо Ҳусайн ёрдамга келди. Тилла ва жавоҳирлар қутқарувчи куч эканини Ҳабиба Султон яна бир бор билди. Кўзга мил тортувчи жаллодни олtingа сотиб олишиб, Абдулла Мирзони ёлғондакам кўр қилишиди.

Ҳибсхона назоратчисига ҳам бир ҳамён тилла беришди. Шундан сўнг бу назоратчи орқали Абдулла Мирзога сархил егуликлар, иссиқ кийимлар, ўзи сўраган бошқа нарсаларни яшириқча юбориб туришди. Бу нарсалар орасида қофоз ва қалам ҳам бор эди.

Ҳабиба Султон умр йўлдошининг руҳини кўтаратдиган мактублар ёзар, уларга Абдулла Мирзо муҳаббат изҳорига тўлган шеърлар билан жавоб берарди.

Жуда қаттиқ момақалдироқ бўлган куни тушга яқин ҳибсхона эшиги олдида тапир-тупур қадам товушлари кўпайиб кетди. Ҳибсхонанинг пўлат қулфига шошилинч қалит солинди. Эшик очилганда Абдулла Мирзо Ҳабиба Султоннинг овозини эшитгандай бўлди.

Қулоқларига ишонмай, эшик томонга интилди. Ку-

тилмаганда ҳибсхонага Ҳабиба Султон кириб келди. Абдулла Мирзо уни бағрига босар экан:

— Тушимми ўнгим? — деб сўради.

— Ўнгингиз, жоним! — деб Ҳабиба Султон ўнинг сарғайиб кетган юзига юзини босиб, ўсиб кетган сочларини нозик бармоқлари билан силади.

— Офтоб қаёқдан чиқди, Ҳабиба? — деб Абдулла Мирзо соғинч тұла лаблар билан Ҳабибанинг күзләридан, қошларидан ўпди.

— Офтоб парвардигори оламнинг даргоҳидан чиқди! Сизни ҳибс қилған золим акамиз нариги дунёга кетди!

— Ростми? Қачон?.. Ким?

Эшик ташқарисида кимлардир одоб саклаб тақлиф кутиб турар эди.

— Ана, сизга нажот келтирған сиймолар! — деб Ҳабиба Султон эшик томонни күрсатди.

Абдулла Мирзо эшик олдига бориб, оқ соқоллик нуроний Хўжа Бурҳониддин билан Бобо Ҳусайн Баҳодирни кўрди-ю, улар билан қучоқлашиб кетди.

— Хайрият-е! Худо шу кунга етказганига минг шукур!

— Чиқинг энди бу касофат ҳибсхонадан ёруғ дунёга! — деди Хўжа Бурҳониддин ва Абдулла Мирзони Кўксаройнинг иккинчи ошиёнидаги кенг, муҳташам қабулхонага бошлаб тушди. — Энди бу жойларнинг эгаси сиз бўлурсиз!

— Эртак эшитаётименни ёки чин? Абдулатиф Мирзо не бўлди?

— Ўлди! Бобо Ҳусайн Баҳодир отган адолат ўқи уни йикитди. Баҳодирнинг навкарлари падаркушнинг бошини кесиб келиб, Улуғбек мадрасасининг пештоқига осиб қўйдилар! Токи одамлар огоҳ бўласинлар, падаркушга қандай жазо берилишини етти пуштигача унутмасинлар! Бундай гуноҳи азим юртимизда ҳеч вакт такрор бўлмасин!

Абдулла Мирзо Бобо Ҳусайннинг қўлини олиб, баҳодирона иш қилгани билан табриклади.

— Абдулатифнинг қўриқчилари кўп эди-ку! Уларнинг орасидан қандай омон чиқдингиз? — деб сўради.

— Худо ўзи ўнг келтирди. Бори Баланддан чиқаверища катта садақайрағочларнинг ортида навкарим

билан паналаб турган эдим. Абдулатиф тўртта қўриқчилини билан яқин жойдан ўтиб қолди. Мен орқадан отган ёй ўқи юрагига бориб қадалган экан, отдан йи-қилибоқ жон берибди. Кўриқчилари менга ҳамма қиласар деб ўйладим, навқарим иккаламиз камонга ўқ ўрнатиб, ҳужум қилишса отгаймиз деб шайландик. Йўқ, қўриқчилар Абдулатифнинг жасадини ташлаб тира-қайлаб қочиб қолди. Шундан сездимки, қўриқчилари ҳам ундан безор бўлиб, кутулишнинг йўлини ўйлаб юрган эканлар.

— Сизнинг шу жасоратингиз туфайли биз ҳибсдан озод бўлдик. Бу нажоткорлигинизни умрбод унуг-масмен, жаноб Бобо Ҳусайнбек!

— Бир мен эмас, мана, шайхулисломимиз ҳазрат Хўжа Бурҳониддин бошлиқ юзлаб адолатпарвар одамлар маслаҳатлашиб шу ишни қилдик.

— Энди нажоткорлик навбати сизга келмоқда, амирзодам! — деди Хўжа Бурҳониддин. — Мамлакатни золимлардан покламоқ учун давлатни яхши одам бошқармоғи керак. Раҳматлик Улугбек Мирзо сизни ўзларига валиаҳд қилиш ниятлари борлигини менга айттан эдилар. Ул зоти олийнинг шу ниятларини биз васият ўрнида қабул қилурмиз.

— Ташаккур, ҳазратим. Аммо менга имкон беринг... Сал ўзимга келай!

Абдулла Мирзонинг кўпдан бери тарашланмаган қоп-қора соқол-мўйлови ўсиб лабларини бекитиб қўйган, соchlari пешонасини ва бўйинларини қоплаб ётарди.

Ҳабиба Султон яsavулбоши ва сарой хизматчиарини зўрға топди. Чунки Абдулатифнинг ўлдирилгани ҳақидаги хабар бутун сарой аҳдини ваҳимага солиб, қочириб юборган эди.

Кўксаройдан Бўстонсаройга ўтдилар. Тахт турган қабулхона, вазирлар девонхонаси бўм-бўш. Илгариги амалдорлар тумтарақай бўлиб қочиб қолган эди. Лекин Бўстон саройда ювинадиган жой ҳам, овқатхона ва ошпаз ҳам, шоҳона кийимлар сақланадиган бўлмалар ҳам ҳаммаси бор эди.

Кечагина Абдулатифга хизмат қилган ва унинг кўрқинчли феълидан титраб-қалтираб юрган офтобачи энди сартарошни топиб келиб, Абдулла Мирзонинг соч-соқолини олдириди, унинг ювинишига ва шоҳона тоза кийимлар кийишига ёрдамлашди. Бошига жига қадалган чиройли заррин салла кийидирди.

Бунгача ошхонада бедона кавоб тайёрланди. Абдулла Мирзо севгилиси Ҳабиба Султон ёзган дастурхондан тўйиб овқатланди, узум шарбатидан ичиб, чанқоғини босди.

Бу орада Бобо Ҳусайн ва бошқа содик амирлар Хўжа Бурҳониддин билан бирга шаҳарда осойиштагликни саклаш ва Абдулла Мирзони таҳтга чиқариш тайёрлигини кўрдилар.

Жоме масжида имомлик қилган Хўжа Бурҳониддин Абдулатифнинг падаркуш сифатида ҳалокатта учраганини ва Улуғбек Мирзонинг васиятига биноан Абдулла Мирзо таҳтга чиққанини эълон қилди.

Орадан бир кун ўтгач, Жума куни Абдулла Мирzonинг номи хутбага қўшиб ўқилди.

Янги тождор Бобо Ҳусайн баҳодирни вазири аъзам қилиб таъйин этди. Иккови қўриқчи навкарлар ва мулозимлар қуршовида Амир Темур мақбарасини ва Шоҳи Зиндани зиёрат қилдилар. Сўнг Улуғбек Мирзо мадрасасига йўл олдилар.

Мадраса пештоқида кечадан буён падаркушнинг боши осилганича одамларга томоша бўлиб турар эди.

Отлиқ Абдулла Мирзо мадраса ҳовлисида кўринганда ичкаридан марҳумнинг онаси юзларини юлиб-қонатиб, дод фарёд қилиб чиқди:

— Вой, мен она бўлмай ўлай! Боламнинг жасадини кўмгани қўймайдилар-а! Танаси бошқа жойда, боши бу ерда! Бу қандай шафқатсизлик! Вой, рухсат беринглар! Шўрликни тупроққа топширай!

Мотамзада онага кўпчиликнинг раҳми келди. Абдулла Мирзо марҳумни шу бугуноқ дағн этишга буйруқ берди.

Лекин Абдулатифни темурийлар хилхонаасига — отасининг ёнига қўйишни мўйсафиidlар маъқул кўрмади. Марҳумни кечки пайт четроқдаги қабристонга олиб бориб тупроққа топширдилар.

* * *

Ноҳақ ҳибс қилинган олиму мударрислар ҳам қамоқхоналардан чиқарилди. Уларнинг орасида Абдулла Мирзога илми нужумдан сабоқ берган Али Қушчи ҳам бор эди. Абдулла Мирзо Али Қушчини ҳибсхона олдida қучоқ очиб кутиб олди, яхши бир отта миндирди.

— Ўйга бориб дамингизни олинг, мавлоно, — де-

ди. — Кейин расадхонани қайта ишга тушариш бўйича неки таклифингиз бўлса бирга кўриб чиқурмиз.

Қатагон кунларида ҳар қаёққа тарқаб кетган муллабаччалар ҳам мадрасаларга қайтдилар. Самарқандда ҳаёт аста-секин Улугбек давридагидек изга туша бошлаган кунларда Бухоро томондан ташвишли хабар келди.

Абдулатифнинг ҳукми билан Бухоро аркига қамаб кўйилган Султон Абусайид Самарқандда юз берган ўзгаришлардан фойдаланиб ҳибсдан бўшаб чиқибди. Бухоро уламоларининг пешвоси Хўжа Арқуқий Султон Абусайиднинг Абдулла Мирзодан олти ёш катта эканини ва Шоҳруҳ Мирzonинг акаси Мироншоҳ авладига мансублигини важ қилиб кўрсатибди.

— Самарқанд таҳтига Султон Абусайид муносиб роқдир! — деган фикрни кўпчилик орасида тарғиб қила бошлабди.

Бу тарғибот бултур Самарқандни Улугбек Мирзо донори олишга уринган аргин уругига мансуб беку навкарларни яна Султон Абусайид атрофига тўплайди. Хўжа Арқуқийнинг кўпчилик муридлари ҳам Абусайид Мирзо томонига ўтади.

Бу хабарлар ишончли одамлар орқали Самарқандга етиб келгандан сўнг Абдулла Мирзо ҳам шошилинч равишда қўшин тўплашга киришди.

Султон Абусайид Бухородан икки минг аскар билан йўлга чиқиб, Самарқандга таҳдид солиб кела бошлади.

* * *

Саратон ойи кирган, кунлар иссиқ, Абдулла Мирзо ўз қўшинини Зарафшондан ажralиб чиққан Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги салқинроқ йўллардан бошлаб борди.

Султон Абусайид қўшинининг асосий қисми яйдоқ чўлларда от чоптириб ўрганган кўчманчи аргинлар эди. Миёнқол деб аталадиган икки дарё оралиғидаги довдараҳтлар ва шолизорлар уларнинг ҳаракатини қишинлаштириб қўйди. Сугориладиган ерларга от қўйиб кирган аргинларнинг анча-мунчаси сув тўлдирилган шолизорларда балчиққа ботиб, юролмай қолди ва Абдулла Мирзо навкарларининг ўқларига нишон бўлди. Ёв қўшинлари полизларни топтаб, бошоқлари саррайиб етилган буғдойзорларни пайҳон қилди, боғлардаги ме-

вали дарахтларни синдириб кетди. Бу ҳаммаси Миёнқол аҳолисининг ғазабини келтирди.

Очиқ майдонда Абдулла Мирзо қўшини Абусайид аскарлари билан юзма-юз туриб қаттиқ жанг қилаётган пайтда минглаб Миёнқол йигитлари орқадан аргиналарга кучли зарбалар бердилар.

Икки ўт орасида қолган Султон Абусайид жангни бой бериб, Добусия қалъасига қараб чекинди. Аммо бу қалъадагилар уни дарвозадан ичкарига киргизмай ҳайдадилар. Бухоро қалъасидагилар ҳам қамалда қолиш эҳтимолидан чўчиб, Абусайидга дарвоза очмадилар.

Абдулла Мирзонинг қувғинчилари Абусайидни таъқиб этиб келмоқда эди. Султон Абусайид ўнг ёнида от чоптириб келаётган Хўжа Арқуқийнинг маслаҳати билан жиловни Туркистон томонга бурдилар. Бироқ Бобо Ҳусайн бошлиқ қувғинчилар унинг изидан Туркистонга ҳам этиб бордилар. Шундан кейин Султон Абусайид Даشتி Қипчоқдаги Абулхайрхонга қарашли ерларга қочиб ўтиб зўрга жон сақлади.

* * *

Абдулла Мирзо номига битилган ғалаба фатҳномаси мамлакатнинг барча вилоятларига тарқатиљди ва маҳсус чопар билан Ҳиротта ҳам юборилди.

Гавҳаршод бегим Абдулла Мирzonинг тахтта чиққанини эшитгандан бўён:

— Менинг Самарқандга борадиган йўлларим энди очилибdir! — деб сафарга тайёрланмоқда эди. Шунинг устига суюкли неварасининг Абусайид билан жанг қилиб ғолиб чиққани ҳақидаги хушхабар ҳам келди-ю, бегим қувонганидан қанот чиқариб учгудек бўлди.

Асад ойи кириб, иссиқнинг тапти сал пасайгандан сўнг Ҳирот тождори Абулқосим Бобур момосини узоқ сафарга кузатиб қўйди. Кекса бегим йўлларда кўп озор чекмаслиги учун ишак пардалар тутилган шоҳона маҳофа унинг ихтиёрига берилди. Маҳофада толикқандан бақувват йигитлар бегимни юмшоқ тахтиравонда кўтариб борадиган бўлишди.

Замон ҳали унча тинчиган эмас. Абдулатифнинг ўлимидан кейин қувғинга учраган Балх ва Бадаҳшон сипохилари Самарқанддан ўз юртларига аламзада бўлиб қайтиб кетаётганда талончилик қилаётгани ҳақида ташвишли хабарлар бор эди.

Шунинг учун Абулқосим Бобур момосининг хавфсизлигини таъминлаб боришини Низомиддин Аҳмад Тархон бошчилигидаги беш юз кишилик қўриқчи аскарларга топшириди.

Ҳиротдан момоси келаёттанини эшигтан Абдулла Мирзо Ҳабиба Султонни ёнига олиб, Термизга етиб келди. Гавҳаршод бегимни кемага солиб Пайғамбар оролига олиб ўтдилар. Бу ерда Улуғбек Мирзо қурдирган чиройли кўшк бор эди. Шу кўшқда энг аввал Улуғбек Мирзони ёдга олиб тиловат қилдилар. Бошлиридан ўтган мудҳиш воқеаларни эслаганда дил яралари янгиланиб, кўз ёш тўқдилар. Эсон-омон дийдор кўришганлари учун парвардигорга шукроналар ҳам айтишди.

Гавҳаршод бегим келин-куёвга Ҳиротдан бир сандиқ саруполар, дуру гавҳар тақиёнчоқлар, куёвга бедов отлар, ов қушлари олиб келган эди. Буларнинг ҳаммасидан беҳад қувонган Ҳабиба Султон момосининг бир елкасидан, Абдулла Мирзо унинг иккинчи елкасидан қучди.

— Моможон, биз икковимиз ҳам сизнинг тарби янгизни олганмиз-а! — деди Ҳабиба Султон бувисини оппоқ сочидан ўпби.

— Рост, сизнинг дуоларингиз билан шу кунларга етишдик! — деб Абдулла Мирзо момосининг оқ фотиҳа тилаб ёзган жавоб мактубини эслади.

— Оҳ, айланай, сизлардан! Келин-куёвлик икковларингта ҳам беҳад ярашибди! Гулдай очилиб, шундай кўҳлик бўлибсизларки, илоҳим ёмон кўздан асрасин!

— Ҳа, дунёда бизга кўз тиккан ёмонлар кўп!

Раҳматлик бобонгиз Шоҳруҳ Мирзо менга неваралар тарбиясини топшириб, «буларни лочиндай юксакда парвоз этадиган қилиб тарбияланг» деган эдилар. Аксига олиб, мен тарбиялаган неваралардан бири Алайдавла... илоннинг ишини қилди. Бири Абдулатиф... падаркуш бўлди. Бундан кўнглим вайрон бўлиб юрган эдим. Хоқони Сайиддинг топширган неки ишини удалай олмадим деб ўксинар эдим. Лекин, хайрият, Самарқандда, мана Абдулла Мирзо билан Ҳабибажон... Ҳиротда Абулқосим Бобур... Ҳозир уччовингиз менинг энг меҳру оқибатлик невараларимсизлар. Раҳматлик боболаринг орзу қилган лочинлар сизлардан ортиқ бўлмас!

— Үндаи бўлса бизнинг она лочинимиз — ўзингизсиз! — деди Ҳабиба Султон.

— Шундай ширин сўзларни айттан тилгинангдан ўргилай! — деб момоси Ҳабибани қучоқлаб, суйиб ўпди.

Дарё салқинида роҳатланиб, Пайғамбар оролида бир кечадунадилар. Эртаси куни ўнг қирғоққа ўтиб, Самарқандга йўл олдилар.

Бора-боргунча тоғлар ҳам, водийлар ҳам, шаҳару қишлоқлар ҳам бегимга ўғли Улуғбекни эслатарди. Ана, Бойсунтоғ. Ундан нарида Ҳисор тизмаси, Хўжайи пок чўққиси... Сайроб чашмасида сузиб юрган балиқлар... Булар ҳаммаси Мирзо Улуғбекни кўп марта кўрган. Фўзор, Шаҳрисабз, Тахти Қорача довони... Бу гўзал манзиллардан Гавҳаршод бегим ўғли Улуғбек билан неча марта бирга ўтган эди. Энди бу жойлар ҳаммаси бегимдан Мирзо Улуғбекни сўроқлаёттандай бўларди. Ҳатто кечаси осмонни тўлдириб чиққан юлдузлар ҳам ер юзидан Улуғбекни тополмай, унинг онасига маъюс термилиб тургандай кўринарди.

Самарқандга, Амир Темур мақбарасига етиб боргунларида Гавҳаршод бегим Улуғбек қабрини худди бешик каби қучоқлаб, елкалари силкина-силкина узоқ йиглади. Улуғбек гўдаклик пайтида бегим кечалари унинг бешигига бағрини бериб, бола эмизганлари ёдига тушди. Шундан кейинги эллик беш йиллик ҳаёт кўз олдидан яшин тезлигида ўтди. Лекин хаёли ўзига келганда гўдакнинг илиқ нафаси келадиган бешикни эмас, қирралари кўкрагига ботиб турган совуқ қабр тошини қучоқлаб йиглаёттанини кўрди...

* * *

Гавҳаршод бегим учун Улуғбек Мирзо яхши кўрадиган Боги Майдонда, Чиннихона қасрида маҳсус жой тайёрлаб қўйилган эди. Бу ердан расадхона яқин. Эртаси куни бегим Абдулла Мирзо билан Ҳабиба Сultonни икки ёнига олиб, расадхонага борди.

Ер тагидан чиқиб келган ва уч қаватлик улкан бинонинг шифтигача кўтарилиб борган зинапояларда Улуғбекнинг руҳи кезиб юргандай туюларди. Гавҳаршод бегим Улуғбекнинг руҳига садоқат сақлаб келаётган ва расадхонада унинг ишини давом эттираётган Али Қушчи бошлиқ олимларга саруполар кийгизди.

Алғов-далғов пайтларида расадхонадаги қимматбаҳо асбобу-олотлардан анчаси ўтиранган экан.

— Бу асбобларни янгидан ясатиш мумкин эмасми-
кин? — сўради Гавҳаршод бегим Али Қушчидан.

— Лойиҳалари бор, усталарга буюртма бериш мум-
кин, аммо катта маблағ керак.

— Маблағни топиб берурмиз, мавлоно! — деди
Абдулла Мирзо.

— Момонгиз ҳам бу ишга озгина ҳисса қўшгай! —
деди Гавҳаршод бегим ва Ҳиротдан пўлат сандиққа
солиб келинган тилла тангалардан беш мингтасини
расадхона харажатлари учун инъом қилди.

Эртаси куни Улуғбек мадрасасига бориб, мудар-
рислар ва толиби илмлар билан учрашдилар. Гавҳар-
шод бегим мадраса эҳтиёжлари учун ҳам беш минг
тилла совфа қилди.

— Моможон, бобомдан қолган олтин захираларин-
гиз ҳали кўпми? — деб ҳазиллашиб сўради Абдулла
Мирзо. — Бизга атаганингиз ҳам бордир?

— Бор, шоҳ, ўғлим. Ҳиротта қайтсан сизга бир
сандиқ олтин бериб юборгаймен.

Самарқандда Улуғбек Мирзо хотираси учун Гав-
ҳаршод бегим номидан жума куни элга ош тортилди,
хушвон қорилар тиловотлар қилишди.

Куз кириб, боғларда барча мевалар етилган пайтда
маҳаллаларда яна дастурхонлар ёзилиб, Улуғбек Мир-
зонинг йил ошиси берилди.

Бу орада Гавҳаршод бегим Боги Дилкушога бориб,
Абдулатифнинг онаси ва болаларидан хабар олди.

Хусн Нигор хоним касалманд бўлиб, ҳассага суж-
ниб қолган эди. У дарвоза олдига етиб келгунча Абду-
латифнинг беш ўғли бирин-кетин югуриб чиқиб кат-
та момоларини таъзим билан кутиб олдилар. Бир йилда
соchlари оппоқ оқариб кетган Хусн Нигор хоним Маҳ-
ди Улё қайнонасининг оёғи остига ўзини ташлаб, ув-
вос солиб йиғлади.

Гавҳаршод бегим уни елкасидан олиб, зўрға оёққа
турғизди.

— Афу этинг, ҳазрат бегим, кечиринг!

— Парвардигорнинг ўзи кечирсин, келинпошшо!
Сиз билан биз энди мана шу невараларни меҳру
оқибатлик қилиб ўстирайлик.

— Бу болалар ҳам маломатта қолди, ҳазрат бегим.
Мактабга борса тенгдошлари «Падаркушнинг ўғли» деб
даврага қўшмас эмишлар.

— Ё, тавба! Бу норасида болаларда не айб? Ундай
бўлса, мен бу чевараларимни Ҳиротга олиб кетайми?

— Борасенларми Абдураззоқ? Жўқий? Қайду?
— Боргаймиз! — дейиши катта чеваралар.
Кичиги Боқий Мирзо ҳали энди беш ёшга кирган эди.

— Майли келин, кичиклари сиз билан қолсин. Невара ширин бўлур. Овунгайсиз. Шу қарорга келишиб, йўл тараддудини кўришаёттганда Даشتни Қипчоқ томондан нохуш хабар келди.

Ёзда Самарқандга ҳужум қилиб уни ололмаган Султон Абусайид энди Саброн ва Сифноқ томонларга бориб, Жўжихон авлодидан бўлган Абулхайрхонга қуллук қилаётган эмиш. Абулхайрхоннинг ўттиз мингдан ортиқ қўшини бор эди. Ўзи Улуғбек даврида бир неча марта Самарқанду Бухоро атрофларига талончилик юришлари уюштириб, катта ўлжалар билан Даشتни Қипчогига қайтиб кетган эди. Бу гал агар у Темурийзода Абусайид билан иттифоқ тузиб, Самарқандга бостириб келса, Абдулла Мирзо уларга бас келиши амри маҳол.

Бундан ташвишга тушган Гавҳаршод бегим тезроқ Ҳиротта қайтиш ва Абулқосим Бобурни Абдулла Мирзога кўмак юборишга кўндириш ниятини кўнглига тутди.

Бегим энди чеваралар тақдирни учун ҳам ўзини жавобгар сезарди. Шу сабабли Абдулатифнинг ўғиллари, яъни Улуғбек Мирзонинг неваралари Абдураззоқ ва Жўқий Мирзоларни ўзи билан бирга Ҳиротта олиб кетди.

* * *

Бир вақтлар Улуғбек Мирзо давридаги уруш ҳарачатларини тўхтатища Гавҳаршод бегим аллома Ориф Озарий орқали катта иш қилгани ва шундан кейин Ҳирот таҳтини эгаллашда Абулқосим Бобурга ўз маслаҳатлари билан ёрдам бергани учун бу невара момосини жуда эъзозларди, ҳафта-ўн кунда бир марта Боги Сафедга келиб, бегимдан хабар олиб кетарди. Абулқосим Бобур саройининг Гавҳаршод бегимга эҳтироми ҳам шунга яраша жуда баланд эди.

Бегим Самарқанддан қайтаёттани ҳақида Ҳиротта хабар келганда подшонинг топшириги билан бош вазир ва шаҳар доругаси бир кунлик йўлга пешвоз чиқиб, Гавҳаршод бегимни кутиб олдилар. Эртаси куни эрталаб Боги Сафедга Абулқосим Бобурнинг ўзи ҳам

момосини кўргани келди. Гавҳаршод бегим тождор неварасини бағрига босиб кўришар экан, ундан хушбуй май ҳиди келаёттганини сезди.

Абулқосим Бобур ўттиз ёшлик хушсурат ва шоиртабиат йигит бўлиб, отаси Бойсунқур Мирзога ўхшаб, май базмларини яхши кўрар эди. Бугун кечаси ҳам тонгтотар май базми қилган бўлса керак, кам ухлаганидан кўзлари қизариб турибди. Овози ҳам дўриллаб эшитилди:

— Ҳазрат моможон, қалай, Самарқанддан хурсанд бўлиб қайтдингизми?

— Хурсандчилик кўп бўлди, сиз менга қўшган одамлар узоқ сафарда оғиримни енгил қилгандаридан миннатдор бўлиб, беш вақт намозларимда сизни дуо қилдим!

— Ташаккур, момо!

Бегим Ҳирот тождорига аввал қувончли воқеаларни сўзлаб берди-да, кейин Даشتி Қипчоқ томондан Самарқанд устига бостириб келиши мумкин бўлган хавф-хатардан сўз очди:

— Абусайид Мирзо йигирма еттига кирган, кўп балоларни кўриб пишиган тадбирлик рақиб. Агар у Абулхайрхон билан иттифоқ тузиб, Самарқандни олса, Ҳирот ҳам хавф остида қолгай. Соҳибқирон Амир Темур Туронни Чингизийлардан озод қилган эдилар. Чигратой авлодларни Мўгулистанда, Жўжи авлодларидан бўлмиш Тўхтамишхонни Олтин Ўрдада мағлуб этган эдилар. Шундан бери Чингизийлар аламзада бўлиб, темурийларга қарши неча бор тажовуз қилдилар. Уларнинг қанча ҳужумларини Улугбек Мирзо билан раҳматли бобонгиз Хоқони Сайд қайтардилар. Лекин ҳали темурийлардан биронтаси Даشتி Қипчоқдаги Чингизийларга ёрдам сўраб борган эмас эди. Султон Абусайид Абулхайрхон билан иттифоқ тузиб, душман қўшинини Самарқандга бошлаб келса, темурийлар сулоласининг илдизига болта ургандай бўлур. Ҳазратим, сиз ҳам шу шажара дарахтининг яшнаб турган бир шохисиз. Илдизга урилган болта барча шохларга зарар келтирур. Шунинг учун мен сиздан илтижо қилурмен, Самарқандга, Абдулла Мирзога кўмак юборинг. У сизга совға-саломлар билан шайхулислом Ҳўжа Бурхониддинни элчи қилиб юборган. Ҳозир сиз Ҳиротда, Абдулла Мирзо Самарқандда менинг икки қанотим бўлиб турибсизлар. Илоё бу қанотларим доим бирбирларидан куч олиб парвоз этсинлар!

— Айттанингиз келсин, ҳазрат момо. Мен Абдулла Мирзонинг элчисини яқин кунларда қабул қилгаймэн. Фарбий чегараларимиз нотинчроқ бўлиб турибдир. Қора қўюнли туркманлар Табризу Исфаҳонга қаноат қилмай, Журжону Астрободга кўз олайтирмоқдалар. Уларни даф қилгандан сўнг амиру аёnlар билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, Абдулла Мирзога, албатта, кўмак юборгаймиз.

Лекин фарбий чегараларни тинчитиш Абулқосим Бобур ўйлаганидан кўпроқ вақт олди. Хурсонолик амиру аёnlар, айниқса, уларнинг энг эътиборлиси бўлган Амир Шерҳожи Туронга бориб, Чингизхон авлоддари билан урушиб юришни истамас эди. Юмшоқ табиатли Абулқосим Бобур бу амирларга доим ҳам ўз сўзини ўтказолмасди.

Абдулла Мирзодан элчи бўлиб келган Хўжа Бурҳониддин қиши бўйи Ҳиротда қолиб, кутилган натижага эришолмади. У Самарқандга қайтаёттанды Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзодан мерос қолган сўнгги хазинани очтириб, Абдулла Мирзога ваъда қилган олтинларини усти ёпик бир аравага юклатди. Элчига ишончли қўриқчилар ҳам бериб, бу бойликни Самарқандга жўнатди.

Ҳаёт-мамот жангига тайёрланаётган Абдулла Мирзо учун момоси юборган олтиналар жуда асқотди. Ёзгача ўн минг кишилик аскарлар ёлланиб, улар от улов ва қурол яроғ билан таъминланди.

Жавзо ойининг охирларида Султон Абусайид қўшини Шоҳруҳия ва Жиззах орқали Самарқандга яқинлашиб кела бошлади. Абдулла Мирзо ўз лашкари билан Самарқанддан чиқиб, унинг йўлини Булунғурда тўсиб чиқди.

Абусайид Мирzonинг қўшини саккиз минг атрофига эди. Абдулла Мирзо тап тортмай бу қўшин билан жантга киришди.

Кўп урушларни кўрган тажрибали Абулхайрхон атайлаб Султон Абусайид қўшинини олдинроқ жангга солди. Ўзи эса йигирма минг аскари билан анча орқада — Санѓзор дарёсига ва Маржонбулоқ томонларга борадиган сувсиз сойлар ичида, тепаликлар ортида пистирма бўлиб панараб турди.

Абдулла Мирзо Абулхайрхоннинг алоҳида қўшин билан орқадан келаёттанини биларди. Унинг назари-

да, аввал Султон Абусайдни тор-мор қиласа, кейин Абулхайрхон билан яккама-якка олишиш осонроқ бўладиганга ўхшарди.

Бироқ Султон Абусайд лашкари орқага чекиниб бориб, Абулхайрхон қўшини билан бирлашди-ю, жуда катта кучга айланиб кетди.

Самарқандликлар Абусайдни Булунғурдан Сантзор томонга қувиб бораётганда пистирмада турган Абулхайрхоннинг йигирма минг қўшини сойлардан, тепаликлар ортидан селдай ёпирилиб чиқди.

Даштий Султонлар тўлғама усулини ишлатиб, Абдулла Мирзо қўшинининг икки қанотига тегмай айланаб ўта бошлади.

Буни кўрган Бобо Ҳусайн Абдулла Мирзо минган отнинг жиловини тутди:

— Ҳазратим, қайтмоқ, керак!

— Қочайликми, а? Қайси юз билан Самарқандга қайтгаймиз?!

— Иложи йўқ. Даштий Султонлар бизни қуршовга олмоқчи! Қаранг, қанотларимизга тегмай орқадан зарба беришмоқчи!

Абдулла Мирзо ғулда ўзи билан бирга жанг қилиб келаётган икки минг отлиқ йигитни орқага қайтарди. Аммо даштий Султонлар бу орада от чоптириб, қайтиш йўлини ҳам бекитиб олишга улгурдилар.

Абдулла Мирзо отнинг жиловини ёли устига ташлаб, чац қўлига ҳам қилич олди. Икки қўлда икки қиличини сермаб, ёв аскарларининг уч-тўртласини эгардан ағанатди. Бобо Ҳусайн бошлиқ юзтacha беку навкарлар Абдулла Мирзони икки ёндан ва орқадан ҳимоя қилиб, қуршовни ёриб ўта бошладилар.

Шу пайт очиқ турган олд томондан ёв камончилари ўқ ёғидирдилар. Бу ўқлардан беш-олтитаси Абдулла Мирzonинг зирҳли дубулғасига ва жибасига урилиб қапчиб кетди. Шунда душман мергани Абдулла Мирzonинг бўйини мўлжалга олди.

Бош ҳаракатда бўлиши учун зирҳли кийимнинг бўйинга ёпилган қисмида озгина очиқ жой қолдириларди. Ёв мергани эгчиллик билан отган ёй ўқи ана шу очиқ жойни топиб ўтди-ю, Абдулла Мирzonинг бўйнига санчилди.

Бўйиннинг йўғон томири ўтган жойдан қон тизиллаб отилди. Абдулла Мирzonинг ҳущдан кетиб, эгардан оғиб тушаёттанини кўрган Бобо Ҳусайн тез бориб уни ушлаб қолди ва ўзининг отига ўнгариб олди.

Навкарлар энди Бобо Ҳусайн минган отни ўраб олиб, ёв қуршовини ёриб ўтдилар. Беҳуш Абдулла Мирзони жанг майдонидан олиб чиқдилар. Лекин Самарқандга етиб борғуларича Абдулла Мирзо ҳушига келмай жон берди.

Марҳумни бобокалонлари мақбарасига дағні этди-лар. Унинг рухига бағишлиб тиловат қилган Ҳўжа Бурҳониддин:

— Абдулла Мирзо чақмоқдай ялтилаб сўнди, боқий дунёга шаҳид бўлиб кетди! — деб кўзига ёш олди.

Ҳабиба Султон бегим мусибатдан ўртаниб йиглаётган пайтда амакиваччалари Абусайид Мирзо Самарқандга ғалаба карнайини чалдириб кириб келди.

У билан изма-из келган Абулхайрхоннинг ғолиб лашкари бир вақтлар Амир Темур аскарларига қароргоҳ бўлиб хизмат қилган Конигилни эгалладилар.

Абусайид Мирзо ўзига ҳомийлик қилиб тожу таҳтни олиб берган Абулхайрхонни хурсанд қилиш ҳаракатига тушди. Абдулла Мирзо тарафдорларининг молу мулки аёвсиз мусодара қилинди. Бутун шаҳар аҳолисидан Абулхайрхон фойдасига жуда катта моли омон йиғиб одилар.

Ғолиб султонлар бу билан қаноатланмадилар. Султон Абусайид уларнинг талабига бўйсуниб, Улуғбек Мирзонинг ўн саккиз ёшлик гўзал ва оқила қизи Робия Султонни эллик ёшлик Абулхайрхонга ўлжа тарзидаги мажбуран никоҳлатиб берди.

Темурийлар тарих саҳнасига чиққандан буён ҳали чингизийлар орасидан чиққан бирорта хон темурий маликаларни ўлжа тарзида ўз никоҳига ололган эмас эди.

Абулхайрхон бу шарафга биринчи бўлиб эришганидан ғууррга тўлиб, Даشتி Қипчоққа обрўси бениҳоя ошиб қайтди.

Бу ғуурр бежиз эмас эди. Чингизийлар билан темурийлар орасида бир асрдан буён давом этиб келаётган курашлар кескин бурилиш палласига кирганини мана шу ҳодисалар илк бор намоён қилди. Лекин бунга кўп одам эътибор бермади.

Чунки темурийлар салтанати ҳали мустаҳкам кўринарди.

Орадан эллик-олтмиш йил ўтар-ўтмас Абулхайрхон очтан йўллардан унинг невараси Шайбонийхон бостириб келишини, бутун Турону Хуросонни забт

етиб, темурийларни Самарқанддан ҳам, Ҳиротдан ҳам сиқиб чиқаришини, тог кўчкисидай шафқатсиз босқинлар натижасида Султон Абусайднинг невараси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ватанидан жудо бўлиб, Ҳиндистонга кетишини ҳали ҳеч ким тасаввур ҳам эта олмасди.

КУЙГАН ҚАНОТЛАР

Бори Сафедга ҳар ҳафтада келиб турадиган Ҳирот тождори Абулқосим Бобур сўнгти дафъя уч ҳафтагача кўринмай кетди. Ниҳоят, йигирма кун ўттандан кейин момосининг ҳузурига маъюс бир қиёфада кириб келди-ю Абдулла Мирзонинг ҳалок бўлгани тўғрисидаги мусибатли хабарни айтди.

Абусайд Мирзо Самарқандда тахтта чиққанини, Робия Султон бегим Абулхайрхонга ўлжа тарзида беруб юборилганини эшитган Гавҳаршод бегим даҳшатта тушиб, ўрнидан туриб кетди. Қўлларини осмонга чўзиб:

— Ё пока парвардигор, фалак бунчалик чаппа айланди?! — деб ўртаниб йиглади. — Нечун Абусайд ўлмайди-ю, Абдулла Мирзодай мардларга ажал келадир?! Абдулла менинг Самарқанддаги қанотим эди! Қанотим куйиб тушди! Катта бир умидимдан айрилдим!

Абулқосим Бобур ўз вақтида Абдулла Мирзога кўмак юбора олмагани учун момосидан ҳижолат бўлиб, унга тасалли беришга интилди:

— Ҳазрат моможон, ноумид бўлманг, Абусайдга қасос қайтғусидир! Унинг чингизийлар кўмагида ўз қариндоши Абдулла Мирзони ўлдиргани — темурийлар сулоласига хиёнатдир! Яна Робия Султондай жигарбандимизни Жўжиҳон авлодларга ўлжа тариқасида бериб юборгани — биз учун иснод! Мен буни жазосиз қолдирмагаймен! Худо хоҳласа вақти соати билан ғарбий чегараларни тинчтиб, Абусайдга қарши қўшин тортгаймиз!

— Илоё яхши ниятингизга еting, жоним болам! Менинг эндиғи суянган тогим сизсиз! Бутун умидим сиздан!

Гавҳаршод бегим неварасини дуо қила-қила кузатиб қўйди.

Абулқосим ғарбий чегараларни тинчтитунча яна бир-икки йил ўтди. Бу орада Туронда қурғоқчилик

бўлиб, ёмон касалликлардан от-уловлар қирилгани, Султон Абусайднинг аҳволи оғирлашгани ҳақида ха-барлар келди. Абулқосим Бобур фурсатдан фойдаланиб, милодий 1454 йилнинг кузида Самарқанд юришига отланди.

* * *

Шу йилларда Абулқосим Бобур саройида тарбия олаётган Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийларда ҳам Самарқандга бориш иштиёқи кучли эди. Улар Бори Сафедда Улугбек Мирзонинг неваралари Абдураззоқ ва Жўқий Мирзолар билан бирга Гавҳаршод бегимдан темурийлар тарихи бўйича ҳар ҳафтада сабоқ олар эдилар.

Бегимнинг кутубхонасидағи нодир қўлёзмалар, Амир Темур тузукларининг асл нусхалари, фақат тождорлар учун бир неча нусхагина кўчирилган Яздий «Зафарнома»си ёш Алишерни жуда қизиқтиради. Гавҳаршод бегим тарих китобларидағи воқеаларга ўзи кўрган билган тафсилотларни қўшиб гапирганда Ҳусайн Бойқаро ҳам эртак эшитаётгандай мароқ билан қулоқ соларди.

Мана, ҳозир Ҳусайн Бойқаро ўн олти ёшга кириб, елкалари кенг, полвонтахлит йигитта айланиб бормоқда. Болалик пайтидан бери Гавҳаршод бегимга беҳад жозибали кўринадиган Алишербекнинг истараси иссиқ, қадди-қомати нозик, ўзи ҳам Ҳусайн Бойқародан уч ёш кичик — энди ўн учга кирган.

Қиличбозлик машқларида Ҳусайн Бойқаро баъзи катта ёшли навкарларни ҳам енгид чиқарди. Аммо мактабда муаллимлар берган сабоқларни Алишербек ундан яхшироқ ўзлаштиради. Низомий Ганжавий, Ҳусрав Дехлавий каби шоирлар ёзган «Хамса»ларни улар иккови бирга ўқишиарди, Гавҳаршод бегим уларни доим бирга кўрарди.

Ҳусайн Бойқаронинг ёши каттароқ бўлса ҳам, Алишернинг ўтқир зеҳнига, ақду фаросатига тан бериб, билмаган нарсаларини ундан сўраб оларди.

Бу икки ўспириннинг ота-оналари ҳам Гавҳаршод бегимнинг қадрдан кишилари эди.

Ҳусайн Бойқаро — Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх Мирзо авлодларидан эди. Ҳусайн Бойқаро етти яшарлигида отаси Фиёсидин Мансур вафот эт-

ган, шундан бери уни онаси Феруза бегим тарбиялаб катта қилмоқда эди.

Феруза бегим ота томондан ҳам, она томондан ҳам Амир Темур авлодларига мансуб жуда оқила ва ши-жоатли аёл бўлгани учун Ҳиротда энг нуфузли она-лардан саналар, Гавҳаршод бегим у билан тез-тез уч-рашиб, сұхбатлашишини яхши кўрарди.

Алишербекнинг отаси Фиёсиiddин Кичкина Баҳо-дир Абулқосим Бобурнинг энг ишонган амирларидан бўлиб, уч йил бурун подшоҳ уни Сабзаворга ҳоким қилиб тайинлаган эди. Орадан бир йил ўттач Сабза-ворда ёмон бир касаллик тарқалди. Фиёсиiddин баҳо-дир бу касалликка учраганларни қутқаришда ҳакиму табибларга бош бўлди. Аксига олиб, бу ёмон касаллик унинг ўзига ҳам юқди. Алишер ўн бир яшарлигига отасидан жудо бўлди.

Алишернинг онаси Абулқосим Бобурнинг ёлғиз ўғли — ҳозир еттига тўлган шоҳ Махмудга мураббия бўлиб хизмат қиласади. Гавҳаршод бегим бу аёл би-лан ҳам жуда қадрдон эди.

Шунинг учун бегим Самарқанд юришига қатнаш-моқчи бўлаёттан Ҳусайн Бойқаро ва Алишербекдан:

— Оналарингиз розими? — деб сўради.

— Ҳазрат бегим, аввал сиздан маслаҳат олгани келдик.

— Хўп, мен маслаҳат бериш учун мақсадни били-шим керак. Самарқандга... томоша қилгани бормоқ-чимисизлар?

— Йўқ, биз қасос олмоқчимиз, — деди Ҳусайн Бойқаро. — Абдулла Мирзо яхши йигит эди. Робия Султон учун ҳам ориятимиз келур. Биз уларни мана бу боғда кўрган эдик...

— Сиз ҳам жанг қилмоқчимисиз? — деб бегим кулимсираб Алишердан сўради.

— Мен Улуғбек Мирзо қабрини зиёрат қилмоқчи-мен, — деб уялинқираб жавоб берди Алишер. — Биз қувғинда юрганда Улуғбек Мирзо катта яхшилик қил-ган эдилар. Ўзингиз билурсиз, ҳазрат бегим... Биз ул олий зотнинг руҳлари олдида қарздормиз.

— Ниятларингиз яхши, болаларим. Лекин ҳарбий юриш хатардан холи бўлмас. Она рози — Худо рози дейдилар. Аввал оналарингиздан розилик олмоқ керак.

— Оналаримиз сизнинг гапингиздан чиқмаслар, — деди Ҳусайн Бойқаро: — Ҳазрат бегим, бир оғиз уларга айтсангиз...

— Хўп, мен ҳам айтай. Аммо олдин ўзларингиз...

— Оналар кўнса ҳам, балки подшоҳ рухсат бермас? — иккиланиб сўради Алишер.

— Буни кейин гаплашгаймиз. Ҳозир бориб, оналингизни менинг ҳузуримга таклиф қилинглар.

Ўша куни оқшом Гавҳаршод бегим Феруза бегим билан Гулруҳ, бонуни Боги Сафедда қабул қилиб, уларнинг ўғиллари тўғрисида узоқ сұхбатлашди.

— Соҳибқирон қайнотамиз яшаган даврлардан бери, — деб гап бошлиди Гавҳаршод бегим, — бир неча авлод ёшларни кўриб, кузатиб, кўзим анча пишиб қолган. Феруза бегим, Гулруҳ, бону, сизлар шу ўспириналрга ҳам ота, ҳам она бўлиб, ўзларингизни фидо қилиб юрибсизлар. Булар энди қанот чиқариб парвоз этадиган ёшга етапти. Шу ёнда ўспириналр узоқ сафарларга чиқиши, хавф-хатар билан олишишни яхши кўрадилар. Мен сезиб турибмен, Ҳусайн Бойқаро ҳам, Алишербек ҳам, иншоолло, толеи баланд сиймолар бўлиб етишгай. Улугбек билан унинг отасида бўлган нодир фазилатлар куртагини мен шу икки ўспиринда кўргандай бўлурмен.

— Башоратингизни худо рост келтирсин, ҳазрат момо, — деди Феруза бегим. — Ҳусайнжоннинг ўзи ҳам адолатсизликларни кўрганда тутоқиб кетадир, «мен тахтта чиқсан фақат адолат ўрнатиш учун чиқгайман!» дейди. Унинг адолатли подшо бўлиш орзуси беҳад кучли.

— Алишербекнинг орзуси-чи? — деб сўради Гавҳаршод бегим Гулруҳ, бонудан.

— Ўғлимиз шоир бўлиб, «Ҳамса» ёзиш орзусидалар.

— Икки дўстда икки хил орзу, аммо мен уларни доим бирга кўрамен, — ҳайратланиб деди Гавҳаршод бегим.

— Чунки Алишербек адолатли подшога дўсту ҳамкор бўлишни истайдир, — изоҳ берди Гулруҳ, бону.

— Агар Ҳусайн Бойқарога подшолик насиб қиласа, Алишербек унинг энг ишонган вазири бўлғайлар! — деб қўшиб қўйди Феруза бегим.

— Лекин бундай улуғ мақсад йўлида қанча маشاққат, қанча хавф-хатарлар бор! — Гавҳаршод бегим гапни Самарқанд юришига бурди: — Қалай, бу икки дўстнинг Самирқандга боришига розими-сизлар?

Табиатан дадил аёл бўлган Феруза бегим:

— Мен таваккал қилмоқчимен! — деди. Токайгача онасининг қаноти остида ўлтиради? Ота-боболари шу ёшда Ироку Ажамларгача юриш қилиб борган эканлар. Ўглимни худонинг паноҳига топширмоқчимен. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб чиниқсин.

Гулруҳ бону бошини хам қилиб, хижолат чеккандай бўлиб гапирди:

— Куз кирди... Булар Самарқандга етгунча қишиқинлашгай. Алишержон жуда нозик. Мен қўрқамен... Отаси ўлгандан буён мен Алишерга суюниб қолганимен.

— Ёши ҳам энди ўн учга кирибдир, — деб Гавҳаршод бегим Гулруҳ, бонунинг гапини маъқуллади. — Ҳали ўн олти-ўн етти ёшга кирганда бундай юришларга қатнашса бўлур. Уни ҳозир эҳтиёт қиласлик.

* * *

Хусайн Бойқаро онасининг розилиги ва Гавҳаршод бегимнинг тавсияси билан Абулқосим Бобур қўшини сафида Самарқанд юришига жўнади. Одатда, ҳарбий юришлар эрта баҳорда бошланиб, қиши тушгунча тутатилар эди. Лекин Абулқосим Бобурнинг амирлари тайёргарлик ишларини чўзиб юбордилар. Кузги Қавс ойи кирганда зўрга йўлга чиқдилар. Амударёдан ўтища кемалар тезда тоғилмай яна анча вақт йўқотишиди. Самарқандга етиб келишганда акраб¹ ойи кириб, дастлабки қор ёғиб ўтган эди.

Абусайид Мирзо вақтдан ютиш учун, шаҳардан чиқмай, қўргон дарвозаларини ичкаридан маҳкам бекиттириди. Абулқосим Бобур қўшини шаҳарни қирқ кун қамал қилди. Бу орада қиши кириб, қаттиқ совуклар бошланди. Ҳиротликлар шаҳар атрофидаги маҳаллалардан иссиқ жой қидириб тарқаб кета бошлади.

Абусайид Мирзо қўргон деворлари устидан мўралаб, қамал сиртмори бўшашган жойларни аниқлади. Сўнг ичкаридаги иссиқ жойларда куч йиғиб ётган беш минг отлиқ аскарни қўргон ташқарисига тўсатдан бошлаб чиқди. Кутимаганда берилган зарбадан Абулқосим Бобур қўшини катта талофот кўрди. Шундай бўлса

¹ Акраб — ноябрнинг 21 да киради.

ҳам, Ҳирот қўшини ҳали Абусайднидан икки баробар кўп эди. Ҳиротликлар ўзларини ўнглаб жангта киришганда Абусайд очиқ турган қўргон дарвозаларини тезроқ бекиттириш учун аскарларини ичкарига бошлиб кириб кетди.

Бу кетишида Абулқосим Бобур шаҳарни забт этолмаслиги, қиши совуқлари уни чекинишга мажбур қилиши кўпчиликка аён бўлиб қолди. Қамалда шаҳар аҳолиси ҳам қийналмоқда эди.

Ахийри қўргон ичидан Хўжа Ахори Вали оқ байроқ кўтарган муриди билан Бобур қароргоҳига элчи бўлиб келди. Музокараларда Ҳирот томондан ташқи ишлар вазоратининг тажрибали мулоzими Абдураззоқ Самарқандий иштирок этди.

Икки орада пайдо бўлган низонинг асосий сабаби — Султон Абусайднинг Шоҳруҳ Мирзо авлодларига, хусусан, Улуғбек Мирзонинг меросхўрларига адолатсиз муносабатда бўлаёттани эди. Абдулла Мирzonинг ўлдирилиши, Робия Султоннинг Абулхайрхонга мажбуран берид юборилганидан ташқари Улуғбек Мирzonинг тўрт невараси, — Абдулатифнинг ўғиллари ота-боболарининг меросидан бутунлай маҳрум этилган эди. Уларни Ҳиротда Гавҳаршод бегим тарбиялаб вояга етказмоқда. Ҳозир Улуғбекнинг катта невараси Абдураззоқ Мирзо ўн уч ёшда, Жўқий Мирзо ўн иккода, Қайдада ва Аҳмад Мирзолар ҳам ўн ёшдан ошган. Уларга тажрибали бек-аткалар, оталиқлар тайин этилса, алоҳида шаҳару вилоятларга ҳоким бўлишлари мумкин эди.

Хўжа Ахори Вали Абдураззоқ Самарқандий билан бирга бу талабларнинг асосли эканини Абусайдга тушунтиридилар. Абусайд Ҳирот томоннинг талабларидан бир қисмини қондиришга мажбур бўлди. Икки тождор тузган сулҳга биноан, Улуғбекнинг катта невараси Абдураззоқ Мирзо Балхга, Жўқий Мирзо Шоҳруҳияга ҳоким қилиб тайинландилар. Уларнинг ёш иниларига акалари ҳоким бўлган жойлардан муносиб лавозимлар бериш Ҳирот томонининг ихтиёрида қолдирилди.

Шу тарзда икки томон бир-бирлари билан ярашидилар.

* * *

Ҳиротликлар бу ҳарбий юришдан ҳориб-чарчаб, қиши чиласида Хурсонга қайтганларида уларнинг ора-

сида Ҳусайн Бойқаро йўқ эди. Ҳавотирга тушган Феруза бегим ўғлини сўроқлаб Абулқосим Бобур саройига борди.

— Подшо ҳозир бандлар! — деб бегимни ясовулбоши қабул қилди.

— Ўғлим Ҳусайн Бойқаро нечун қайтмади? Тирикми? Ё ярадор бўлдими?

Ясовулбоши истехзоли кулимсираб:

— Ўғлингизга Самарқанд ёқибдир, — деди. — Биздан ажралиб, Абусайд саройига хизматга кирибдир.

— Йўғ-ей, ҳазил қилманг, жаноб ясовулбоши! — деб Феруза бегим бу гапга ишонмади. — Ахир ўғлимнинг бутун ихлосу эътиқоди ҳазрати Абулқосим Бобур тарафида эди-ку!

— Яна билмадим. Ўғлингиз Улугбек Мирзога ҳам ихлосманд эканлар. Расадхонага бориб юрганларидан хабарим бор. Балки ўша ерда Улугбек Мирзонинг шогирдлари билан тил топишгандирлар?

Феруза бегим баттар ҳавотирга тушди. Абулқосим Бобур бошқа ишлардан бўшагунча унинг қабулини кутди. Ҳар қалай, бегим ўғлини шу подшога ишониб топширган эди.

Абулқосим Бобур хонайи хосида шаҳнишин устидаги ўлтирган эди. Таъзим қилиб кирган Феруза бегимга ўнг ёнидан жой кўрсатди.

— Афсус, бегим, ўғлингиз бебошроқ экан. Биздан берухсат Самарқандда қолган эди. Оқибати ёмон бўлибдир.

— Не бўлибдир, ҳазратим? Яна бирон шум хабар келдими?

— Ҳа, мана, бугун эрталаб Самарқанддаги бизнинг одамлардан маҳфий ахборот келди. Сизга айтмай иложим йўқ... Абусайднинг ўтгай укаси Султон Вайс Мирзо яна бир неча Темурий шаҳзодалар билан тил бириткириб, акасига қарши исён кўтармоқчи бўлган экан. Назаримда, исёнчиларнинг бир қисми Абусайддан Абдулла Мирзонинг қасдини олмоқчи бўлганлар. Лекин ораларидан айғоқчи чиқиб, исён тайёrlанаётганидан Абусайдни хабардор қилмишdir. Шафқатсиз Абусайд Темурий шаҳзодалардан ўн иккитасини туттириб, Кўксаройдаги ҳибсхонага қаматибdir. Шуларнинг орасида сизнинг ўғлингиз Ҳусайн Бойқаро ҳам бор экан.

Феруза бегим қаттиқ изтиробга тушиб, кўзига ёш олди:

— Вой, ўғлимни Самарқандга юбормай мен ўлай! Энди уни ким қутқарғай?! Абусайид уни Абдулла Мирзога ўхшатиб ўлдириб юборса не қилурмиз? Отаси бўлмаса!.. Ҳазратим, менга ёрдам беринг! Мен ўзим Самарқандга борай! Ё ўғлимни қутқариб олиб келурмен, ё, майли, ўлигим ўша ёқларда қолсин!

— Ниятни яхши қилинг, бегим. Борамен десангиз ишончли одамларга қўшиб юборгаймиз.

Феруза бегим шоша-пиша йўл тарафдудини кўрди. Гавҳаршод бегимнинг олдига кириб, оқ, фотиҳа олди.

Унинг Самарқандга жўнаёттанидан хабар топган Алишербек қадрдан мактабдоши Ҳусайн Бойқарога аталган бир байт шеърини соғинчли мактубига қўшиб, Феруза бегимдан бериб юборди.

Феруза бегим ўттиз етти ёшлик забардаст аёл эди. Қиши охирлаганда Ҳиротдан карвон билан отлиқ йўлга чиқди-ю, хут ойининг ёғин-сочинларига қарамай, Самарқандга эрта баҳорда етиб борди.

Бу ерда уни биладиган беку, аъёнлар кўп эди. Амир Темурга ҳам ота, ҳам она томондан авлод бўлгани учун «каримут тарафайн», яъни «икки томонлама мўътабар» деб ҳурмат қилувчилар бор эди. Абусайиднинг ўзи ҳам илгари Улуғбек қўшини сафида оддий мингбоши лавозимида юрган пайтларида Феруза бегимни кўрса икки букилиб таъзим қиласди.

Аммо бу гал ўттиз ёшлик Абусайид олтин тахт устида савлат тўкиб ўлтирганда Феруза бегим унинг қабулига кириб, ергача эгилиб таъзим бажо келтирди.

— Келинг, бегим, — деб Абусайид тахт қаршисидаги курсидан жой кўрсатди.

— Ҳиротдай жойдан сизнинг ҳузурингизга шафоат сўраб келдим, ҳазратим!

— Сиз мўътабар онасиз. Аммо ўғлингиз бадкирдорлар тўдасига қўшилмишдир!

— Ёшлик қилиб алданган бўлса кечиринг!..

— Бу не алданиш?! Биздан Абдулла Мирзонинг қасдини олмоқчи бўлганмиш! Ўғлингизнинг бу ниятини ўз оғзидан эшитган одам менга келиб айтди.

— Ҳазратим, баъзида қўшиб-чатиб йўқ гапни бор қилиб айтадиганлар ҳам кўп. Ўғлингизнинг гапига эмас, ишига қараб баҳо беришингизни сўраймен. Ўғлим сизнинг даргоҳингизни афзал кўриб, Абулқосим Бобур-

дан ажралиб Самарқандда қолган. Шу иши унинг сизга ихлоси баландроқ эканини кўрсатмайдими?

— Биз ҳам шундай деб ўйлаган эдик. Ўғлингиз ёш бўлса ҳам довюрак, қилични яхши чопар экан. Мен уни тарбиялаб қўшин боши қилмоқчи эдим. Бироқ кейин билсан, исёнчи шаҳзодалар тўдасига қўшилибдири. Биз бундай тўдаларни йўқ қилмасак, улар бизни йўқ қилурлар! Ҳаммага ҳам жон ширин туюладир, бегим!

— Сиз ҳақсиз, ҳазратим. Худо омадингизни берсин. Ўғлим тажрибасизлик қилиб ёмон одамларнинг таъсирига тушган бўлса, уни мен ўзим тўғри йўлга солиб олурмен. Менга инонинг, айданай сиздан! Ахир сиз билан биз қон-қариндошмиз. Илдизимиз бир. Ҳаммамиз ҳам темурийлар хонадониданмиз!

— Лекин «мен ҳам темуриймен» деб, кучи етса-етмаса тожу таҳтга дাъвогар бўлаётганлар жуда кўпайиб кетди, бегим! Қўйиб берсак, бу майда-чуйда даъвогарлар бир бутун мамлакатни парча-парча қилиб, заифлаштириб юборурлар. Биз соҳибқирон бобомиз давридаги ягона марказий давлатни қайта тиклаш орзусидамиз. Бунинг учун яганалаш сиёсатига амал қилмоқдамиз.

— Яганалаш? Бу қандай сиёсат, ҳазратим?

— Деҳқонлар экинларини не тавр яганалайдилар, билурмисиз? Битта яхши тупни қолдириб, ҳосил бермайдиган бошқа заиф тупларни юлиб ташлайдилар. Биз ҳам ана шундай яганалаш усулига амал қилмоқдамиз!

Бу сўзларнинг тагида қандай шафқатсиз маъно борлигини, Абусайид ўзи якка-ю ягона ҳукмдор бўлиши учун Ҳусайн Бойқарони юлиб ташлаб маҳв этишлари мумкинлигини сезган Феруза бегим бирдан қўрқиб кетди:

— Ҳазратим, агар ўғлимнинг гуноҳи бўлса, майли, жазосини мен тортай! Уни бир марта кечиринг! Лозим топсангиз унинг ўрнига мени ҳибс қилдиринг. Мени ўғимга буюрсангиз ҳам майли, фақат ўғлимни кечирсангиз бас!

Абусайид Феруза бегимнинг бу мардона гапларига қарши нима дейишини билмай иккиланиб қолди.

Феруза бегим унга яна кўп илтижолар қилиб, ахийри ўғлини ҳибсдан бўшаттириб олди.

Уч ой ҳибсда ётиб ранглари сарғайиб кеттган Ҳусайн Бойқаро ёруғ дүнёга чиққан куни онасини бағрига босиб, кўзлари ўшланиб миннатдорчилик билдириди. Онаси унга Алишербек ёзган мактубни берганда ўғлининг қувончи яна бир даража ошиди.

Мактуб шундай илик, шундай ёқимли туюлдики, Ҳусайн Бойқаро уни кўзларига суртиб ўпди. Алишербек ёзиб юборган бир байт шеърни онасига завқ билан ўқиб берди:

*Кўзим учарки Ҳумоюн юзингни кўргай бот
Баайниҳ анга киприклар ўлмиш икки қанот.*

Қандай гўзал мажоз! Кўз учганда киприклар чиндан қанот қоққандек бўлур! Мен ҳам ҳозир қанот чиқариб Ҳиротта, дўстим Алишер томонга учгум келур!

Она-бала баҳор кунларида ям-яшил қиғу адирлар оша Ҳиротта қайтаётганларида Ферӯза бегим ўғлидан сўради:

— Ростини айтинг, Абусайиддан Абдулла Мирзонинг қасдини олиш учун Самарқандда қолганмидингиз?

— Бошқа қасоскорлар билан яшириқча маслаҳат қилган эдик. Уларнинг орасида Абдулатифдан Улугбекнинг қасосини олган Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳам бор эди. Абусайид шу Бобо Ҳусайндан хавфсираб, унинг кетига жуда пихини ёрган хуфияларни қўйган экан. Бу хуфиялар яширин маслаҳатдан хабар топиб, подшога етказадилар. Абусайид тунда Бобо Ҳусайнни туттириш учун йигирмадан ортиқ қуролли навкарларини юборибдир. Бобо Ҳусайн ялика тушса, қатла этилишини сезган бўлса керак. Илкига қиличу ханжар олиб, Абусайиднинг беку навкарларидан бешолтитасини йиқитибдир. Аммо булар узоқдан ўқ ёғдириб, ярадор қиласидилар. Бобо Ҳусайн ярадор бўлишига қарамай яна қилич чопадир, ёвларига то ҳолдан тойиб йиқилгунча қаршилик кўрсатадир. Ахийри иликда қилич тутганича мардона жон берибдир... Шундан кейин бизни ҳам ҳибс қилдилар.

— Бобо Ҳусайнни худо раҳмат қилсин. Қаҳрамон амир эди. Лекин сиз ҳам бир ўлимдан қолибсиз, ўғлим! Иккинчи марта Абусайид саройига яқин бора кўрманг! Балодан ҳазар!

— Ўзим ҳам унинг қанчалик хатарли аждаҳо эканни энди билдим. Бир қарашда жуда келишган, алп қомат, қиличбоз йигит бўлиб кўринди. Лекин қилган ишларини билиб даҳшатга келдим. Гуноҳ қилган амалдорларидан бирининг терисини тириклай шилдирибдир. Яна бирини қайнаб турган қирққулоқлик қозонга ташлаб ўлдирибдир.

— Қайнаб турган қозонга ташлаб ўлдириш!.. Бундай ваҳший жазо темурийларда йўқ эди-ку.

— Абусайд буни жоҳил хонлардан ўргантан бўлса керак. Китоб ўқимас экан. Саройида мушоира йўқ, фақат ичкилик базмлари. Шоиру олимлар қувғинда. Дағал муомалалик жангариilar тўрда.

— Абулқосим Бобурнинг қадрига энди етсангиз керак?

— Ҳа, мен ундан ажралиб қолганимга кўп пушаймон бўлдим.

Ҳиротта қайттанларида она-бola аввал Гавҳаршод бегимнинг ҳузурига кириб, бошдан кечирганларини унга сўзлаб бердилар.

— «Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмассен» деганлари рост экан, — деди Феруза бегим. — Абусайднинг жабрини торттан одам Абулқосим Бобурдек маърифатли шоҳни бошига кўтарса арзигай! Шуни подшоҳ ҳазратларига бир оғиз айтсангиз, ҳазрат бегим! Зора ўслим Ҳусайнбек яна ул зоти олийнинг хизматларига қабул қилинса.

Гавҳаршод бегим орага тушгандан кейин Абулқосим Бобур «йўқ» деёлмади:

— Майли, саройга келсин, ўзим бир сўзлашиб кўрай.

* * *

Алишербек ҳозир подшо саройида мулозимлар орасида хизматда эди. Ўн тўрт ёшида қади қомати тўлишган, билимли, фаҳми-фаросати баъзи катта ёшлик мулозимларницидан ҳам баланд эди. Шунинг учун подшоҳ Алишербекни:

— Фарзандим, — деб атар, илму санъатта оид энг нозик ишларни унга топширади.

Алишербек подшоҳ қабулига келган шоирлар, олимлар, санъаткорлар, меъморларнинг арзларини эшишиб, мұхимларини подшога кириб маълум қилар, Абулқосим Бобур рухсат берганларини унинг қабулига олиб

кирар, вазирлар билан ҳал бўладиган муаммоларни уларнинг ихтиёрига юборар эди.

Мактабдош дўсти Ҳусайн Бойқарони подшоҳ, қабулига олиб кириш ҳам Алишербекнинг зиммасига тушди. У подшонинг девони хосига таъзим қилиб кирдида, арз қилди:

— Ҳазратим, Ҳусайн Бойқаро... Сиздан берухсат Самарқандда қолгани учун афу сўрамоқчи бўлиб келди. Қабулхонада иноятингизга мунтазир.

— Бетайинроқ йигитта ўхшайдир Ҳусайнбек...

— Аммо фақир уни болалик пайтимииздан билурмен. Сизга эътиқоди баланд. Самарқандда қолганинг сабаби ҳам — Абусайидга хизмат қилиш эмас экан. Сиз кўзлаган мақсадни амалга ошироқчи экан. Абдулла Мирзо учун қасд олмоқчи бўлган!

— Биз қўшин тортиб бориб етолмаган мақсадга унинг бир ўзи етмоқчи эмишми?.. Жуда катта кетибдилар-ку.

— Ёшлик фўрлиги туфайли шундай бўлибдир. Бир марта афв этинг, ҳазратим. Минбаъд сиздан берухсат бундай ишларни қилмагай. Фақир кафил бўлурмен!

— Ҳазрат момом ҳам айтган эдилар. Майли, кирсин. Ўзим бир яккама-якка сўзлашиб кўрай-чи.

Алишербек қабулхонага чиқиб, Ҳусайн Бойқарони подшонинг ҳузурига киргизиб юборди. Ярим соатлар ўтгандан кейин Ҳусайн Бойқаро қизариб, терлаб чиқди. Аммо кўзлари қувноқ чақнаб, Алишербекка кулимсираб қаради:

— Роса адабимни бердилар. Лекин охирида сарой хизматига қабул қилдилар!

— Муборак бўлсан!

— Қуллуқ, дўстим. Энди яна бирга бўлурмиз.

— Илоё тоабад ажрашмайлик! — деди Алишербек, Ҳусайн Бойқарони бағрига босиб.

* * *

Абулқосим Бобур илму-ижод аҳлининг суҳбатини яхши кўрар, давлат ишларидан вақт ажратиб, мадрасаларга борар, Абдураҳмон Жомий ва Лутфий ҳузурида бўладиган мушоираларда иштирок этарди. Элъорт уни «дарвештабиат шоҳ» деб эъзозларди.

Аммо жангу-жадалга мойил амирлари унинг дарвешона ишларини ёқтиришмас, маҳсус зиёфатлар беришиб, уни кўпроқ май базмларига тортишга интили-

шарди. Хос Ҳакимлар унинг жигар хасталиги борлигини Гавҳаршод бегимга эслатиб туришарди. Невараси кўп май ичган кунларида кўзининг оқи сарғайиброқ қолишини Гавҳаршод бегим ҳам сезган эди. Шунинг учун саройга борганда ҳам, Абулқосим Бобур момосини кўриш учун Боги Сафедга келганда ундан доим май ичмасликни илтимос қиласади.

— Парвадигор отангизнинг умрини ҳам сизга кўшиб берган бўлсин! — дерди. Лекин Бойсункур Мирзо ўттиз уч ёшида майнинг касофати билан оламдан ўтгани мени ҳанузгача ларзага соладир.

— Шукур, мен ўттиз бешга кирдим-у, момо!

— Э, ҳали сиз ёш йигитсиз. Менга ўхшаб етмиш еттига киринг! Ундан ҳам ортиқ умр кўринг! Бекларингиз май базмига таклиф қиласермасинлар. Илму ижод аҳли сизни яхши кўрадир. Ўшаларнинг даврасида кўпроқ бўлинг.

— Айтмоқчи, мадрасангизда бир мушоира бўлибдир. Боролмаганимга афсус қилдим. Маликул қалом Лутфий Алишербек ҳақида ажойиб сўзлар айтган эмиш. Сиз бормидингиз, ҳазрат момо?

— Бор эдим. Мушоирада Алишербек шундай ажойиб шеърлар ўқидики, маликул қалом Лутфий уларнинг бир байтини ўзининг ўн икки минг мисра шеърларидан аъло деб улуғлади.

— Аммо туркий тилда Лутфийга teng келадиган шоир ҳали дунёга келган эмас эди. Энди шундай хассос шоир ўн беш ёшлик Алишербекни ўзидан баланд қўйган бўлса, бу жуда катта тантлил ҳам башорат бўлибдир!

— Мен ҳам раҳматлик Улугбекда кўрган даҳо дарражасидаги истеъдод нишоналарини Алишербекда кўрмоқдамен. Илоҳим ёмон кўздан худо уни асрасин! Сизнинг даргоҳингиздан шундай улуғ бир шоир етишиб чиқса номингиз тарих зарваракларига битилгай, шоҳ, ўлим! Унинг дўсти Ҳусайн Бойқаро дуруст хизмат қилмоқдами?

— Ҳа, баҳодир саркарда бўладиган кўринадир. Сипоҳилар орасида нуфузи баланд. Яқинда минг кишилик қўшинга саркарда қилиб кўтармоқчимиз. Шеър ҳам машқ қиласар экан. Ҳусайний тахаллуси билан ёзган шеърларидан ўқиб берди. Туркийси яхши. Аммо ҳамма шеърлари бир вазнда. «Нечун бошқа вазнларда ёзмайсиз?» десам, «Шу вазнни яхши кўрамен. Бошқа вазннаги шеърларни қилич билан ёзгаймен» дейдир.

Гавҳаршод бегим сўнгти гапдан завқланиб:

— Ҳазратим, сизнинг қанотингиз остида аҳли қалам билан аҳли сайф¹ иноқ бўлиб яшамоқда. Мен буни мана шу икки ёш истеъдод мисолида кўриб қувона-мен. Аҳли сайф мамлакатнинг хавфсизлигини таъмин этса аҳли қалам эл-юрт фаровонлиги йўлида хизмат қилур. Ана шунда эл-юрт сизни адолатли шоҳ деб бошига кўтаргай. Бу улуғ мақсадга етмоқ учун майпаратек беклардан ўзингизни эҳтиёт қилинг. Сизнинг саломатлигингиз мана шу истиқболли ёшлар учун ҳам жуда керак!

Абулқосим Бобур Ҳиротда Боги Зоғонда турган пайтда Гавҳаршод бегим неварасини иложи борича май базмларидан эҳтиёт қилиб юрди.

Лекин милодий 1456 йилнинг кузида қорақуюнли туркманларнинг саркардаси Жаҳоншоҳ Қазвин ва Ис-фаҳонларни эталлаб, Машҳадга таҳдид сола бошлади.

Машҳад Хуросон таркибига кирап ва Ҳиротдан кейинги энг муҳим шаҳар ҳисобланарди. Машҳадда Гавҳаршод бегим номи билан аталадиган саккиз гумбазли улкан масжид-мадраса қурилган эди.

Амир Шерҳожи бошлиқ беклар Жаҳоншоҳ тажо-вузининг олдини олиш учун подшоҳ саройини вақтингча Машҳадга кўчиришни таклиф қилдилар. Гавҳаршод бегим бунга қарши эди. Лекин Амир Шерҳожи ва бошқа нуфузли амирлар май базмларидан бирида Абулқосим Бобурни бу режага кўндирилдилар.

Сарой аҳли қаторида Алишербек ва Ҳусайн Бойқаролар ҳам қишини Машҳадда ўтказдилар. Абулқосим Бобур ўзининг саройи ва қўшинлари билан гарбий чегаралар ҳимоясида турганлиги сабабли Жаҳоншоҳ қорақуюнли Машҳадга ҳужум қилишга журъат этмади ва Табризга қайтиб кетди.

Шунинг хурсандчилигига Машҳадда тонготар май базмлари бошланди. Бу базмларга Абулқосим Бобурнинг энг нуфузли вазири амир Шерҳожи бошчилик қиларди.

Машҳадда бодом ва ўриклар гулга кирган баҳор кунларининг бирида Амир Шерҳожи подшоҳ шарафига катта зиёфат берди. Шоҳона дастурхонга каклик ва кийик гўштларидан тайёрланган, зира ҳиди келиб турган кабоблар тортилди. Хумда ўн-ўн беш йилдан

¹ Сайф — қилич.

буён куч йиғиб ётган ўткир майиноблар олтин қадаҳ-
ларга тўлдирилди.

Подшоҳ ўлтирган шоҳнишин қаршисида туркман
гиламлари тўшалган очик саҳнада юзини ҳарир парда
 билан бекиттан хипчабел канизаклар раҳс тушмоқда.
 Орқароқда ўлтирган созандалар шўх куйлар чалмоқ-
 да.

Тун ярмидан ошганда Абулқосим Бобур қадаҳдаги
 ўткир майинобни яна бир марта сипкорди. Шунда
 тўсатдан нафаси қайтиб, боши айланниб кетди. Ёнида
 ўлтирган Шерҳожи унинг ҳуշдан кетиб, дастурхон
 устига юзтубан тушаётганини кўрди-ю:

— Ҳазратим, сизга не бўлди?! — деб уни тутиб
 қолди ва ўнг ёнбошига ётқизди.

Дарҳол хос ҳакимни чакирдилар. Бироқ муолажа
 ёрдам бермади. Ҳамон бехуш ётган подшони қўриқчи
 ийгитлар кўтариб олиб чиқиб кетдилар.

Ичкилик базми азага айланди.

Ўттиз олти ёшлик Абулқосим Бобур жигар ка-
 салидан вафот этдими, ёки у ичган майта билинтир-
 май заҳар согланмидилар, — шундан кейин бошлан-
 ган алғор-далғорда буни аниқлашнинг иложи бўлма-
 ди.

Амир Шерҳожи дарҳол жиловни қўлга олди. У
 подшонинг ўн бир яшар ўғли норасида Шоҳмаҳмудни
 тезроқ таҳтга чиқариб, давлатни унинг номидан ўзи
 бошқариш ҳаракатига тушди.

Беку аъёнлар орасида «Шерҳожи олдиндан мана шу
 мақсадни кўзлаб подшога заҳар бермадимикин?» —
 деган таҳминлар ҳам пайдо бўлди. Лекин бу таҳминлар
 қанчалик асосли эканини текшириб ҳақиқат қиласиган
 одам бўлмади.

Ҳамманинг хаёли «энди тожу таҳтни ким эгаллай-
 ди?» деган савол билан банд. Бу саволга дағн маро-
 симидан кейин аниқ жавоб топиш мумкин эди. Ҳам-
 манинг кўзи Гавҳаршод бегимда. Ҳал қилувчи сўзни
 шу кайвонидан кутаётганлар кўпчилик эди.

Абулқосим Бобур жасадини Машҳаддан Ҳиротта
 олиб келиб, Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнидаги Бой-
 сунқур Мирзо қабри ёнига дағн маросими.

Азадорлик маросимини Гавҳаршод бегим бошқар-
 ди. Марҳумнинг ўн бир яшар норасида ўғли Шоҳ-
 маҳмуд момоси ёнида айвонда бел боғлаб кўз ёш
 тўкиб турарди.

Таъзияга келувчиларнинг кети узилмас, уларни

Амир Шерҳожи бошлиқ мулозимлар кутиб олишар ва тиловатдан сўнг кузатиб қўйишар эди.

Сарой аҳли орасида ўн олти ёшлик Алишер Навоий ва ўн тўққиз ёшлик Ҳусайн Бойқаро ҳам бор эдилар.

Таъзияга оппоқ соқоллик мавлоно Лутфий билан ҳали соқол-мўйловига оқ тушмаган қирқ тўрт ёшлик барваста Абдураззоқ Самарқандий бирга келдилар.

Йифи-сигидан беҳад толиқдан Гавҳаршод бегим айвон ичкарисидаги хонага кириб ўлтирган эди. Алишербек Гавҳаршод бегимнинг рухсати билан мавлоноларни ўша хонага бошлаб кирди.

Қадрдан мавлоноларни кўрганда Гавҳаршод бегим яна кўзига ёш олди.

Ноз-неъмат қўйилган хонтахта атрофида ўлтирганларида саксон беш ёшлик мавлоно Лутфий таъсирли овоз билан марҳумнинг арвоҳига бағишилаб тиловат қилди. Шундан сўнг Гавҳаршод бегимга таъзия билдириб, кўнгил сўрадилар.

— Бегим, худо сизга қувват берсин! — деди мавлоно Лутфий, мусибатингизга биз ҳам шерикмиз, — деб гап қўшди Абдураззоқ Самарқандий. — Ҳазрат бегим, яна тожу тахт талош бўлишидан хавотирдамиз. Подшоҳ хонадонининг сиздан улуғ кайвониси йўқ. Шунинг учун барча маърифат аҳли умид кўзини сизга тикканлар.

— Ташаккур, мавлоно. Аммо мен ҳозир қаноти куйган қушнинг аҳволидамен. Охирги қанотим — Аблукосим Бобур эди. Худо уни ҳам бизга кўп кўрди.

— Аммо сиз маърифат аҳли учун оловдан тирик чиқадиган Қақнус кабисиз! — деди мавлоно Лутфий.

— Кўп оловларда ёниб тирик чиққаним рост, мавлоно. Аммо энди қариб қолдим. Ёшим саксонга борди.

— Шукур, ҳали бақувватсиз.

Мавлоно Лутфий орада бўлаёттан гапга кўл қовутириб қулоқ солиб турган Алишербек билан Ҳусайн Бойқарони Гавҳаршод бегимга кўрсатди:

— Худо хоҳласа мана бу янги авлод сизу бизга қанот бўлғусидир. Фақат буларни қонли можаролардан омон сақдай олсак бас.

— Невара-чевараларингиз сизнинг сўзингизга қулоқ солурлар, — деди сўнгти кунларда тожу тахт учун кураш бошланаёттандан хабардор бўлган Абдураззоқ,

Самарқандий. — Илоё уларни муросага келтириш Сизга насиб қылсин, ҳазрат бегим!

— Дуоларингиз ижобат бўлсин, мавлонолар!

Меҳрибон алломаларнинг дуосидан мадад олган Гавҳаршод бегим ўзаро низони аллақачон бошлиб юборган чеваралар Султон Иброҳим билан Шоҳмаҳмудни муросага келтириш ҳакида ўйлай бошлиди.

НОҚОБИЛ ЧЕВАРАЛАР КАСОФАТИ

Аслида отасидан жудо бўлиб мусибат чекаётган ўн бир ёшлик Шоҳмадмудга ҳозир тожу тахтнинг унча кераги ҳам йўқ эди. Лекин унинг кетида тожсиз подшо бўлиш иштиёқи билан ёнган оталиғи Амир Шерҳожи турар ва норасида меросхўр атрофига кўпроқ тарафдорлар йиғишга интилар эди.

Яна бир тахт даъвогари — Алауддавланинг ўн саккиз ёшлик ўғли Султон Иброҳим эди. У бундан икки йил аввал отаси уюштирган фитнага қатнашгани учун Абулқосим Бобур буйруғи билан Иҳтиёриддин қалъасига ҳибсхонага қамаб қўйилганди. Кўп урушларга сабаб бўлган Алауддавла инисидан мағлуб бўлиб қўлга тушганда, Абулқосим Бобур унинг кўзини кўр қилишни буюрган эди. Лекин Алауддавла жаллодларга пора бериб, жазони енгиллатишга муваффақ бўлган, унинг бир кўзи соғ қолган, шу бир кўз билан ҳали Даشتி Қипчоққа қочиб борар, ҳали Бадаҳшон ва Ҳисорда пайдо бўлар, лекин Ҳиротта қайтишга журъят этолмай тентираб юради.

Мана энди Абулқосим Бобур вафот этгандан кейин Алауддавланинг собиқ вазири Қора Баҳодир ҳаракатта тушди. У Иҳтиёриддин қалъасининг қутволи билан илгари ҳамтовоқ бўлган эди. Ҳозир унга ва ҳибсхона қоровулларига катта пора бериб, кечаси Иброҳим Султонни қочиришга муваффақ бўлди. Султон Иброҳим она томондан тархон амирларига қариндош эди. Ўша кеча Низомиддин Аҳмад Тархоннинг уйига бориб яшириниб ётди.

Аксига олиб, бу ёш йигит ҳибсхонада тутқаноқ қасалига йўлиққан экан. Тутқаноғи туттганда қўл-оёғи қалтираб, ҳушидан кетиб қолар эди.

Уни даъволаб ўзига келтириш ва кўпроқ қўшин йиғиш мақсадида Қора Баҳодир бошлиқ тарафдорлари Султон Иброҳимни Мурғоб дарёси бўйдаги баҳаво жойларга олиб кетди.

Абулқосим Бобурнинг дағи маросими ва еттиси ўтгандан кейин Гавҳаршод бегимга қариндош бўлган Низомиддин Аҳмад Тархонлар кечки пайт Боги Сафедга келиб, Гавҳаршод бегимни Султон Иброҳимга ён босишига ундаи бошладилар.

— Ахир Султон Иброҳим ёш жиҳатидан ўлкан, насаб жиҳатидан ҳам катта оғанинг ўғли, таҳт уники бўлиши керак! — деб важ кўрсатдилар.

— Кексайганимда мени тинч қўйинглар, — деди Гавҳаршод бегим. — Невараларнинг таҳт талашишларига аралашиб нима топдим? Энди чевараларнинг жанжали қолдими? Бунинг охири бўлмас экан. Яна неча кунлик умрим бор? Шу ерда беш вақт намозимни ўқиб тинчгина турай, мени бу ишларга аралаштирунглар.

— Ҳеч бўлмаса маслаҳат беринг, ҳазрат бегим! Обрўйингиз катта. Амирлар гапингизга қулоқ, солурлар.

Тажрибасиз ёш чеваралари аждаҳодай оғиз очиб келаётган амалпаст амирларнинг қурбони бўлиши мумкинлигини Гавҳаршод бегим ич-ичидан сезиб турарди. Буни кўра била туриб, уларга ҳатто дуруст бир маслаҳат ҳам бермасдан четда лоқайд туришга Гавҳаршод бегимнинг кўнгли бўлмади.

— Агар менинг маслаҳатимни олсаларинг, Султон Иброҳим билан Шоҳмансурни яраштирунглар. Ҳар икки томоннинг амирлари иттифоқ тузсинлар! Чунки Турондан Абусайид қўшин тортиб келмоқда эмиш. Менга аниқ аҳборот келди. Агар чевараларим биргалашиб унга қарши бормасалар, Хуросонни Абусайид босиб олғай. Икки шаҳзода таҳт талашиб урушса, иккови ҳам заифлашгай. Шу аҳволда Султон Абусайидга бас келиб бўлурми, айтингларчи?

— Бу томонини ўйламабмиз, — деб тан олди Увайс Тархон. — Лекин фарбдаги Жаҳоншоҳ ҳам яна Хуросон томонга қўшин тортиб келмоқда эмиш.

— Ана, икки томонимиздан шундай кучли ёғийлар бостириб келаётган пайтда ички низоларни унутиш керак эмасми?

Шу тарзда бегим Тархон амирлари билан узоқ гаплашди. Ахийири Тархон амирлари Султон Иброҳимни Шоҳмаҳмуд билан яраштиришга рози бўлдилар.

— Энди Шерҳожини сиз кўндиринг, — деб Гавҳаршод бегимдан илтимос қилдилар. Бегимнинг оёғи тортмаса ҳам Боги Мухторга бориб, азадор келини Максада бегим ва Амир Шерҳожилар билан учрашди.

Амир Шерҳожи Султон Иброҳим билан сулҳ тузгиси келмай анча тихирлик қилди. Шунда Шоҳмаҳмуднинг онаси Мақсуда бегим қайнонасининг тарафини олди:

— Султон Абусайид бостириб келаётган бўлса, ўғлимиз икки ўт орасида қолмасин, майли, сулҳ тузыйлик!

— Аммо Иброҳимни турмадан қочирган Қора Баходир албатта Ҳиротта тажовуз қилгай! — деди Амир Шерҳожи. — Мен унинг қанчалик ғаддор одам эканлигини билурмен.

— Лекин Султон Иброҳимнинг ёнида менинг жиянларим Тархон амирлари ҳам бўлурлар. Мен уларнинг розилигини олдим.

— Агар момом орада кафил бўлиб турсалар, биз сулҳга розимиз! — деди Шоҳмаҳмуд.

Шерҳожи яқкаланиб, тумтайиб қолди, аммо бошқа эътиroz қилолмади.

Сулҳ тузиш ҳақида Султон Иброҳим номига ёзилган мактубга ҳар икки томоннинг Ҳиротдаги амирлари имзо қўйдилар. Гавҳаршод бегимнинг Турконшоҳ деган энг ишончли навқари бу мактубни Мурғоб бўйида турган Султон Иброҳимга тезроқ етказиб бериш учун чопар бўлиб кетди.

Шаҳзодалар иттифоқ тузиб, Абусайидга қарши чиқмоқчи бўлаёттанининг хабари хуфиялар орқали Самарқанд подшосига ҳам етиб борди.

Султон Абусайиднинг Ҳиротта юборган элчиси Сайд Жалолиддин Мазид бу иттифоқни бузиш ҳақида яширин топшириқ олди.

Бу элчи Абулқосим Бобур вафоти муносабати билан унинг момоси, ўғли ва оиласига таъзия билдирагни келган эди. Марҳумнинг маъракаларига қатнашиб, Ҳиротда бир-икки ой турди. Шу орада Амир Шерҳожи билан яшириқча учрашиб, Султон Абусайид бу юрган гапларни унинг қулогига айтди:

— Шоҳмаҳмуд билан Султон Иброҳим орасида тузилмоқчи бўлган сулҳ — аслида ҳийла. Тархон амирлари сизни ғафлатда қолдириб, таҳтни Султон Иброҳимга олиб бермоқчи эмишлар.

— Йўғ-е, буни ким айтди?!

— Ҳазрат Султон Абусайид айтдилар. Мурғоб бўйида ҳам у зоти олийнинг хуфиялари бор. Султон Иброҳимни ҳисбдан қочирган Аҳмад Тархон «Ҳиротга борсак, энг аввал Шерҳожини йўқ қилгаймиз» деб

ганини бизнинг одамлар ўз қулоклари билан эшитибдилар.

Шерҳожи Султон Абусайднинг хуфиялар хизматидан жуда усталик билан фойдаланишини биларди. Султоннинг яширин одамлари Даشتি Қипчоқдан тортиб Хурсону Ироқча ҳамма жойдан аниқ хабарлар юбориб туришарди. Султон Абусайд улардан маблағни аямас, ҳар бир муҳим маълумот учун ҳамён-ҳамён нақд олтин берар эди.

Бундан хабардор бўлган амир Шерҳожи Абусайднинг элчиси яшириқча айтган гапларга сўзсиз ишонди.

— Султон ҳазратларига минг раҳмат, сизга ҳам ташаккур, элчи жаноблари! — овози титраб шивирлади Шерҳожи. — Мен бу Тархон амирларига унча ишонмас эдим. Лекин кекса Гавҳаршод бегим орага тушди...

— Э, у бегим ҳам Тархонлар уругидан-ку!

— Ҳа, ҳаммаси бир! Мени ҳийла билан йўқотмоқчи бўлсалар, мен аввал уларнинг ўзини бартараф қилмоқим керак!

Шерҳожи ҳеч нарсани сездирмай Тархон амирлари билан апоқ-чапоқ бўлиб юрди.

— Энди дўст бўлдик, сулҳ тузилиши аниқ, шунинг шодиёнасига мен бир дастурхон ёзай! — деб Шерҳожи Ҳиротда турган энг нуфузли Тархон амирларини ўзига қарашли чорбоғга зиёфатга таклиф қилди.

Чорбоғда мевали дарахтлар қийрос гуллаган, лолалар ҳам очилган ёқимли пайт эди. Гулзорлар ўртасидаги кошонанинг энг муҳташам танобийсига анвойи ноз-неъматлар билан безалган дастурхон ёзилди. Амир Ҳусрав Тархон, Муҳаммад Тархон, Увайс Тархон ва унинг йигирма ёшлик ўғли Юсуф Тархон ҳаммалари кийик гўштлардан еб, тотли майлардан кайф қилиб ўтирганларида Амир Шерҳожи ўзининг «Девона» лақаблик фидай улкан Паҳлавон Ҳусайн деган амирига яширин бир ишора қилди. Паҳлавон «тушундим!» дегандай бош иргаб ташқарига чиқиб кетди. Унинг кетидан Шерҳожи ҳам чиқмоқчи бўлиб турганда Увайс Тархон уни этагидан тутди:

— Жаноб амир, ўтиринг ёнимга! Қани, иттифоқ бўлганимиз шарафига яна бир қўлдан олайлик! — деди.

Шерҳожи май тўлдирилган қадаҳни қўлига олиб, бирга ичишга мажбур бўлди. Увайс Тархон дандон

сопли пичоқ билан кийик гўштидан газак қилиш учун кесиб олаётган пайтда бирдан уларнинг боши устида тиғ яланро члаган Паҳлавон Девона ва яна беш-олтига каллакесарлар пайдо бўлишди. Биринчи қилич Увайс Тархоннинг ўғли Юсуфни отасининг кўзи оддига чопиб ташлади. Кимдир орқадан Увайс Тархоннинг елкасига ҳанжар санчди.

Бу малъунлик Шерҳожининг иши эканини пайқаган Увайс Тархон елкаси ярадор бўлганига қарамай кўлида гўшт кесиб ўлтирган дандон сопли пичоқни Шерҳожининг биқинига урди. Пичоқни бураб чиқариб, унга яна бир санчмоқчи бўлаётганда Паҳлавон Девона етиб келиб, Увайс Тархонни қилич билан уриб йикитди.

Биқинига санчилиб, бураб олинган пичоқ жароҳатидан Шерҳожи ҳам беҳуш бўлиб дастурхондаги таомлар устига юз тубан ағанаб тушиди.

Зиёфат пайтидаги ваҳшиёна қирғинда Увайс Тархон, унинг ўғли Юсуфбек, амакибаччалари Муҳаммад ва Аҳмад Тархонлар ҳалок бўлдилар. Дастурхонга қўйилган нози-неъматлар уларнинг қонларига беланди.

Бу қонли фожиадан фақат ёзилиш учун ташқарига чиқсан Амир Ферузшоҳ омон қолган эди. У боғдан қочиб чиқиб, Тархон амирларининг тарафдорларини оёққа турғизди. Улар Шерҳожидан қасос олиш учун ярим тунда унинг уйига бостириб бордилар, лекин қотилни тополмадилар.

Шерҳожини яқин қариндошлари шаҳар ташқарисидаги Нирату қалъасига олиб бориб яширган эдилар. Биқинига санчилган пичоқ ярасидан унинг ички аъзоларига қон қуюлиб, оғзидан қон келди, ўлишига сал қолди. Катта пуллар эвазига Ҳиротдан яшириқча чақирилган ҳаким ва жарроҳлар уни бир амаллаб қутқариб қолдилар.

Шерҳожининг олчоқлик қилгани унинг ҳимоясидаги норасида Шоҳмаҳмуд учун ҳам оғир зарба бўлиб тушиди. Энди унинг Султон Иброҳим билан сулҳ тузиши ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас эди. Шаҳид бўлган Тархонларнинг барча қариндошлари ўз навкарлари билан Султон Иброҳим томонига ўтдилар. Шоҳмаҳмуд онаси Мақсада бегим, яқин бек ва навкарлари билан Ҳиротни ташлаб чиқиб, Машҳадга кетишга мажбур бўлди.

Хусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ҳам мар-

ҳум Абулқосим Бобурнинг хотирасига садоқат сақлаб, унинг ўғли билан Машҳадга бордилар.

Подшосиз ва бошқарувсиз қолган Ҳиротта Султон Иброҳим ўз тарафдорлари билан баҳор охирлаб қолган кунларда етиб келди.

Гавҳаршод бегимнинг икки шаҳзодани яраштириши бўйича қилган саъй ҳаракати Шерҳожи уюштирган қонли фожиалар билан тутагани учун бегим энди давлат ишларига бутунлай аралашгиси келмай қолди. Боги Сафедда кунларни тоат-ибодат билан ўтказа бошлиди.

Султон Иброҳим Ҳирот тахтини эгаллагандан кейин ўзига алам ўтказган душманларидан қасос олишга берилиб кетди. Уни ҳибсхонада қийнаган собиқ ۋازир Исмоил Симноний билан ҳибсхона бошлиги Мир Ражабни дорга осиб ўлдиртириди.

Тархон амирлари Шерҳожининг яқинларидан бўлган Малик Қосим, Қаҳрамон Туркман, Давлат Келди Тағойи каби амирларни тутиб келиб, подшодан уларни ўлимга буюришни талаб қилдilar.

Шу орада Исфахон томондан Жаҳоншоҳ Қорақүюнли Журжон ва Астрабодни босиб олганлиги ва Мурғоб дарёси бўйига — туркманлар яшайдиган томонга қўшин тортиб бораёттани ҳақида хабар келди.

Балхда Султон Абусайид Хурсонга бостириб кириш учун тайёргарлик кўрмоқда эди. Шундай бир қалтис пайтда ўч олишга берилиб кетиб, Ҳиротнинг ўзида ҳам ички адованни аланга олдириш ҳеч бир ақлага тўғри келмайдиган иш эди.

Гавҳаршод бегим чевараси Султон Иброҳимнинг бу хато ишларига лоқайд яна қараб туролмади. Тахтиравонга тушиб, подшо саройига борди.

— Мурғоб бўйларига яна ишингиз тушгай, подшо ўғлим! — деди. — У ёқда сизга хайриҳоҳ туркманлар кўп. Уларни ўзингизга душман қилманг. Амир Қаҳрамон Туркман билан Давлат Келдини Шерҳожининг айби учун беҳуда қатл эттиранг! Буларга мен шафе бўлурмен!

Момоси орага тушгандан кейин ҳар икки туркман амири омон қолди. Аммо Ҳожи Халил ва яна икки Амир Ҳирот шаҳрига кутвол бўлиб тайинланган Қора Баҳодирнинг қутқуси билан қатл этилдilar. Шунда бу амирларнинг юзлаб навкарлари ва қариндош-уруглари Султон Иброҳимдан юз ўтириб, Балҳдаги Абусайид томонига ўтиб кетдilar.

Бу орада Машҳаддан ёш Шоҳмаҳмуд қўшин тўплаб, Ҳиротга бостириб келаётгани маълум бўлди. Султон Иброҳим ҳам ўз беку навкарларини жангта ҳозирлаб, амакибачасига қарши майдонга чиқди. Икки орада куни бўйи давом этган жанг ахийри Султон Иброҳим ғалабаси билан тугади. Шоҳмаҳмуд энди тожу таҳтдан умидини узиб, Машҳадга чекинди, ундан кейин Қобулга қочиб кетди. Ўша ёқларда ўн тўрт ёшида ўқ еб ҳалок бўлди.

Бир уруш тугар-тугамас иккинчиси яқинлашиб келмоқда эди. Қорақуюнли Жаҳоншоҳ Ашхобод томонлардан ўзига тарафдорлар топиб, Хурсонга шимолдан бостириб кирди.

Яқиндагина бир урушдан талофат кўриб чарчаб чиқсан Султон Иброҳимнинг қўшини Жаҳоншоҳ лашкаридан икки баробар кам эди. Шунинг учун бир гуруҳ амирлар:

— Ҳиротда захира тайёrlайлик, қўргон дарвозала-рини бекитиб, ёғийни шу ерда кутайлик! — дейишиди.

Лекин қамал азобини ёмон кўрадиган бошқа бир гуруҳ амирлар:

— Ўзимизда куч оз бўлса, Султон Абусайиддан кўмак сўрайлик, — дейишиди. — Ахир у ҳам Темурийлардан-ку. Ҳиротнинг етти ёт бегоналар илкига ўтиб кетишини истамаса керак.

Шунинг устига Балҳдан Саид Жалолиддин Мажид элчи бўлиб келди ва Султон Иброҳимга Абусайидномидан сулҳ таклиф қилди:

— Мирзо ҳазратлари, сиз Ҳиротдан Мурғоб томонга қўшин тортиб чиқсангиз, бу орада Балҳ томондан Султон Абусайид аълоҳазрат ҳам ўз лашкари билан Мурғоб бўйига етиб боргайлар. Агар сиз одинроқ борсангиз Жаҳоншоҳнинг Ҳиротта келадиган йўлини тўсиб тургайсиз. Алҳал Султон Абусайид бориб ёнингизга киргайлар. Биргалашив Жаҳоншоҳни тормор этгайсизлар, иншоллоҳ!

Ўн саккиз ёшлик тажрибасиз Султон Иброҳим Саид Жалолиддинек маккор вазирнинг гапига ишониб, ундан ҳам шумроқ Абусайид билан иттифоқ тузмоқчи бўлаётгани Гавҳаршод бегимни яна хавотирга солди. Бегим ҳокимият можароларига аралашишдан нечоғли тўйган бўлишига қарамай, чеварасининг ёшлик фўрлиги сабабли хатарли ишга бош қўшаётганини сезиб, яна лоҳайд қараб туролмади. Подшо саройига бориб, Мур-

ғоб юришига тайёрланаётган Султон Иброҳимни бу ниятидан қайтаришга интиди.

— Сиз бир-бирига қараб юмалаётган иккита зўр харсангтошнинг орасига тушманг! — деди. — Қўйиб беринг, аввал Жаҳоншоҳ Абусайид билан тўқнашсин! Бу иккови бири-бири билан урушмай туролмагай!

— Лекин биз Султон Абусайид билан битим туздик, шартлашдик!

— Майли, битим ўз ўрнида турсин. Лекин Сиз Жаҳоншоҳ билан биринчи бўлиб урушга кирманг, жоним болам! Шошилманг! Аввал Абусайид Балхдан Мурғоб бўйига етиб борсин. Унинг кучи кўп, тажрибаси катта. Оддин у жангта кирсин, қўйиб беринг!

— Аммо Жаҳоншоҳ Балхга эмас, Ҳиротга бостириб келмоқда. Биз Жаҳоншоҳнинг йўлини тўсмасак, Абусайид умуман жангта кирмаслиги мумкин.

— Абусайид ҳам Ҳиротга кўз тиккан. Жаҳоншоҳга Ҳиротни бериб қараб турмас!

— Хўп, ҳазрат момо! Бу маслаҳатингизни яна ўйлаб кўргаймиз. Амирлар билан маслаҳат қилурмиз!

— Лекин алданиб қолманг, жоним болам! Абусайид ҳам, Жаҳоншоҳ ҳам макру ҳийлага жуда уста! Шуни унутманг!

Бу гаплардан Султон Иброҳим қаттиқ хавотирга тушди. Устма-уст келаётган ташвишлардан унинг асаби чарчаган эди. Жаҳоншоҳга қарши қўшин тортиб бораётганда уни яна тутқаноқ тутди.

Хос Ҳаким дору дармон билан уни ўзига келтирган бўлса ҳам, тутқаноқдан кейин бир неча кун унинг боши ғовлаб дармони кетиб юради. Ана шу бедармонлик ҳам сабаб бўлиб, у Жаҳоншоҳ билан жангта ошиқаётган ҳовлиқма бекларнинг шаштини қайтаролмади.

Балхдан етиб келиши керак бўлган Султон Абусайид негадир йўлни Ҳирот томонга буриб кетди. Жаҳоншоҳнинг Балхдаги хуфиялари: «Абусайид аввал Ҳиротни эгалламоқчи эмиш!» деган маълумот юбордилар.

Яқиндагина тахтга чиқсан ёш Султон Иброҳимнинг Абусайид қароргоҳидан аниқ хабар юбориб турадиган хуфияси ҳам йўқ эди. У Абусайид битимга мувофиқ, албатта, Мурғоб бўйига етиб келади, деган ишончда эди.

Жаҳоншоҳ эса Абусайид етиб келмасдан оддин Султон Иброҳим билан яkkама-якка олишишдан ман-

фаатдор эди. Шу сабабли у қўшинини Мурюбнинг Ҳирот томонидаги ўнг қирғоғига олиб ўтди ва Султон Иброҳим қароргоҳига тўсатдан ҳужум қилди.

Кучлар teng эмас эди. Ҳиротликлар кўп қурбон-лар бериб, Балх томонга чекиндилар. Улар ҳали ҳам Абусайиднинг Балхдан ёрдамга етиб келишига ишонар эдилар.

Лекин Султон Абусайид бу орада бутунлай бошқа йўлдан Ҳиротга яқинлашиб келмоқда эди. Унинг тадбиркор вазири Саид Жалолиддин Ҳиротдан Абусайид қароргоҳига элчи бўлиб борган Шайхулислом Тафтазанига қўшилиб шаҳарга Малик дарвозаси томондан келди. Шаҳар доругаси Қора Баҳодир Саид Жалолиддинни иттифоқдош ҳисоблаб, унинг қўриқчи навкарлари билан қўргонга киришига рухсат берди.

Кейин Саид Жалолиддин Қипчоқ дарвозасига ўз одамлари билан етиб борди-ю, уни ўша томондан қўшин тортиб келган Султон Абусайидга очиб берди. Faflatda қолган шаҳар доругаси Қора Баҳодир шаҳарни Абусайидга жангсиз топширгандай бўлди.

Фақат Аҳмад Ясавулбоши Абусайиднинг битимни юзсизларча бузиб, Ҳиротни хийла билан эгаллаганини сезиб қолди-ю, мустаҳкам Ихтиёридин қалъасини ичдан бекитди ва Абусайид юборган амирларга дарвоза очмади.

Унинг Султон Иброҳим қайтиб келишидан умиди бор эди. Лекин Абусайид Қора Баҳодирни, Султон Иброҳим тайин этган девонбоши ва бошқа амалдорларни туттириб ҳибс қилдириди, қаршилик кўрсатганини қатл эттириди. Дарвозалардаги ҳамма посбонларни ўзининг ишончли одамлари билан алмаштириди.

Шу билан Ҳирот дарвозалари ёш боладай алданган Султон Иброҳим учун тақа-тақ бекилди.

УЯТ ЎЛИМДАН ёМОН

Гавҳаршод бегимнинг тасаввурида бу воқеалар улкан бир қуюнга ўхшарди. Бу қуюн уни шиддат билан чирмаб, айлантириб ҳалокат сари олиб кетаётгандай туюларди.

Султон Абусайид Ҳиротни қандай усталик билан эгаллаганини эшитгандан бери бегимнинг руҳи тушган, вужуди бўшашган, энди бутун умиди охиратта ёруғ юз билан боришга қаратилган эди.

Бу йил рамазон саратон ойига тўғри келди. Бегим одатда рамазон кирмасдан икки-уч кун один рўза тутишни бошлар эди. Бугун ҳам тонг қоронғусида туриб, Боги Сафедда қанизлари тайёрлаган енгил овқатлар билан сахарлик қилди. Бог ўртасидаги қасрнинг салқин бир хонасида тоат-ибодат билан таскин топгандай бўлди. Шу пайт ташқарида отлар дупури, шошилинч қадам товушлари эшитилди. Хос навкар Турканшоҳ бегим ўлтирган хонанинг эшигини тақиллатди.

— Ким? Киринг! — деган рухсатдан кейин Турканшоҳ иссиқдан бўғриқиб, алланарсадан ҳовлиқиб кириб келди:

— Тинчингизни бузган бўлсан афу этинг, ҳазрат бегим! Саройдан вазир Сайд Жалолиддин келди. Подшоҳ Султон Абусайид бу ерга ташриф буюармиш!

Бу номларни эшитганда Гавҳаршод бегимнинг юраги нохуш туйгулардан «шиғ» этиб кетди.

— Мени тинч қўйсалар бўлмасми? Подшоҳлардан тўйғанмен!

— Ким билсин? Балки бу яхшилик аломатидир?

Бегим ҳозир Султон Абусайидни кўришни бутун вужуди билан истамаса ҳам, лекин кўнглининг бир четида «балки инсофга келиб муроса қилмоқчилир?» деган илинж пайдо бўлди.

Савдарларни чақириб, кўп подшоҳларни кўрган муҳташам қабулхонани тартибга солдирди. Заррин матолар қопланган шоҳона курсилар қўйдирди. Олтин гулдонларда гўзал гулдасталар пайдо бўлди. Рўза бошлангани учун дастурхон ёздирмади.

Султон Абусайид ўзига ярашикли шоҳона ипак киймлар кийган алпқомат йигит эди. Гавҳаршод бегимга енгил бир таъзим билан салом берди. Бегим ҳам уни подшоҳларга муносиб таъзиму тавозе билан қарши олди.

Абусайиднинг кўпчилик темурийлар каби забардаст қиёфаси борлигини, ёши ўттиз бешларга кирган бўлса ҳам, соқол-мўйлови сийрак, ҳали ўсиб юзини қопламаганини бегим энди яқиндан кўрди. Унинг овози ҳам салобатли эшитилди:

— Биз раҳматлик Абулқосим Бобур билан хеш бўлганмиз, Самарқандда Сулҳ тузган эдик. Бандаликни бажо келтирибдирлар. Худо раҳмат қилсин. Сиздан кўнгил сўрагали келдик.

— Ташаккур, аълоҳазрат!

Султон Абусайид билан бирга келган Ҳирот шай-

хулисломи Хўжа Тафтазани марҳумнинг арвоҳига бағишлаб тиловат қилгандан сўнг мақсадга ўтди.

— Энди қолганлар омон бўлсин, бегим! Ўзингизга маълум, темурийлар салтанатининг бугунги энг қудратди тоҷдори Султон Абусайид Мирзо ҳазратлари-дир. Буни Даشتி Қипчоқдаги Абулхайрхондан тортиб, Мўгулистондаги Юнусхонгача ҳаммалари тан олмоқдалар. Аммо Хуросонда ички низолару, ўзаро урушлар сизу бизга беҳад кўп балою оғат келтирмоқда. Бу оғатлардан бизни, аввало худо, сониян, Абусайид ҳазратлари қутқармоқлари мумкин. Сиз, темурийлар хонадонининг энг нуфузли кайвониси, энди бул ҳазратга оналик қилсангиз...

— Ахир сиз бизга ҳам момосиз! — деб гап қўшди Абусайид.

Аммо Улугбек билан Абдулла Мирзонинг ўлимига сабаб бўлган Абусайднинг момосига айланиш бегими-ни алланечук сескантирди. Рӯзадор бегимнинг лабла-ри куруқшаб, тили қийинлик билан айланди:

— Тақсир, тепамизда худо турибdir. Яхшилик қилганларга мен доим яхшилик истайман. Момолар дуогўй бўлурлар. Мен дуоларимни ҳеч кимдан дариф тутмагаймен. Султон Абусайид ҳазратлари ҳақ ийлда адолатлик бўлсинлар деб дуо қилурмен. Илоё маърифатлик ҳукмдор бўлсинлар! Илоё жабр-зулмдан узоқ юрсинлар!

Бу дуолар Абусайдда йўқ фазилатларни бегим ис-теҳзо билан унга ёпиштираёттандай туюлди. Айниқса, сўнгти гап Абусайднинг ғашини келтириди.

Буни сезган Тафтазани бегимнинг подшога ёқмайдиган яна бирон гап айтиб қўйишидан чўчиб, орани силлиқдашга шошилди:

— Омин, бегимнинг яхши тилаклари ижобат бўлсин! Бегим, сизнинг қарамоғингизда улкан мадраса бор. Мударрису толиби илмлар сизнинг сўзингиздан чиқмаслар. Ана ўшаларга айтсангиз. Барча аҳли қалам, аҳли маърифат — сизнинг ихлосмандарингиздир. Давлат тепасида подшоҳ турса, маданият ва маърифат аҳлининг бошида сиз турибсиз. Илму маърифат аҳлига тушунтирангиз, улар Абусайид ҳазратларини кўллаб-куvvатласинлар. Бу олий зотни Турону Хуросоннинг энг олий ҳукмдори деб тан олсинлар!

Гавҳаршод бегим Абусайднинг ҳозирги ташрифи-дан мақсади нималигини энди фаҳмлай бошлади. Бу айёр одамнинг ўзига ишончи шунчалик катта эканки,

Гавҳаршод бегимдай кўпни кўрган маликанинг қирқ-зллик йилда эришган обрёси ва нуфузини бир йўла ўз мақсаддарига хизмат қилдирмоқчи бўляпти. Шунча йил умр кўриб, саксонга кирганда мадрасаларга бориб, мударрислар ва толиби илмлар олдида ўили Улугбек Мирзога шунча ёмонликлар қилган Абусайднинг «Нажоткоримиз!» деб мақташ уятлик иш бўлмасми? Одамлар бу тождорнинг кимлигини билмасларми? Гавҳаршод бегимнинг Ҳиротда, бошқа жойларда қанча ихлосмандлари бор. Агар у ўғлига хиёнат қилган одамга хушомадлар қилиб обрў орттирмоқчи бўлса, бу билан эл-юртнинг назаридан қолмайдими? Бегимдан одамларнинг ихлоси қайттандан кейин Абусайд ҳам уни кераксиз нарсадай бир четта суриб ташламайдими? Бегим бундай ҳодисаларнинг кўпини кўрган-ку.

Лекин ҳозир Абусайд гўё таъзия билдириб, «Кўнгил сўраш учун келдим» деб турган пайтда унга қарши гапириш ақдан эмас эди. Гавҳаршод бегим ерга қараб, қийналиб, ётикроқ бир жавоб излади:

— Менинг бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда... Нариги дунёга риёкор бўлиб кетищдан қўрқамен. Нечакунлик умрим бор, худо билади. Қолган умримни тоат-ибодат билан тинчгина ўтказмоқчимен!..

— Ниятингиз олижаноб, — деб сайраб кетди Тафтазани, — сиздан фақат дуюю фотиҳа лозим! Абусайд ҳазратларини Ҳиротнинг олий ҳукмдори деб эълон қилмоқчимиз. Жума намозида номларини хутбага қўшиб ўқитмоқчимиз. Шунга сиз оқ фотиҳа берсангиз бўлди!

— Аммо... тақсир... мен аёл зотиданмен, масжида боролмагаймен...

— Албатта, сиз боришингиз шарт эмас! Биз сизнинг рози бўлганингизни, оқ фотиҳа берганингизни эл-юрт олдида ўзимиз эълон қилгаймиз.

Гавҳаршод бегим эл-юрт олдида қандай уятта қолиши мумкинлигини кўз олдига келтириди-ю, ўзини ортиқ тутиб туролмади.

— Тақсир, уят ўлимдан ёмон дейдилар! Мени эл-юрт олдида уятта қўйманг!...

— Бу сизга уят эмас, балки шараф келтиргай!

— Сулҳни бузиб, иттифоқдошининг елкасига пи-чоқ уриш ҳам шарафми? Нечун Султон Абусайд ҳазратлари Жаҳоншоҳ билан жанг қилишга бормадилар?

— Ҳазратим Ҳиротда мустаҳкам бўлиб, кейин Жаҳоншоҳ билан албатта жанг қилурлар!

— Бундан уч ой один сиз Султон Иброҳимнинг номини хутбага қўшиб ўқиган эдингиз, тақсир. Энди у алданиб қолаберсинми?

— Унга ҳазратим Балхни бермоқчилар...

— Аммо Балх ҳокими Шайх Ҳожи ҳам Султон Иброҳимни алдабди-ку. «Келинг, Балх бергаймен!» деб одам юборибдир. Султон Иброҳим бунга ишониб Балхга бораётганда пистирмадан Ҳазрат Абусайднинг аскарлари чиқиб, унинг қанча одамини ўлдирибдир. Султон Иброҳим Марвга қочиб бориб зўрга жон сақлабдир. Наҳотки иттифоқдош, қариндош одам шунчаликка борса?! Мен бундай макру ҳийлаларга оқ фотиҳа берсан иймондан айриламен-ку! Абусайднинг ранглари оқариб кетди. Ўрнидан сакраб турар экан:

— Биз бу бегимнинг фотиҳасига муҳтоҷ эмасмиз! — деди ва хайрлашмай чиқиб кетди.

Шу соатдан бошлаб Гавҳаршод бегимни чирмаб айлантираётган қуюннинг шиддати беҳад кучайиб кетди. Бегимнинг ишонган навкари Турконшоҳ Абусайд кетиши билан ҳибсга олинди.

Боги Сафедни қўриқлаб турган содик навкарлар ҳам кечга бориб алмаштирилди. Уларнинг ўрнини Абусайднинг баджаҳл ҳарбийлари эгаллаб олдилар.

Богнинг ташқари бурчагидаги қоровулхона уларнинг ихтиёрига ўтди. Улар боғ ва қасрда хизмат қилалигидан савдарларни ҳам ҳайдаб юбордилар. Боғ тўридаги хизматкорхонани ўзлари овқат ейдиган жойга айлантирилдилар.

Гавҳаршод бегимнинг ихтиёрида фақат битта кекса каниз билан ошпаз қолдирилди.

Эртаси куни чоршанба эди. Гавҳаршод бегимнинг ўз номидаги мадрасага борадиган пайти бўлди. Уни тахтиравонда эъзозлаб олиб борадиган йигитлар келишди. Лекин уларни боқقا киргизмай қайтариб юбордилар. Гавҳаршод бегим канизи билан мадрасага пиёда бормоқчи бўлган эди, уни дарвозадан ташқарига чиқармадилар:

— Рухсати олий бўлмагунча ҳеч ёққа бормагайиз! — деди боғни қуршаб олган қўриқчилар сардори.

— Ахир мадрасада мени одамлар кутиб ўлтириб-

дир! — деди Гавҳаршод бегим. — Канизим бориб мутаваллига¹ айтсин. Балки ўзларидан бирор киши келар. Мен мударрисларга маош бермогим зарур.

— Мадрасага биз ўзимиз хабар юборурмиз, — деди қўрбоши ва боғдан канизнинг чиқишига ҳам рухсат бермади.

Бегим хонаки ҳибсга тушганини, асорат ҳалқаси тобора сиқилиб бораёттганини шундан сезди.

* * *

Амир Шерҳожи эса Абусайднинг алоҳида илтифотига сазовор бўлди. Сўнгти уч ой давомида Нироту қалъасида яшириниб ётиб, соғайиб қайттан Шерҳожига Абусайд томонидан панжҳазора деган юксак унвон бериди. Тархон амирларини зиёфат пайтида қатл эттириб, Абусайднинг Ҳиротта келадиган йўлларини очиб берганлиги учун Шерҳожи энди машваратларнинг тўрида, Абусайднинг ёнида ўлтирадиган бўлди.

Сўнгти машваратда Абусайд аввалги ҳукмдорларга хизмат қилган амалдорларнинг молу мулкларини мусодара қилишни, яширган олтинларини топиб, хазинага топширишни вазир Саид Жалолиддинга буюрди.

— Сиз, жаноб Шерҳожи, Ихтиёридин қалъасининг дарвозаларини оттиринг! — деди. — Аҳмад ясовул деган бир девона қалъани ичидан бекитиб олган эмиш! Ҳиротдай қўргон бизга жангсиз дарвоза очганда қаёқдаги ясовул қалъага бизни киргизмаса, бунга қандай чидаш мумкин?

Шерҳожи ўрнидан туриб, қўли кўксида Абусайдга таъзим қилди:

— Олампаноҳ, фармонингиз бош устига, уни сўзсиз адо эттаймен!

Шерҳожи машваратдан чиқибоқ, ўзига берилган беш минг қўшин билан Ихтиёридин қалъасини ўраб олди. Замбараклардан қўргоннинг пўлат дарвозаларига ўқ оттирди. Лекин дарвозалар «қилт» этмади.

Қалъа баланд бир қоя устига курилган, атрофитик жарлик, ҳеч қандай нарвон иш бермас эди.

Шерҳожи қалъани куч билан ололмагач, ҳийла ишлатмоқчи бўлди. Дарвоза ичидаги қоровулларга айтиб, Аҳмад ясовулбошини чақиртириди:

¹ Мутаваллий — мадраса маъмури.

— Майли, дарвоза ичиданми, ёки девор устиданми бизга ўз талабларини айтсинглар, — деди.

Аҳмад ясовулбоши дарвоза девори устига чиққанда унга энг кучли ёйдан ўқ отадиган мерганни пана жойга пойлоқчи қилиб қўйди.

Аҳмад ясовулбоши ҳам анойи эмас экан. Унинг одамлари юқоридаги девор шинакларидан мўралаб, пистирмада турган мерганни кўргандан кейин Аҳмад ясовулбоши пўлат дарвоза ортида туриб Шерҳожини роса сўқди.

— Сен, хоин, мени ҳам тархонларга ўхшатиб алдаб ўлдирмоқчимидинг?! Б... ебсан! Жўна бу ердан! Сенга дарвоза очадиган сотқин йўқ!

Шерҳожи Ихтиёридин қалъасини куч билан ҳам, ҳийла билан ҳам ололмагач, Султон Абусайид хузурига келиб, айбни Гавҳаршод бегимга тўнкади:

— Аҳмад ясовул ўзу кампир орқали Султон Иброҳимдан дарвоза очмаслик ҳақида буйруқ олган. Қалъага жуда катта олтин захиралари яшириб кўйилганидан менинг хабарим бор, ҳазратим. Бу захираларнинг катта бир қисмини Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзо давридан бери асрраб юрибдир. Аҳмад ясовул ўша бегимнинг қутқуси билан бизга дарвоза очмай турибдир!

— Наҳотки Ҳиротда бу бегимнинг одами шунчалик кўп бўлса?! — деб таажжубланди Абусайид ва маҳфий ишлар амирини чақирди. Ҳиротда яширин иш олиб бораётган хуфияларнинг маълумотларини ўқитиб эшилди.

Мадрасадан келган маҳфий ахборотда мударрислар Гавҳаршод бегимнинг жасоратини мақтаган эмишлар. Абусайид Ҳирот таҳтига чиқиши учун оқ, фотиҳа сўраганда, бегим бунга рози бўлмаганлиги қандайдир йўллар билан ҳиротликлар орасида овоза бўлиб кетибди. Бозор расталарида юрадиган хуфиялар ахбороти бўйича ҳам авом ҳалқ бегимга қойил бўлмоқда эмиш, подшони эса «сулҳни бузган, аҳдида турмайдиган маккор одам!» — деб қораламоқда эмиш.

Сўнгти маълумотларни эшилтганда Абусайиднинг ғазаби қўзғалди:

— Аблаҳлар! Ким бундай овозаларни тарқаттан бўлса дарҳол туттиринг! Бизни ёмонлаганларнинг тилини кестиринг!

«Амири ғазаб» деб Аталадиган жаллодлар бошлиғи бу буйруқни бажаришга киришди.

Шундан кейин Абусайид яна Шерҳожини чақиртириди.

— Битта кампирга сиздек амирнинг кучи етмай қолдими, а?!

— Олампаноҳ, сиз ҳукм қилсангиз, мен бу ялмогизни бир пасда йўқ қилурмен!

— Ҳукмга асос керак. Гавҳаршод бегимнинг илдизи жуда чуқур экан, ихлосмандлари кўп экан. Уларнинг оғзини бекитадиган шаръий далиллар топинг.

— Ҳазратим, энг катта далил шуки, сизга қарши Марвда қилич қайраёттан Султон Иброҳим мана шу момоси билан илгаритдан тил биритирган. Момоси Тархон амирларига имзо қўйдириб юборган маҳфий номани Турканшоҳ деган навкари Мурғоб бўйича элтиб берганидан мен ўзим хабардормен.

— Лекин бу далил эскирган. Ундан ҳам фойдаланиш мумкин. Турканшоҳ ҳозир ҳисбса. Аммо сиз янги далиллар топинг. Бизнинг посбонларимиз ҳозир Боги Сафедни ўраб олган. Балки улар Иброҳимдан келадиган маҳфий алоқачини тутиб олишар?

— Доно фикр бердингиз, олампаноҳ! Мен алҳол Боги Сафеддаги қўриқчиларимиз олдига бориб, бу ишга ўзим бош бўлурмен!

Шерҳожи бошлиқ қўриқчилар Боги Сафедга Гавҳаршод бегимни сўраб келган ҳар бир одамни синчиклаб кузата бошладилар. Оқ салла ўраган мадраса мударрислари уч киши бўлиб келган эди. Улар бегимнинг ҳузурига кириб чиққанларидан кейин уччовини қоровулхонага олиб кириб, киссаларини, кийимларини тинтишди. Гавҳаршод бегим уларга маош тарзида тилла тангалар берган экан. Навкарлар тангаларни олиб қолишиди:

— Буни хазинага топширгаймиз! — дейишди.

Мударрислар бадваҳима қўриқчилардан омон қутулганларига шукур қилиб, уйларига тарқаб кетишиди.

СЎНГТИ ТАСАЛЛИ

Шундан сўнг Боги Сафедга Гавҳаршод бегимни йўқдаб келиш ҳам хатарли бўлиб қолгани бутун шахарга овоза бўлди. Бу муҳташам саройни ичидаги бутун бойликлари билан Гавҳаршод бегимдан тортиб олиб, ўзиники қилиш Султон Абдусайиднинг қатъий

мақсадига айлангани кўпчиликка сезилди. Бу даргоҳга юрак ютиб келадиган одам жуда камайиб кеттган кунларнинг бирида Боги Сафедга Феруза бегим, Алишербек ва унинг онаси Гулруҳ бону кириб келдилар. Гавҳаршод бегим уларни бағрига босиб, кўзига ёш олиб кўришиди:

— Ҳайрият, мени унутмаган қадрдонларим бор экан!

— Не бўлди, ҳазрат бегим? Бу Абусайид нечун бунча ўчакишиди?

— Менга эски адовати борлигини билурсиз. Мени тиз чўктириб, эл-юртнинг назаридан қолдирмоқчи бўлди. Лекин нийятига етолмади. Бари бир эртамикечми, мана бу қасрни бор бисотларим билан тортиб олиши аниқ. Шуни билганим учун иззатимни сақлаб, қаттиқ турибмен. Алишержон, сиз фариштадек пок йигитсиз. Шундай золимга эл-юрт орасида маддоҳлик қилиб яшагандан кўра, ҳақ йўлда ўлган афзал эмасми?

Алишер қўлини кўксига қўйди:

— Ҳазрат бегим, Ҳиротдаги барча аҳли қалам, аҳли маърифат сизнинг ҳақ йўлда собит турганингизга тахсин айтмоқда. Абусайид Мирзо Ҳиротда ҳарбий ғала-бага эришган бўлса ҳам, маънавиятда сиз уни мағлуб этмоқдасиз. Илоё умрингиз узоқ бўлгай!

— Маънавият — бу умри боқий эмасми? Ўткинчи дунёга ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз. Мен ёшимни яшаб, ошимни ошадим. Энди худо сизларга умр берсин, Феруза бегим! Нечун Ҳусайн Бойқаро кўринмайдир?

— Абусайид уни Самарқандда ҳиб ќилдиргандан буён ўғлим уни кўргиси келмайдир. Марв ҳокими Султон Санжар Мирзо уни ўз саройига таклиф қилибдир. Ҳусайнжоннинг баҳодирлиги унга жуда ёқиб қолган эмиш. Қизи Бека бегимни бизга келин қилиб бермоқчи эмиш. Ҳусайнжон мендан розилик сўраб одам юборибдир. Сиздан маслаҳат олгани келдим.

— Ҳусайн Бойқаро ҳозир неча ёшдалар?

— Ўн тўққизда.

— Айни уйланадиган пайтлари экан. Султон Санжарни мен билурмен, мардана иш юритадиган миизлардан. Ўзи сизу-бизга қариндош темурийзода. Она томони — машҳур салжуқ подшоси Султон Санжарнинг авлодидан. Марвда Султон Санжар мақбараси ҳануз сақланиб турибдир. Ўзингизнинг толеи бор экан.

Бундай аслзодаларга куёв бўлиш катта шараф. Илоё баҳти очилсин!

— Ташаккур ҳазрат бегим! Ҳиротда яшаш хавфли бўлиб қолди. Абулқосим Бобур саройида хизмат қилганларнинг уй-жойини, молу мулкини Абусайид мусодара қилиб, ўзининг беку аъёнларига инъом этмоқда. Шунинг учун мен ҳам Марвга ўғлимнинг ҳузурига кетмоқчиман.

— Ундан бўлса мен келинингизга совғалар бериб юборай.

Гавҳаршод бегим жовоонда турган садаф қутидан гавҳар кўзли узук ва ёқут қадалган олтин исирға олиб Феруза бегимга узатди.

— Олинг, бегим, Ҳиротда ҳозир сизлардан яқин қадрдоним қолмади!

Феруза бегим ўрнидан туриб, совғаларни таъзим билан олди-да, кўзларига суртди:

— Ҳазрат бегим, сизники табаррук! Минг бора ташаккур!

— Муборак бўлсин! — деб Феруза бегимни Алишербек билан унинг онаси Гулруҳ бону табриклидилар.

Гавҳаршод бегим Гулруҳ бонуга юзланди.

— Сиз анча хомуш бўлиб ўтирибсиз, Гулбиби... Тинчликми?

— Бизни таладилар, ҳазрат бегим. Алишербекнинг оталаридан қолган ҳовли жой, молу мулк — ҳаммасини Абусайиднинг амирлари тортиб олдилар. Ҳатто уй жиҳозларини, сайисхонада турган отларимизни тортиб олиб кетдилар. Ўзимизни кўчага ҳайдадилар. Факат эгнимизда бор кийим билан қолдик.

— Э-воҳ, бу қандай бедодлик! — деб куюнди Гавҳаршод бегим.

— Мен Алишербекни оналари билан ўз уйимизга олиб кетдим, — деди Феруза бегим. — Борини баҳам кўриб бирга турибмиз.

— Лекин бу золимлар сизни ҳам тинч қўймасалар керак, бегим. Султон Иброҳим Марвда Санжар Мирзо билан иттифоқ тузибдир. Ҳусайн Бойқаро улар билан бирга эканини Абусайид билиб қолса, сизга ҳам зулм ўтказурлар!

— Шунинг учун биз тезроқ Марвга жўнаб кетиш ниятидамиз.

Ҳаммалари рўзадор бўлганликлари учун дастурхон ёзилмади. Гавҳаршод бегим яна ўрнидан туриб, са-

даф қутидан олмос доналари қадалган ноёб бир тилла билакузук олди.

— Сандиқларимда олтиним ҳам бор. Худога шукур, шунча йил Ҳиротнинг энг бадавлат маликаси бўлиб яшадим. Лекин олгин тангларни ташқарида турган нокас қўриқчилар мударрислардан тортиб олиб қўйибдир. Яна сизларни ҳам овора қилмасин. Гулбibi, билакузукни тақиб, енг ичида яширин олиб ўтгайсиз. Ишончли заргарга берсангиз ўн минг тилла тангага сотиб олгай. Оғир кунингизга ярасин деб бермоқдамен.

— Тоабад сиздан миннатдормен, ҳазрат бегим! Лекин бу унүтилмас совғангизни зинҳор заргарга сотмасмен. Менинг ҳам орзу-ҳавасларим бор. Худо хоҳласа буни бўлажак келинимга атаб сақлаб қўйгаймен!

— Ундай бўлса, мен сандиқни очай! — деди Гаҳваршод бегим. — Ҳиротда ҳозир сизлардан яқинроқ қадрдоним қолмади. Йиққан бисотларимни нариги дунёга олиб кетармидим? Абусайид олтину жавоҳирга жуда ўч эмиш. Эрта-индин унинг талончилари бу ерга келиб, бор бисотимни мусодара қилишлари ҳеч гап эмас. Ҳозир Бори Сафедни ўраб олган пойлоқчилар фақат мени эмас, бу қасрдаги бойликларни ҳам қўриқлаб турган бўлсалар керак. Қашқирларга талатгандан кўра, сизларга берганим афзал эмасми? Феруза бегим, сизнинг каримату-тарафайн эканлигингиз қўриқчилар бошлиғи Амир Шерҳожига кўпдан маълум. Сизга улар дахл қилолмаслар.

Гавҳаршод бегим иккита чарм ҳамён тўла тилла тангларни сандиқдан олиб, Феруза бегимга берди.

— Гулбиби сизникида эканлар, бирга баҳам кўргайсизлар, — деди.

— Бу саҳоватингиз умрбод ёдимизда қолгай, ҳазрат бегим! — деди Гулруҳ бону. — Биз Марвга ҳам Феруза бегим билан бирга кетмоқчимиз. Менинг оғам Мирсаид Қобулий Марвда Ҳусайн Бойқаро билан бирга эканлар. Бизни чорлабдилар.

— Алишербек, сиз ҳам бирга борурмисиз?

— Ҳа, йўллар нотинч, оналарни фақир қўриқлаб бормоқчимен. Яна Марвда қадрдон мактабдошим Ҳусайн Бойқарони тўй билан табриклиш ниятидамен.

— Ҳусайн Бойқаро қилични кўп чопган довюрак баҳодир деб эшитдим.

— Айни вақтда ул зот табъи назмлари баланд шоирдирлар, — деди Алишербек. — Ҳусайнний тахаллуси билан биттан ажойиб шеърлари бор.

— Лекин шеърини эшитмаган эканмен, — деди Гавҳаршод бегим.

— Алишербек дўстининг энг яхши шеърларини ёд билурлар, — деди Феруза бегим.

— Ҳусайн Бойқаро баҳодирона бир журъат билан ажалнинг юзига тик боқиб ғазал биттанилар. Ҳазрат бегим, мен сиз учун ўша ғазалдан бир матлаъни айтиб берай:

*Эй, ажал, осуга қил, ҳижрон балосидин мени,
Бир ўйла қутқар улуснинг можаросидин мени.*

— Ҳаҳ! — деб таажжубланди Гавҳаршод бегим. — Шундай йигит ҳам улуснинг можаросидан бу қадар безор бўлган эканларми? Бизнинг бошимизда ҳам ҳозир шундай можаро! Яхши шеър дил дардига малҳамдек таъсир қилас экан.

Гавҳаршод бегим яна нодир буюмлари сақланадиган сандиқ устига эгилиб, қўйма олтиндан муқова қилинган жажжи бир дафтарча олди. Олтин муқоваси нодир феруза тошлар билан зийнатланган бу дафтарчанинг ҳали ҳеч нарса ёзилмаган варақлари нафис ипақдан қилинган эди. Гавҳаршод бегим кафтдек дафтарчани Алишербекка берар экан:

— Мавлоно Лутфийни қойил қилган шоҳ сатрларингизга олтин дафтар муносибdir, Алишербек, — деди. — Мен сизни кўрсам ўглим Улугбекнинг ёшлигини эслаймен. Даҳолардагина бўладиган пок бир оловни тенгсиз зеҳну истеъдодни, фариштадек масъумликни мен Улугбекда кўрган эдим. Энди сизда кўрмоқдамен. Мана шу олтин дафтарчага янги шоҳ сатрларингиз битилсин. Мендан ёдгорлик тарзида олинг, болам!

Алишербек бегимнинг қўлини олтин дафтарча билан бирга авайлаб кафтларига олди-ю, бир тиззасини гиламга қўйиб юкунди ва совғани кўзига суриб қабул қилди:

— Миннатдормен, ҳазрат бегим. Рухсат берсангиз, икки сатр шеър айтсам. Зора бу шеър сизнинг кўнглингизга озгина бўлса ҳам таскин берса. Факир бу шеърда Абусайид билан келган золимларни чингизий улусга ўхшатмишмен. Ҳусайн Бойқаро ғазалида ҳам ана шу улус зулмидан безганлик битилмишdir. Мана, ўша улус ҳақидаги байт:

*Парим бўлса, учиб қочсам улусдин то қанотим бор.
Қанотим куйса учмоқдин югурсам то ҳаётим бор!*

— Ох, ёш бўлсангиз ҳам авлиёдек дилимдагини топиб айтдингиз, Алишержон! Неча йиллар мен бу золимлар улусидин қанотим борича учиб қочдим. Аммо бир қанотим Самарқандда куйди, яна бир қанотим Ҳиротда куйди, энди, мана, қанотсиз қушдек аросатда қолдим. Аммо ҳамон ҳаётим борича югуриб, ҳақ таоло даргоҳига руҳимни пок етказиб бориш ҳаракатидамен.

— Парвардигор сизга мадад берсин! — деди Алишербек.

— Сизнинг шеърингиз ҳам дилимга қувват берди, — деб, Гавҳаршод бегим канизакни чақирди: — Баҳринисо, мураққасни¹ олиб келинг.

Нафис зарвараклариға Гавҳаршод бегимнинг энг яхши кўрган ҳадислари, ҳикматли сўзлари ёзилган мураққас келтирилди. Саккиз оёқлик нақшин миз устидага олтин қалам ва кумуш довот турган эди. Гавҳаршод бегим Алишербекдан илтимос қилди:

— Ҳозир айтган шеърларингизни шу мураққасга ёзиб кетинг, болам.

— Жоним билан! — деб Алишербек миз ёнига қўйилган зарбоф курсига ўтиб ўлтириди. Мураққаснинг ҳали ҳеч нарса ёзилмаган зарвараклари кўп эди. Улардан бирига ўзининг юқорида айтган икки сатр шеърини чиройли настаълик ёзуви билан битди.

— Ҳусайнининг байтини ҳам ёзинг! — деб илтимос қилди бегим. — Мен ҳам шу кунларда ажал билан юзма-юз турибмен. Руҳимга мос келди.

Алишербек мураққаснинг яна бир зарварағига дўстининг сатрларини ёзди. Сўнг мураққасни икки кўллаб Гавҳаршод бегимга таъзим билан тутди.

— Биздан ҳам кичкина эсадалик қолди, қабул этинг, ҳазрат бегим!

— Бу кичкина эсадалик мен учун барча бисотлару хазиналардан қимматлироқдир. Соҳибқирон Амир Темур давридан буён мен қанча хазина-ю, қанча бойликларни кўрдим. Ҳаммаси оқар сувдек ўтиб кетди. Аммо мана бу мураққасга битилган маърифату маънавият гавҳарлари абадий қолгай. Минг афсуски, Улубек даврида эркин парвоз этган илму маърифат яна қайтадан босқинчи сипоҳилар асоратига тушди. Ҳусайн

¹ Мураққас — альбом.

Бойқаро билан Алишербек улғайиб давлатни бошқарсалар илму маърифат аҳлига нажот келтиурлар деган умидим бор эди.

— Бу икки дўст адолатли шоҳу донишманд вазир бўлиш орзусидан ҳали ҳам воз кечганлари йўқ, — деди Феруза бегим.

— Лекин ҳозир булар ҳам қувфинда. Ёвуз кучлар давлат тепасига келди, Алишержон. Мен сизларнинг орзулалингиз ушаладиган кунларга етиб боролмайдиган кўринамен. Зора масъуд кунларга оқ фотиҳала-рим етиб борса!

Бегим дуога қўл очди:

— Ёolloҳу таоло! Муқаддас рамазон кўнида рўза тутиб қилган илтижоларимизни ижобат айлагайсен! Илоё Шоҳруҳ Мирзо билан Улугбек давридаги тинчлик, бунёдкорлик, фаровонлик яна қайтиб келсин, адолатни тиклаб, илму маърифатни юксалтириш Алишербек билан унинг дўсти Ҳусайн Бойқарога насиб этсин! Ўшал маъсуд кунларга мен етиб боролмасам, илоҳим мана бу мушфик оналар етиб борсинлар! Омин!

— Омин! Илоё ўша кунларга сиз ҳам етиб боринг, ҳазрат бегим! — деди Алишербек.

— Кошки! — деб Гавҳаршод бегим кўзига ёш одди.

Феруза бегим унга тасалли берди:

— Ҳазрат бегим, Марвдан қайтиб яна дийдор кўришгаймиз. Биз ҳузурингизга албатта келурмиз.

— Қани эди сизларни яна кўрсам! Лекин мен ҳеч балодан қайтмайдиган зўр бир маккорнинг асоратига тушдим. Чеварам Султон Иброҳим касалманд, ёш йигит. Абусайиддай тажрибали ғанимга бас келолмагай. уни Марвда кўрсангиз айтинг, яна Абусайид билан урушиб мағлуб бўлиб юрмасин. Тақдирга тан бермоқдин ўзга чора йўқ.

— Ахир улар сизни бу асоратдан қутқаришлари керак-ку!

— Энди парвардигор мени ўз боқий дунёсига олиб кетиб қутқармоғи мумкин. Қолган умидим охиратдан. Агар қайта кўришолмасак, хайр! Масъуд кунларга етиб борганда мени ҳам ёд этинглар. Алвидо, азизларим!

* * *

Учковлон ташқарига чиққанларида дараҳт соясида пойлоқчилик қилиб турган қилич таққан шопмўйлов қўрчибоши йўлларини тўсиб чиқди. Қўлинни қиличининг сопига қўйиб:

— Тўхтанглар! — деди.

Феруза бегим юзига тутилган оқ ҳарир парда орқали паст, аммо таҳдидли товуш билан гапирди:

— Иффат пардаси остидаги муслнималарни тинти-моқчимисиз? Бизга тегинган номаҳрам илик шариатта биноан кесиб ташланмоги керак!

— Сизни эмас! Ёнингиздаги йигит қоровулхонага кирсинг.

Алишербек қўйнидаги олтин муқовали дафтарчанинг салмоқли вазнини сезиб, юраги «шиф» этди. Шунда яна Феруза бегим қўрчибошига шиддат билан сўз қотди:

— Наҳотки сиз авлиёдай пок бу шоир йигитни танимасангиз? Шеърларини бутун Ҳирот ёд билур, разалларини куйларга солиб тўйларда айтурлар. Сиз қўрчибоши бек бўлатуриб наҳотки Алишер Навоий деган номни эшитмагансиз?

— Эшитганмен... Лекин бул зот жуда ёш кўрина-дирлар. Навоийни мен катта ёшлик шоир деб ўйлардим.

— Бўладиган йигит ўн беш ёшида ҳам бош бўлур. Мен-чи? Мени танидингизми, жаноб бек? Амир Темур ҳазратларининг қиз авлодларидан ёлғиз мен қолганимен. Султон Абусайд Мирзо мени яхши танийдилар. Ҳазратнинг қаҳрига учрамайин десангиз бизга йўл беринг!

Қўрчибоши қоровулхона томонга бир аланглаб қараб олди. Ҳозир у кўпроқ амир Шерҳожининг қаҳридан қўрқар эди. Лекин Шерҳожи қоровулхонанинг салқин бурчагига тўшалган кўрпачага ёнбош қилганича ташқаридаги жазирама иссиқдан бўшашиб уй-куга кетган эди.

— Майли, боринглар. Лекин бу ерда кўрган-билганларингни ҳеч кимга айта кўрманглар. Жазоси ёмон!

— Хўп, тушундик. Хайр!

ҚАТАФОН

Кечки пайт офтобнинг талти қайттач, амир Шерҳожи ҳам қоровулхонадан чиқди.

У хипча гавдали, баланд бўйли, қотмадан келган,

ёши қирқдан ошган одам эди. Сийрак қора соқоли кўпроқ энгагида ўсган эди. Кўзлари йиртқичнинг кўзи-дек сарғиш тус бериб ёниб турарди.

Намози асрга яқин Бори Сафедга Гавҳаршод бегим мадрасасининг маъмуриятини бошқарадиган мутавалли келди.

Қалин қора соқол қўйган оқ саллалик бу одамни Шерҳожи танир экан. Мутаваллининг таъзим қилиб берган саломига алик олди-ю, у ичкарига кириб кетгандан сўнг қўрчибошчига секин шипшигиб қўйди:

— Мана шуни тутмоқ керак. Бегимнинг ишонган одами. Асли Марвлик.

Ўша ёқлар билан алоқаси бор...

Гавҳаршод бегим мадраса мутаваллисининг ҳаромдан ҳазар қиладиган диёнатли одам эканлигига ишонар эди.

— Мадрасадаги менинг қабулхонамда пўлат сандик бор, шунинг қалитини мен сизга бермоқчимен! — деди Гавҳаршод бегим. — Мен энди мадрасага бора оламанми-йўқми, маълум эмас. Агар боролмасам, сизни худога, мадраса ихтиёрини сизга топширумен.

— Инояtingиздан миннатдормен, ҳазрат бегим!

— Пўлат сандиқда мадрасасининг бир йиллик сарфу харажатига етадиган олтин захиралари бор... Мударрислар, толиби илмлар, ошпазу фаррошлар, мушарифлар — ҳаммасининг биз сиз билан таъйин этган маошлиари дафтарга ёзилган. Ҳеч кимни таъминотдан қисманг. Мударрисларга ҳар ойда юз йигирма тиллодан маош, бир йилда йигирма тўрт юк ошлиқ¹. Талабаларнинг яхши ўқиганларига ҳар ойда йигирма тўрт тилла пул, бир йилда беш юк ошлиқ. Яна ойига икки тиллодан шам пули. Ҳар мавсумга мувофиқ бепул бериладиган уст-бош кийимлар. Мен ўлтириб ҳаммасини ҳисоблаб чиқдим. Беш юз жарип вакф ерларимиздан келадиган даромадлар барча харажатларни қоплагай. Етмаганига пўлат сандиқдаги захиралардан сарфлагайсиз. Ўзингизга ҳар ойда икки юз тилла маош, бир йилда ўттиз юк ошлиқ белгиланди.

— Саховатингиздан миннатдормен, ҳазрат бегим! Бутун мадраса аҳли, барча мударрису толиби илмлар туну кун сизнинг дуои жонингизни қилмоқдалар.

Мутавалли Гавҳаршод бегим топширган ишларни

¹ Бир юк — таҳминан 60 килога тўғри келади. Ошлиқ — бу ерда буғдой ва гурунч.

қофозга ёзиб олди. Калитни қўйин чўнтағига солиб, боғ ташқарисига чиққанда уни икки навкар икки қўлидан тутиб, четроқдаги қоровулхонага бошлаб кетди.

Ўша ерда эшикни ичидан бекитиб, мутаваллини ҳушидан кетгунча калтакладилар. Беҳуш ётганда қўйнидаги калитни олдилар ва қофозлари орасига олдиндан тайёрланган маҳфий мактубни солиб қўйдилар. Гўё Гавҳаршод бегим томонидан ёзилган бу мактубни мутавалли Марвга Султон Иброҳимга яшириқча олиб кетаётган пайтда қўлга тушган бўлди.

Амир Шерҳожи Абусайид ҳузурига шошилди. Гавҳаршод бегим Марвдаги чеварасини исёнга ундаланини, Ҳирот қўргонининг дарвозасини ўнга тунда яшириқча очиб бермоқчи бўлганини, бу гаплар ёзилган мактуб қўлга тушурилганини Абусайидга хабар қилди.

* * *

Ёз жазирамаси авжида. Рамазон ойининг тўққизинчи куни эрталаб Гавҳаршод бегимни усти ёпиқ соябон аравага солиб, эл-юртга кўрсатмай, подшоҳ саройига олиб кетдилар. Устига қора мато ёпилган бу арава бегимга тўсатдан Шоҳруҳ Мирзо вафотини эслатди. Марҳумни узоқ Рейдан мана шундай аравада Ҳиротта олиб келгани, йўлда невараси Абдулатиф иғворларнинг қутқусига учиб момосини ҳибс қилдиргани хаёлида қайта гавдаланди.

У галги ҳибсдан бегим қутулиб кетган эди. Аммо бу гал Абусайид шафқатсизликда Абдулатифдан ҳам ўтиб тушса эҳтимол. Бегимнинг дили сезиб турибди. Ҳозир аркони давлат йигилган саройда бегим ўзини Абусайиднинг оёғи тагига ташлаб афу сўраса, балки тирик қолиши мумкинdir. Лекин қайси гуноҳи учун афу сўрасин? Бундай беобрў бўлиб яшашнинг нима қизиги бор?

Беихтиёр кеча Алишербек муракқасга ёзиб кетган икки байт шеър бегимнинг ёдига тушди. Кечқурун ва эрталаб бу сатрларни ҳар ўқиганда улардан руҳий маддад олгандай бўларди. Қайта-қайта ўқигани учун улар ёд бўлиб қолди. Бу байтларнинг бири уни то ҳаёти борича адолат ва ҳақиқат сари югуришга, яъни курашишга ундарди. Иккинчиси эса ажалдан ҳам қўрқмасликка чорлар, мардона ўлим улуснинг можароси ичida қул бўлиб яшашдан афзал эканини эслатар эди.

Бегим дардли қалбини тинчтиши учун «Эй, ажал, осуда қил қуллик балосидин мени!» деб тақрорларди. «Ҳижрон» ўрнига «қуллик» сўзини қўйиб айтганда ўзининг ҳозирги асиралик дардига мосроқ келарди. «Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор» деган сўзлар эса фоний дунёда қанотлари куйган одам бокий дунёга ўз ҳаётини пок етказиб боришга интилиши кераклигини таъкидлагандай бўларди.

* * *

Боги Зороң қасрининг муҳташам қабулхонаси гавҳар ва ёқутлар билан безатилган баланд таҳт ўрнатилган. Бир вақтлар бу таҳтда Шоҳруҳ Мирзо ўлтираси эди. Ҳозир уни бошига тилла тож кийган Султон Абусайид эгаллаган. Подшонинг икки ёнидан аркони давлат, беку аъёнлар жой олганлар.

Қаршидаги ўймакор эшиқдан икки барваста навкар оқ либос кийган Гавҳаршод бегимни икки томондан тутиб олиб кирдилар.

Сўнгти кунларда бегим эт ташлаб, гавдаси анча кичрайиб қолган. Лекин кўзлари таҳтда ястаниб ўлтирган Абусайидни кўрганда чакмоқ ёруғи тушгандай чақнаб кетди. Бегим қўлларини навкарлардан бўшатиб олиб, улардан бир қадам олдинга чиқди. Тўрда оқ соқоллик қозикалон ва шайхулисломлар ҳам ўлтирганини кўриб, қўлини кўксига қўйганича паст товуш билан салом берди.

Аммо подшо қовоқ солиб жим ўлтиргани учун ҳеч ким алик олмади.

Абусайид биринчи сўзни қозикалон Шамсиiddин Имомийга берди. Бу одам яқиндагина Гавҳаршод бегимга садоқат изҳор қилиб юрган шариат пешвоси эди. Энди бирдан янги тождор хизматига ўтиб, Гавҳаршод бегимни муқаддас рамазон ойида, Султон Абусайидга қарши фитна уюштиришда айблай бошлади.

Ашёвий далил тарзида мутаваллиниң қўйнидан топилган ва Султон Иброҳимни исёнга даъват этиб ёзилган мактуб келтирилди.

— Қани ўша мутавалли? — сўради Гавҳаршод бегим. — Тақсир, уни мен билан юзлаштиринг. Бу сохта, уйдирма мактубни ким унинг қўйнига солиб қўйган? Ўзи айтсан!

— Мутавалли айбини бўйнига олган! Мана, имзоси бор! — деб қозикалон қўлидаги бир варак қофозни кўрсатди.

— Бечорани қийнаб сохта айбномага имзо чектирган бўлсалар-чи? — сўради Гавҳаршод бегим. — Жаноб қозикалон, сиз худодан қўрқмайсизми? Шариатномидан бундай түхматлар қилиш гуноҳи азим эмасми?

— Пешгарлик қилманг! — деб, қозикалон жеркиб берди. — Энг катта гуноҳ — подшоҳ ҳазратларига қарши фитнага бош бўлмоқдир!

— Мен фитнадан мутлақо бехабармен! Саксонга кирган рўзадор аёлмен!.. Парвардигор ўзи шоҳид! Мен Марвга кеттаниларга таъйинлаган эдим. Мирзо Иброҳим касалманд, ўзи ёш, Султон Абусайидга кучи етмагай, бошқа урушмасин, тақдирга тан берсин, деб айтиб юборганмен!

Қозикалон сўнгги гапга илмоқ ташлашга шошилди:

— Кимга айтгансиз? Кимга?

Гавҳаршод бегим Алишербек билан Феруза бегимни бирон балога гирифтор қиласлик учун уларнинг номини тилга олмади.

— Яқинларимга айтганимен, — деб қўя қолди.

— Демак, Султон Иброҳим билан алоқада бўлгансиз. Буни ўзингиз таън олмоқдасиз.

Шерҳожи таҳтда ўлтирган Абусайиднинг ишораси билан ўрнидан турди:

— Жаноб қозикалон, бу бегимнинг гапларига мутлақо ишониб бўлмагай! Мутаваллининг қўйнидан тошилган мактуб асосий далилдир. Бу маҳфий мактуб ичкаридан олиб чиқилган пайтда мен Бори Сафед қўриқчиларининг ёнида эдим.

— Демак, бу бўхтонни сиз ўйлаб топгансиз! — деди Гавҳаршод бегим. — Илоё, ким ёлғон гапирса, ким бўхтон қилса, худонинг ғазабига учрасин! Қани, ким ҳақ бўлса, омин десин!

Гавҳаршод бегимдан бошқа ҳеч ким бу дуога омин қилмади. Аксинча, бегимнинг дуоси Абусайидга қарғишдай эшлитиди. У таҳт устидан пастта қаратса қаҳр билан гапирди:

— Бу бегимнинг қарғиши ўзига теккай! Чунки қачонлардан буён бизга қарши ёғийлик қилиб келмоқда. Самарқандда Абдулла Мирзо бизга қарши уруш қилганда унга мана шу бегим кўмак берди. Абулқосим Бобур Ҳиротдан Самарқандга қўшин тортиб бориб, биз билан жанг қилганда бу бегим унга ён босди. Бегимнинг тарбиясини олган яна бир илонбачча — Абдулатифнинг ўғли Балх томонларда бизга қарши исён қилмоқда. Марвда Султон Иброҳим, Санжар Мир-

зо, Султон Ҳусайн Мирзо — уччови ҳам бизга қарши күч йигмоқда. Лекин бизнинг жиловимиизда Ҳўжа Ахори валидек пири комил бормоқда. Мана бу саройга йигилган голиб амирларимиз ёғийларимизни тор-мор қилмоқда. Бизга қасд қилганлар паст бўлмоқда. Ҳиротдай буюк пойтахтни биз қон тўқмасдан жангиз эгалладик. Ақли бор одам шундан ҳам хуласа чиқариши мумкин. Биз соҳибқирон бобокалонимизнинг буюк салтанатини қайта тикламоқчимиз. Бунинг учун бизга ёғийлик қилганларни аёвсиз маҳв этмоғимиз лозим. «Бу ҳам темурийлар хонадонидан» деб фитначиларга эрк берсак, улар мамлакатни ҳароб қилурлар. Ягона марказий давлат тузмоқ, учун исёнчиларни шумғиядек илдизи билан юлиб ташлагаймиз! Ана ўшанда ишларимиз миришкор дехқоннинг экинлариdek яхши ривож топгай! Фитначи шаҳзодаларни, уларнинг мана бу бегимга ўхшаган раҳнамоларини даламиздан юлиб ташлаб, сафимизни яганалаб туришимиз лозим!

«Паҳлавон Девона» лақаблик амир Мубарризиддин сакраб ўрнидан турди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, олампаноҳ!

Унга Шерҳожи жўр бўлди:

— Доно сиёsat учун ташаккур!

— Амир Темурнинг ҳақиқий ворисига тасанно! — деб Сайд Жалолиддин Мажид мақтовни яна бир даржа баланд кўтарди.

— Соҳибқирони сонийга оғарин! — деб Қозикалон Имомий Абусайидга қуллуқ қилди.

Бундай лаганбардорликларни жуда кўп кўрган Гавҳаршод бегим мийигида кулимсираб қўйди. Мадхиябозликлар босилгандан кейин Абусайидга мурожаат қилди:

— Ҳазрат, сиз бобокалонингиз Амир Темурни тилга олдингиз. Мен бу улуғ даҳонинг назари тушган келинлари эдим. Ул зоти олийнинг олтамғалик¹ муҳрларига «Рости-расти» деган сўзлар битилганини ўз кўзим билан кўрганмен. «Куч адолатдадир» «rostinini айтсанг нажот топгайсен» деган эътиқодга мен умр бўйи амал қилиб келдим. Модомики сиз мени ўлимга ҳукм қилмоқчи экансиз, сўнгти сўзимни айтишга рухсат сўраймен. Ростини гапирмоқчимен!

Сарой аҳли «бегим ростини айтиб, айбига икрор

¹ Олтамғалик — қизил герб.

бўлмоқчими?» деган хаёл билан жимиб қолди. Абу-сайид ҳам сукут сақлади.

Рўзадор Гавҳаршод бегим саратон иссиғи устига қўшилган руҳий ларздан қуруқшаган лабларини намлаб, сўнгти кучларини тўплади.

— Амир Темурнинг вафотларидан кейин унинг буюк салтанати қандай парчаланиб кеттанидан хабарларингиз бор. Шоҳруҳ Мирзо ўғлимиз Улугбек билан бирга ягона марказий давлатни қандай қайта тиклаганларига мен гувоҳ бўлганмен. Улар доим илму маърифат аҳлига, ҳалол одамларга таяндилар. Барча темурийларга бағрикенглик билан муносабатда бўлдилар. Халил Султон бобокалонларининг васиятига қарши бориб, оғир хатолар қилган бўлса ҳам, уни кечирдилар. Оталарининг мулкини унга қайтариб бердилар. Катта оғаларининг ўғли Пирмуҳаммад Мирзо ҳалок бўлганда унинг ўғли Қайду Мирзони Балхга ҳоким қилиб қўйдилар. Яна бир оғаларининг ўғли Аҳмад Мирзони эъзозлаб, Фарғона водийсини унга иноят қилдилар. Ана шу тарзда барча соғлом темурийларни атрофларига йиғдилар, натижада шажара дарахти гуллаб-яшнаб, бугунги кунларга етиб келди. Деҳқонлар ягана қиласиган мавсумий экинлар бошка. Аммо темурийлар шажараси асрдан-асрга ўтиб келаётган азим бир дараҳтдир. Бу дараҳтнинг қуриган шохларини олиб ташласалар майли. Аммо шажара дарахтини гўзага ўхшатиб яганалаш — унинг тирик шохларига, илдизига болта уриш билан баробардир!

Гавҳаршод бегим лахча чўрдай ёнган кўзларини Абусайидга тикиди:

— Сиз ўғилларингиздан бирига Улугбек деб ном қўйибсиз. У ҳозир Қобулда ҳоким экан. Эҳтимол, сиз Улугбек Мирзодек оламшумул даҳога энди тан бергандирсиз. Аммо Улугбек Мирзо тириклигига сиз унга қарши исён кўтардингиз Абдулатифнинг ғолиб келишига ёрдам бердингиз, шу билан Улугбекнинг қатл этилишига ҳисса қўшдингиз. Шажара дараҳтининг энг яшнаган буюк бир шохига болта урганингиз шу эмасми? Абдулла Мирзо темурийлар сулоласининг истеъоддли вакилларидан эди. Ёш бўлса ҳам, Самарқандда адолатни тиклашга астойдил киришган эди. Сиз Дасти Қипчоқдан Абулхайрхонни бошлаб келиб, чинギзийлар ўқи билан Абдулла Мирзони ўлдирдингиз. Кейин инингиз Вайс Мирзо сизга қарши бош кўтарганда унинг гуноҳи учун ўн икки нафар бегуноҳ, темурий-

ларни Кўксарой ҳибсонасиға қамаб қўйдингиз. Улардан бири ўн тўрт ёшлиқ Ҳусайн Бойқаро эди, ҳайрият онаси Феруза бегим уни қутқариб олиб келди. Қолганларини сиз «яганалаб» йўқ қилдингиз. Аслида, бу яганалаш эмас, шажара дарахтини каллаклашдир. Унинг яшинаш турган шохларига болта уриб қутишидир!

Абусайднинг тоқати тоқ бўлди. Таҳт устидан:

— Ваъзхонлик бас! — деб ўшқирди.

— Ҳазратим, бу хотин сизга шундай беандиша гапларни айтгани учун тилини кестирмоқ керак! — деди Шерҳожи.

— Сиз факат тилимни эмас, бошимни ҳам кесишга ташинасиз, жаноб амир! — деди Гавҳаршод бегим. — Лекин яттоғланган бу хушомадгўйларга унча ишонманг, ҳазрат! Бизга хиёнат қилганлар эрта-индин сизга ҳам хиёнат қилурлар. Даشتி Қипчоқдаги Абулхайрхон билан Мўғулистондаги Юнусхон учун Сиз Турон дарвозаларини кенг очиб бердингиз. Энди кўчманчи сultonлар сиз очган йўллардан келиб, темурийларни аста-секин Турону Хуросондан сиқиб чиқариш имконига эга бўлмоқдалар. Улар Самарқанду Ҳиротда яна чингизийлар ҳокимиятини ўрнатганда келгуси авлодлар сизни қандай сўзлар билан эсларкин, шуни бир ўйланг, ҳазрат!

Фазабдан рангти оқариб, кўзлари қисилган Абусайд чаپ томондаги эшикка юzlаниб:

— Жаллод! — деб қичқирди.

Подшонинг овозидаги ғазабни сезган жаллодларнинг бирдан иккитаси чопиб келди.

— Қилич билан бошини кесинглар бу ялмоғиз-нинг! Овози ўчсин!

Фариштадек оқ либослик момони жаллодлар икки қўлидан тутиб олиб чиқиб кетаётгандаридан бегим охирги сўзларини йиғиб айтди:

— Худо бор! Қасос қайттай!

ШАҲИД МОМО ЁДИ

Гавҳаршод бегимни худди ўғли Улуғбек Мирзо каби қилич билан чопиб ўлдиргандарни ҳиротликларни зилзила каби ларзага солди. Бегимнинг оқ либосига, оппоқ соchlарига жаллод қиличидан қонлар томганини кўрган қадрдонлари кўз ёшларини тўхтатолмай, ўкириб йигладилар. Бегимнинг номидаги мадрасаса ҳовли-

сига тумонат одам йигилиб, жаноза ўқилди. Имомлик қилган кекса мударрис жаноза сўнгида:

— Авлиё момо ҳақ йўлда шаҳид бўлдилар! — деб эълон қилди.

Бегимни шаҳидларга муносиб қоидалар билан қабрга қўйғанларида кўзига ёш олмаган одам қолмади.

Шаҳид момони йиглаб дафи эттанилар орасида муаррих Абдураззоқ Самарқандий ҳам бор эди. Кўп йил Шоҳруҳ Мирзо саройида хизмат қилган, унинг ўлимидан кейин ҳам Гавҳаршод бегимдан яхшиликлар кўрган мавлоно Абдураззоқ дилида унинг кушандаси Абусайидга нисбатан чексиз бир нафрат сезарди. Ёниверидагилар:

— Мусулмон подшоси ҳам шу қадар ноинсоф бўлурму? — дейишади.

— Саксон ёшлик рўзадор онани ўлимга ҳукм қилишга қандай ҳаққи бор эди?!

— Худодан кўрқмадими, а? Бундай катта кетишининг оқибатини ўйламадими?

Мавлоно Абдураззоқнинг дилидан ҳам шу изтиробли саволлар ўтиб турар, аммо кўпчилик ичидатилини тийиб, дардини ичига ютарди. Чунки ҳамма жойда Султон Абусайиднинг айғоқчилари борлигини биларди.

Султон Абусайид тарафдорлари эл-юрт орасида ҳар хил миш-мишлар тарқатмоқда эди. Гўё Гавҳаршод бегим чевараси Иброҳим Мирзо фойдасига жосуслик қилганмиш. Саксонга кириб ҳам тахт талашишни қўймаган эмиш. Бир вақтлар шу бегим Абдулатифни отасига қарши гиж-гижлаб, Улугбекнинг ўлимига ҳам сабаб бўлган эмиш. Буни биладиган Султон Абусайид бегимнинг ҳамма гуноҳлари учун бир йўла шундай қаттиқ жазога буюрган эмиш.

Мавлоно Абдураззоқ оғзига кучи етмаган одамлар бир-бирларига айтиб юрган бу уйдирмалардан нафрати келар, лекин уларга қарши очиқ гапиролмай эзиларди. Чунки бу ёлғонларни фош қилиш — Абусайидни қоралаш билан баробар эди. Абусайид эса ўзини қоралаган одамни йўқ қilmай қўймас эди.

Энди қирқ беш ёшга кирган мавлоно Абдураззоқ йигирма йилдан буён подшо саройида хизмат қилиб, мулозимлар орасида бири-бирининг оғзини пойлаш, подшога қарши айтилган гапни дастурхон қилиб етказиш ва рақибини чалиб йиқитиш одати нақадар ривож топганини амалда кўрган эди.

Адолатсиз гаплардан эзилиб, дардини айтадиган сирдош дўст тополмаган Мавлоно Абдураззоқ дилида-ги ҳақиқатни қоғозга туширгиси келди.

Мавлоно кўидан бери ёзиб юрган умр китоби «Матлаъи садаъйн...» («Икки саодатли юлдузнинг қўшилиши») ҳали туталланмаган эди. «Ҳеч бўлмаса авлодлар Гавҳаршод бегимнинг бегуноҳ, ўлдирилганини билсинлар» деган ният билан қуидагиларни қоғозга тушириди:

«Замон бонуси¹, жаҳон маликаси... Гавҳаршод бегим баланд мартабали, покизалик ва иффат пардаси ўралган, хатти-ҳаракати одилона, пок, олийхиммат ва улуғ мақсадли бир малика эди. Бу машҳур маликадан тириклар оламида кўп хайрли ёдгорликлар қолди»².

«Шундай олийхиммат, покиза, иффатли, улуғ мақсадли,adolatli, художўй момони қатл эттирган Абусайднинг қилимишига парвардиgor ўзи жазо берар» деган умид билан Мавлоно Абдураззоқ подшонинг номини бу ўринда қаламга олмай ўтди.

Мавлоно Абдураззоқ Гавҳаршод бегимни «жаҳон маликаси» деб атаганда шаҳид момо қабрини зиёрат қилишга нафақат Турону Хурсондан, балки Қазвии ва Шероздан, ҳатто узоқ Табриздан ҳам ихлосмандлар келаёттанини назарда туттан эди. Қора-қуюнли туркман подшоларининг орасида энг нуфузлиси ҳисобланган Жаҳоншоҳ милодий 1558 йилда Абусайд билан сулҳ тузгандан кейин Ҳиротта қисқа муддатга келиб, Гавҳаршод бегим қўйилган мақбарани зиёрат қилиб кетганлиги кўпчиликнинг эътиборини тортган, Султон Абусайдга эса яна бир маломат тоши отилгандай бўлган эди.

Айниқса, рамазон ҳайити кунларида бегимнинг қабрини зиёрат қилувчилар кўп бўлди.

Марвдан Алишербек Гулруҳ бону ва Феруза бегимлар билан Ҳиротта келиб, шаҳид момодан кўрган яхшиликларини кўзда ёш билан эслашди, унинг руҳига барипслаб тиловатлар қилишди.

¹ Бону — аслзода аёл.

² Ушбу кўчирма «Матлаъи садаъйн»нинг ҳали чоп этилмаган учинчи китобидан олинди. Бу китобнинг ўзбекча таржимаси таниқли шарқшунос олим Асомиддин Ўринбоев томонидан йигирма йил бурун амалга оширилган, лекин ҳанузгача чоп этилмай келади. Домла ўз таржимасини кўлёзма ҳолида менга ўқишига бергани учун чин дилдан миннатдорчиллик билдираман.

Боги Сафедни ичидаги жиҳозлари ва бойликлари билан Султон Абусайиднинг онаси ва ўғли Маҳмуд Мирзо эгаллаб оддилар.

Ҳайит кунлари Гавҳаршод бегимнинг жияни Низомиддин Аҳмад Тархон мадраса ҳовлисида бегимни ёд этиб келган илму-маърифат аҳлига худойи ош берди.

Султон Абусайид ўз мулоzимлари билан кўчалардан ноғора чалдириб, бедов отда виқор билан ўтарди. Шунда салом ёки олқиши ўрнига ҳўмрайтан юзларни, нафрат ёғдираёттган кўзларни кўтаради. Кўпчиликнинг нафрати ва қарғиши хуфиялар орқали ҳам қаройта этиб бормоқда эди.

Шу орада Балхдан Улуғбекнинг невараси, Гавҳаршод бегимнинг тарбиясини олган Абдураззоқ ва Аҳмад Мирзолар момосининг кушандаси Султон Абусайидга қарши исён кўтаргандари ҳақида хабар келди.

Абусайид катта қўшин билан Балхга йўл олди. Исенни бостириб, ҳар икки оға-инини ўлимга буюрди.

Унга қарғиши ёғдираёттганлар янада кўпайганини сезиб, Ҳиротта қайтгиси келмади, қишини Балхда ўтказди.

Шоҳруҳ Мирзо авлодларининг Абусайидга қарши исёнлари бири-бирига уланиб кетди. Ҳисор томонларда қочиб юрган Алайдавла Марвдан нари Сарахс қўргонида куч йигаёттган ўғли Иброҳим Мирзонинг ёнига келиб, беш юзтacha навкарини унинг лашкари сафига қўшди. Марв ҳокими Султон Санжар Мирзо ҳам Абусайидга қарши исён кўтариб, Султон Иброҳим ва Алайдавлалар билан бирлашди.

Лекин Абусайиднинг лашкари бу ҳар уч мирзоникидан икки баробар кўп эди. Абусайид бор бойлигини қўшин ёллашга сарфлар, унинг суюнган тоги сипоҳилар эди.

Сарахс қўргони яқинида ҳаёт-мамот жанг бўлди. Султон Абусайид бу гал ҳам зўр чиқди. Санжар Мирзо жанг майдонида ярадор бўлиб қўлга тушган эди. Абусайид уни қатл эттирди.

Султон Иброҳим бу галги мағлубият аламини кўтаромади, эски тутқалоқ касали қаттиқ хуруж қилиб, оламдан ўтди.

Қочиб юрган Алайдавланинг ўлиги Каспий дентзининг жанубидаги Рустамдор деган жойдан топилди. Унинг жасадини қизи Руқия бегим Ҳиротта олиб келтириб, момоси Гавҳаршод бегимнинг мақбарасига дағн этди.

Гўзал қиз — Руқия бегимни Абусайид ўзига тўртингчи хотин қилиб никоҳлаб олган эди. Ундан ўғиъ кўрганда отини Шоҳруҳ Мирзо қўйди. Шу билан Абусайид гўё Шоҳруҳ Мирзо хотирасига тан бергаи бўлди.

Лекин амалда шажара дарахтини каллаклашни давом эттириди.

Шоҳрухия шаҳрида исён кўтарган Улугбекнинг ўртанча невараси Жўқий Мирзо Ҳиротта келтирилиб, Ихтиёриддин қалъасида қатл этилди.

Фақат Ҳусайн Бойқаро бир марта Абусайиднинг чангалидан кутулиб чиққандан буён унга тутқич бермай Марв ва Астробод томонларда юрарди. Абусайид энди уни ҳам яганалаб юлиб ташлашга ҳаракат қила бошлади.

ҚУВФИН ҚИЛИНГАН ИСТЕЪДОДЛАР

Абусайид бошлаб келган шафқатсиз қуюнлар Қорақум саҳросида чанг-тўзон кўтариб, Марвга ҳам яқинлашиб келмоқда эди. Марвда бир қанча вақт Ҳусайн Бойқаро билан бирга бўлган Алишербек ва уларнинг оналари Абусайид томондан келаётган баълолардан сақланиш учун бошқа бехатарроқ жой излашга мажбур бўлдилар.

Йигирма ёшга кирган девқомат Ҳусайн Бойқаро Марв атрофларида бўлган жангларда жасорат кўрсатиб чиникқан, унинг уч юзтacha содик навкари бор эди. Онаси ва дўсти Алишербек билан хайларашар экан:

— Мен энди таваккал қилмоқчимен! — деди. — Абусайидга қарши куч тўплагаймен. Астробод томонларда бизни чорлаган қадрдонлар бор.

Алишербекнинг ундан ажрашгиси келмас эди.

— Дўстим, — деди Ҳусайн Бойқаро. — Сиз ҳарб ишига унча мойил эмассиз. Сизнинг шоирлик қала-мингиз халқقا юз минг сарбоздан кўпроқ наф келтириши мумкин. Оналаримиз билан бирга Ҳиротта қайтсангиз. Биз билан тағойингиз Мухаммад Қобулий бирга бўлурлар.

— Ҳирот Абусайид илкида, аёғим тортмийдир, — деди Алишербек.

— Ҳиротда сизга ҳомийлик қилган Ҳасан Ардашер борлар, — деди Феруза бегим. — Уй-жойдан қийналсангиз, Гулбиби билан бизницида тургайсизлар. Раҳматли Гавҳаршод бегим инъом қилган ол-

тинларимиз ҳали тугаган эмас. Бир амаллаб рўзгор тебратгаймиз.

Маслаҳат шунга қарор топди-ю; Ҳусайн Бойқаро оналарни ва дўстини уч отга миндириб, ёнларига тўрт нафар қўриқчи навкарини қўшиб Ҳиротта жўнатди. Шундан сўнг ўзи Астробод йўлидаги Нисо вилоятига йўл олди.

Бу вилоятда Ҳусайн Бойқарога омад илк бор кулиб боқди. Уч юз кишилик аскари билан Бобо Ҳасан деган ғанимнинг беш баробар кўп қўшинини енгид чиқди. Бобо Ҳасаннинг ўзи Ҳусайн Бойқаро билан яккама-якка қилич чопишиб ҳалок бўлди. Унинг кўпчилик навкарлари Султон Ҳусайн Бойқаронинг баҳодирлигига тан бердилар. Улар ҳам аслида Абусайид ва қорақуҷонли Жаҳоншоҳ зулмидан қочиб юрган сипоҳилар экан. Ҳусайн Бойқаро бу мустабид шоҳларга қарши куч тўплаёттани маълум бўлгач, Бобо Ҳасаннинг тирик қолган мингдан ортиқ, беку навкарлари Ҳусайн Бойқаро хизматига ўтдилар.

Шундан олдин Астрободни Жаҳоншоҳ босиб олган ва Ҳусайнбек деган тоғасини бу ерга ҳоким қилиб қўйган эди. Шоҳруҳ Мирзо ва Абулқосим Бобур замонларида тинч ва фаровон яшаган астрободликлар қора қуюнли Ҳусайнбекнинг жабру зулмидан безор бўлиб, ботир бир нажоткорга умид боғлаб турган эдилар.

Қорақуюнлиларни гафлатда қолдириб, Астрободга тонг саҳарда тўсатдан қўшин тортиб кирган Ҳусайн Бойқарога шаҳарнинг ботир йигитлари ёрдам бердилар. Қорақуюнлилар қўшинининг жанг майдонига чиққан қисми қириб ташланди. Тирик қолганлари шаҳарни ташлаб қочдилар.

Катта оқ чўтирма кийган эллик ёшлик семиз Ҳусайнбекнинг ўзи асир тушди.

Унинг жабру жафосидан ва ахлоқсизликларидан қаҳру ғазабга тўлган астрободликлар Ҳусайнбекни аёвсиз жазолашни талаб қилдилар.

Бойқаронинг фармони билан золим Ҳусайнбек дорга осиб ўлдирилди.

Астрободликлар бу довюрак, ёш темурийзодани адолатли ҳукмдор сифатида тан олдилар.

Бунинг хабари шарқу гарбга яшин тезлигида тарқалди. Журжон томонларда Абусайидга қарши жангга тайёрланаёттан Жаҳоншоҳ Астрободдай муҳим шаҳар яна темурийлар қўлига ўтиб кетганидан чўчиди.

Агар Абусайид Ҳусайн Бойқаро билан иттифоқ тузса уларга бас келолмаслигини сезиб қолди.

Ҳиротдаги Абусайид ҳам Жаҳоншоҳни ўзининг энг хатарли душмани деб биларди. Ҳусайн Бойқаронинг Астрободни шундай кучли душмандан тортиб олганлиги қорақуюнлилар олдида Абусайиднинг ҳам мушкулини осон қила бошлади.

Жаҳоншоҳ Журжондан Ҳиротта элчи юбориб, сулҳ тузишни таклиф қилди. Бу сулҳнинг шартларидан бири — Жаҳоншоҳнинг Ҳиротта келиб қадамжоларни, жумладан, Шоҳруҳ Мирзо биринчи марта дағн этилган, кейин Гавҳаршод бегимнинг қабри қўйилган макбарани зиёрат қилишига шароит яратиш ҳақида эди.

Абусайид бу шартта ич-ичидан қарши бўлса ҳам, лекин Туронда, Тошкент ва Шоҳруҳияда исёнлар бўлаётгани, исёнчиларга Сигноқ томондан Абулхайрхон кўмак бераёттани уни қаттиқ хавотирга солмоқда эди. Жаҳоншоҳ билан сулҳ тузиб, гарбий чегараларни тинчитгандан сўнг Абусайид Сирдарё бўйларига от сурмоқчи ва у ердаги хавф-хатарни тезроқ бартараф этмоқчи эди. Шу вазиятда Ҳусайн Бойқаронинг Астрободда эришган ғалабасидан Жаҳоншоҳ билан сулҳ тузишда фойдаланиш Абусайиднинг манфаатига мос келиб қолди. Ҳусайн Бойқарога душманлик кайфиятида юрган бу айёр одам бирдан саройга Абдураззоқ Самарқандийни чақиртирди.

— Астробода, Ҳусайн Бойқарога биздан элчи бўлиб борсангиз, — деган таклифни қилди.

Мавлоно билан Абусайид бундан тўрт йил аввал Абулқосим Бобур Самарқандга қўшин тортиб борганда танишган эди. Мавлононинг элчилик қобилияти борлигини, Шоҳруҳ Мирзо уни бир вақтлар Ҳиндистонга элчи қилиб юборгани бежиз бўлмаганини Абусайид ўшанда сезган эди.

Мавлоно Абдураззоқ баҳайбат ҳукмдорнинг бу таклифини ўрнидан туриб, таъзим билан қабул қилди.

— Олампаноҳ, сиздек подшоҳи аъзамнинг ишончу инояти фақирга тожи сар бўлсин!

— Шарт шуки, — деди Абусайид, — Сиз Астробода борган кундан бошлаб Ҳусайн Бойқаро бизни Астрободнинг олий ҳукмдори деб тан олмоғи керак. Номимизни хутбага қўшиб ўқитсан! Токи бу янгилик Журжондаги Жаҳоншоҳнинг қулоғига ҳам етиб борсин!

— Бу фармонингиз, иншоolloҳ, сўзсиз адo этилур.

— Бойқарога яхши совғалар элтинг. Девонхонага буюргаймен, от-улов, сарупо, улуфа¹ ҳаммасини Сизга тайёрлаб берурлар. Қўриқчи навкарлар ҳам бўлур.

— Ҳамроҳликка яна бир ёрдамчи олсам... Ҳусайн Бойқаронинг баҳодирлиги билан бирга шоирлиги ҳам бор. Алишер Навоий деган шоир дўсти ҳозир Ҳиротда. Бирга борса, фармони олийни тезроқ амалга оширишга ёрдам бергай.

Абусайид хуфиялар маълумотида Алишер Навоий номи бир неча марта учраганини эслади. Қовоғини солиб:

— Бу шоирингиз Гавҳаршод бегим мадрасасига кўп борар эмиш. Бизни фийбат қиласидан мударрису толиби илмлар орасида юармиш.

— Олампаноҳ, ўн етти яшар бу йигитнинг нуфузи баланд. Уни ёмон таъсиrlардан узоқроқда олиб кетганимиз маъқул эмасми? Эҳтимол, у ҳам Бойқаро каби келгусида сизга наф келтиргай?

— Мен шоирлардан наф кутмагаймен! Лекин бирга олиб борсангиз, ишимизга зарари тегмайдирган бўлсин!

— Бунисига фақир кафилмен!

* * *

Абусайид аввалги подшолар хизматида бўлган бадавлат одамларнинг үйидан олтину жавоҳир қидириб, тинтувлар ўтказмоқда эди. Алишербекнинг ҳомийси Ҳасан Ардашер бир вақтлар Улугбекнинг иниси Бойсунқур Мирзо хизматида бўлганда каттагина мулк, ер сув ва бойлик орттирган кишилардан эди. Абусайиднинг одамлари унинг үйини тинтиб, бор бойлиги ҳовлижойини тортиб олганларидан кейин мавлоно узоқ қишлоқдаги қариндошлариникига кетиб қолган эди.

Алишербек ҳомийси Ҳасан Ардашерни тополмай Ҳиротда жуда қийналиб қолган, сўнг Машҳадга кетган, Гавҳаршод бегим қурдирган мадрасанинг бир ҳужрасида жуда оғир ҳаёт кечириб касал бўлиб қолган эди. Унинг толеига машҳур Паҳлавон Муҳаммад ҳам шу пайтда Машҳадда экан.

Алишер Навоийни ёшлиқдан биладиган, унинг шеърларини суйиб ёд айтиб юрадиган Паҳлавон Муҳаммад

¹ Маош ва йўл харажатларининг маблағи.

шерозлик бир җакимни чақириб келиб, Алишербекни даволатди. Ўн саккиз яшар йигит муолажа ва дўсти-нинг ғамхўрлиги билан тез оёқقا турди. Унинг Машҳадда ёзган янги ғазалларига Паҳлавон Муҳаммад кий басталаб, зўр истеъдод билан ижро эта бошлади. Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, каби машҳур куйларни кашф этган Паҳлавон Муҳаммад Навоий ғазалларини ўз куйлари ва ижроси орқали Машҳадда ҳам тарғиб қилмоқда эди. Соғайиб кетган Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг Астрободда катта ғалабага эришганини эшишиб беҳад суюнди. Мадрасада таҳсил олаётгани учун қизгин ўтаёт-ган дарс машғулотларини ташлаб кетолмади, дўстини мактуб орқали табриклиди. Сўнгти ёзган ғазалларидан бир нечтасини мактубга қўшиб юборди.

Мадраса машғулотлари тутаб, таътил бошланганда Алишер Навий Ҳиротта қайтган эди. Ана шу пайтда Мавлоно Абдураззоқ Самарқандий уни Астрободга бирга боришга таклиф қилди. Бу таклиф Алишербекни тақдирнинг кутилмаган инъомидек қувонтириди.

Лекин йўлда бораётганларида Султон Абусайид-нинг Ҳусайн Бойқарога қўйган қаттиқ талабини эшишиб, Алишербек хавотирга тушди:

— Астробода ҳам Абусайид номига хутба ўқилса, Ҳусайн Бойқаро унинг қарамоғига ўтиб тузогига тушиб қолмасмикин, мавлоно? Бу одам хийла-ю, найрангта қанчалиқ уста эканини амалда кўрдик-ку. Раҳматлиқ Султон Иброҳим Жаҳоншоҳга қарши қурашда Абусайид билан иттифоқ тузиб қандай алдангани ёдингиздами?

— Лекин бу гал вазият бошқача, Алишербек. Агар Ҳусайн Бойқаро Султон Абусайид қаламравига ўтмаса, икки ёқлама хатар орасида қолгай, Журжонда Жаҳоншоҳ пайт пойлаб турибdir. Ҳусайн Бойқаро унинг Астрободда ҳоким бўлган тоғасини дорга осдирмишdir. Агар Ҳусайн Бойқаро билан Абусайид-нинг ораси бузилса, Жаҳоншоҳ катта қўшин билан Астрободга ҳужум қилиши аниқ. Ундан кўра вақтинча бўлса ҳам Абусайид қаламравига ўтиб, Жаҳоншоҳ тажовузидан сақланиш мақсадга мувофиқроқ эмасми, Алишербек?

— «Вақтинча» деган сўзингиз менга асосли туюлди, мавлоно!

Астрободда Ҳусайн Бойқаро дўсти Алишербек билан мавлоно Абдураззоқни кучоқ очиб кутиб олди. Аммо хутбани Абусайид номига ўқитишдан олдин у

ҳам кўп иккиланди. Алишербек дўстининг кайфиятига мос келадиган бир қитъя ўқиб берди:

Жаҳон гажига шоҳ эрур аждаҳо
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомига.
Анинг коми¹ билан тирилмоқ эрур
Маош айламоқ аждаҳо комига.

Ҳусайн Бойқаро дўстининг нафис ўхшатишларидан завқи келиб:

— Лутф қилдингиз, Алишербек! — деди. — Чиндан ҳам, Абусайд жаҳон ганжларига аждаҳо каби оғиз очиб, ўтлар сочиб турибдир. Унинг қаламравига ўтмоқ — аждаҳо сочган ўт билан ўйнашиб, унинг оғзидан маош олмоқ каби хатарлидир!

— Аммо Алишербек бошқа бир маънони ҳам чиройли қилиб ифода этмишлар! — деб эътиroz қилди мавлоно Абдураззок.

— Яъни? — сўради Ҳусайн Бойқаро.

— Ком, яъни мақсад омон қолмоқдир. Бунинг учун агар зарур бўлса аждаҳо оғзида маош айламоқقا ҳам журъат этабилмоқ керак! Ҳозир вазият биздан ана шундай жасорат талаб қилмоқда.

Мавлоно Абдураззок Абусайд номидан элчилик қилиш билан ўзи ҳам аждаҳо оғзидан маош олишга мажбур бўлаётганини «биздан» деган сўз орқали билдириди ва икки дўст билан яқдил эканига ишора қилди.

— Сиз ҳақсиз, мавлоно! — деди Ҳусайн Бойқаро. — Таваккал қилмоқдан ўзга чора йўқ.

Шундан кейин жума куни Астрободнинг катта масжидида Султон Абусайднинг номи хутбага қўшиб ўқилди. Журжондаги Жаҳоншоҳнинг ҳужумидан сақланиш учун Астрободни Абусайд қаламравига ўтказиш зарур бўлганини, шаҳар ихтиёри Ҳусайн Бойқарога берилганини хатиб мачитта йигилган намозхонларга эълон қилди.

Қоидага биноан, Ҳусайн Бойқаро Абусайд элчисига саруло кийдириб, подшонинг ўзига қимматбаҳо совғалар ва «сочик» деб аталадиган олтин пуллар жўнатиши зарур эди. Бу совғалар ва олтинларни Ҳусайн Бойқаро томонидан Ҳироттга элчи қилиб жўнатилган нуфузли бир мўйсафид олиб кетди.

¹ «Ком» сўзи икки маънода сўз ўйини тарзида ишалтилади. Биринчисида «ком» — мақсад, ният. «Комонлик» ҳам шу маънодан олинган. «Ком»нинг иккинчи маъноси — оғиз бўшлиғи. Бу ерда аждаҳо оғзи, ҳалқуми назарда тутилади.

Абдураззоқ Самарқандий ўз элчилик вазифасини бажариб қайтгани Абусайдидни мамнун қилди. У Ҳусайн Бойқаро юборган элчини совға-саломлари билан хуш қабул қилгандай бўлди.

Лекин Абусайдиднинг дилида Ҳусайн Бойқарога нисбатан қандайдир бир ишончсизлики, кекми ҳамон сақланиб турганини мавлоно Абдураззоқ, унинг гап-сўзларидан ва кейинги муомаласидан сезди.

Султон Абусайдид Жаҳоншоҳ билан сулҳ тузиб, гарбий чегараларни тинчиттандан кейин Астрободни Ҳусайн Бойқародан тортиб олиш ҳаракатига тушди.

Абусайдиднинг Муҳаммад Муштоқ деган амири Астробод вилоятининг қулфи-калити ҳисобланган энг муҳим туманлардан бирига — Биёржуманд шаҳрига тажовуз қилди. Шаҳар ҳимоячилари Муҳаммад Муштоқ, қўшинини тор-мор қилиб, ўзини асир оладилар ва Ҳусайн Бойқаро хузурига жўнатадилар.

Ҳусайн Бойқаро Абусайдид билан орани бузмаслик учун Муҳаммад Муштоқнинг қонидан кечди. Муштоқнинг ёнига ўзининг энг ишонган одамларидан бири — Сайдбек Кўкаaldoшни қўшди. Уни қимматбаҳо совға-саломлар билан Ҳиротта Абусайдид саройига элчи қилиб жўнатди.

Бироқ Муҳаммад Муштоқнинг шармандаларча мағлуб бўлгани ва Ҳусайн Бойқарога асир тушгани Султон Абусайдиднинг аламини келтирди. У аламини ўз мулизимидан олиш ўрнига, Ҳусайн Бойқаро юборган элчидан олди. Бегуноҳ Сайдбек Кўкаaldoшга заҳрини сочди:

— Ҳусайн Бойқаро подшо бўлмоқчими, сени менга элчи қилиб юборибди??

— Аълоҳазрат, Ҳусайн Бойқаро сизни подшоҳ дебтан олганлар, номингизни хутбага қўшиб ўқитмоқдалар. Сизга аatab совға-салом, сочқи юбордилар!

— Керак эмас совғаси! Жаллод!

— Ҳазратим, элчига ўлим йўқ дейдилар-ку!

— Сен элчи эмассен, душманимнинг жосусисен! Мендан сир олгани келгансен! Жаллод, буни олиб бориб бошини кес!

Ҳусайн Бойқаронинг энг содиқ амирларидан бири — Сайдбек Кўкаaldoшнинг ўлдирилиши икки орада уруш чиқишига сабаб бўлди. Ҳусайн Бойқаронинг ботир йигитлари Абусайдиднинг Сабзавот ва Нишопурдаги қўшинларига қаттиқ зарбалар берди. Бундан

ғазабланган Абусайид ўн беш минг кишилик улкан лашкар тўплаб, Астрободга ҳужум қилди.

Хусайн Бойқаронинг қўшини уч мингдан ошмас эди. Унинг бир қисм амирлари Султон Абусайидга бас келолмасликларини сезиб, кечаси жанг арафасида ўрдагоҳни ташлаб қочдилар.

Хусайн Бойқаро сийраклашиб қолган қўшинини ҳалокатдан сақлаб қолиш учун Астрободни ташлаб чиқди ва Амударё бўйларига чекинди.

Султон Абусайид Астрободни жангсиз эгаллагач, иккинчи ўғли саккиз ёшли Маҳмуд Мирзони бек аткаси Ҳусравшоҳ билан бу муҳим шаҳарга ҳоким қилиб тайинлади.

Орадан кўп ўтмай Туронда Абусайид қўйиб кетган амирлар зулмига қарши исёнлар бошланди. Бинокент, Тошкент ва Сайрам шаҳарлари илгари Улуғбекнинг невараси Муҳаммад Жўқий Мирзо ҳоким бўлган пайтда осуда ва барқарор ҳаёт кечираради. Абусайид бу шаҳарларни Жўқий Мирзодан тортиб олиб, ўзига ўҳшаган золим амирларни ҳоким қилиб қўйгандан кейин аҳоли уларнинг жабру жафоларига бардош беролмай исён кўтарди. Бу исёнга ўн саккиз ёшлик Муҳаммад Жўқий бошчилик қилди. У исёнчилар номидан ёрдам сўраб, Туркистанда яшаб турган аммаси Робия Султон бегимнинг хузурига боради.

Ўтган давр ичida Робия Султон бегим Абулхайрхон саройида энг нуфузли маликага айланган эди. Робия Султондан туғилган икки ўғил, айниқса, уларнинг тўнгичи Кўчкинчихон ўзининг иқтидори, билими ва одоби билан хоннинг бошқа ўғилларидан устун туар ва суюкли фарзанд ҳисобланарди.

Олдинроққа кетиб айтиш жоизки, кейинчалик Кўчкинчихон Абулхайрхон наслига обрў келтиради, Шайбонийхон ўлганидан кейин йигирма йилга яқин таҳтда ўлтириб, давлатни бошқаради.

Робия Султон бегим ўғлининг дилида она томондан бобокалони Амир Темурга нисбатан теран ҳурмат уйғотган бўлади. Кўчкинчихон хонлик қилган йилла-рида Яздий «Зафарнома»сини биринчи бўлиб ўзбек тилига таржима қилдиради.¹

Ясси шаҳрида туриб, суюкли момоси Гавҳаршод

¹ Истеъдодли адид Муҳаммад Али қаламига мансуб бўлган бу таржима ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмай келади, ҳамон мароқ билан ўқиласди.

бегимнинг Абусайид томонидан қатл этилганини эшитган Робия бегим бу золимга қарши исён кўтарган туронликларни қўллаб-куватлади. Бегимнинг воситачилигида Абулхайрхон Жўқий Мирзога Бўрка Султон бошчилигидаги катта бир қўшинни ёрдамга юборди. Бу қўшин Кармана яқинида Абусайднинг аскарлари билан жангга кириб, уларни тор-мор қилди. Шундан кейин Бўрка Султон Шоҳруҳия, Тошкент ва Сайрамга Абусайид томонидан қўйилган ҳокимларни қувиб юборища Муҳаммад Жўқий Мирзога ёрдам беради. Шу кетища Жўқий Мирзо Самарқандни ҳам Абусайддан тортиб олиши мумкин эди. Чунки Абулхайрхон энди Абусайдга эмас, Жўқий Мирзога ёрдам бераётгани бежиз эмас эди.

Узокни кўзлаб иш олиб бораётган Абулхайрхон темурийларни муттасил бир-бирлари билан уруштириб, бутунлай заифлаштиришни истар, шундан кейин Турон ва Хурсоңда чингизийлар ҳокимиятини қайта тиклаш хоннинг ўзига бўлмаса, келажак авлодларига насиб этишини ўйларди.

Бироқ ҳозирги фурсатда Абусайднинг Ҳиротни ҳам кўлга киритиб, тобора кучайиб бораёттани Абулхайрхоннинг манфаатига зид эди. Бу темурийзоданинг кучини синдириш учун ҳам Абулхайрхоннинг одамлари Туроннинг ўзларига яқин вилоятларида кўтарилаётган исён оловларини тобора алангалантиришдан манфаатдор эдилар.

Ҳиротдан шоша-пиша Сирдарё бўйларига етиб келган Абусайид Шоҳруҳияда кўтариленгансенни бир йилгача бостиrolмади. Шаҳар қамалда қолиб, одамлар очдан ўла бошлади.

Шундан кейин улар Абусайднинг пири-комили Хўжа Аҳрорга мурожаат қилдилар.

— Агар Султон Абусайид қуръони каримни ўртага қўйиб, барча исёнчиларнинг гуноҳидан кечишга қасамёд қўйсалар, биз исённи тўхтатиб, дарвозаларни подшоҳга очиб бергаймиз! — дедилар.

Оқ хачир миниб юрадиган Хўжа Аҳрор Абусайид ҳузурига борди. Абусайид ўзини шунча қийнаган исёнчиларнинг гуноҳидан кечишни истамас эди.

Лекин Хурсоңдан келган чопар Ҳусайн Бойқаро Астрободни қайтадан босиб олгани, Шаҳзода Маҳмуд Ҳиротта чекингани, бу шаҳар ҳам қамалда қолаёттани тўғрисида таҳликали хабар келтирди. Икки томонла-

ма исён олови орасида қолган Абусайид энди Хўжа Аҳрори валий орқали қўйилган шартни қабул қилишга мажбур бўлди.

Шоҳруҳия, Тошкент ва Сайрамлар қайтадан Абусайид қаламравига ўтгандан кейин бу одам бари бир қасамёдини бузди. Исёнчиларга бош бўлган Жўқий Мирзога Ҳиротда катта лавозим беришни ваъда қилиб, олиб келди-ю, Ихтиёриддин қалъасига қаматди. Бошқа ташвишлардан бўшагандан кейин Абусайид уни қамоқда қатл эттириди.

* * *

Алишер Навоий ўз шеърида аждаҳога ўхшаттан Абусайид билан олишиш нақадар хатарли эканини Ҳусайн Бойқаро ҳам билиб қолган эди. Лекин эл-юрт бу ҳукмдорнинг шафқатсизликларидан ниҳоятда тўйиб кетган эди. Баднафс амалдорлардан баъзилари мусодара қилинган олтину жавоҳирларнинг бир қисмини хазинага топширмай, ўз уйларига олиб бориб яширган эканлар. Абусайднинг тинтувчилари хуфиялар ёрдамида бу яширилган бойликларни ҳам топиб оладилар. Шундан сўнг Абусайид ўз амалдорларидан Шайх Аҳмад деганинг терисини тириклай шилдирди. Хўжа Музиддин деган амирни қайнаб турган дошқозонга тириклай ташлаб ўлдирирди.

Бу амалдорларнинг қариндош уруғлари ҳам Абусайднинг хундор душманига айландилар ва Астрободга қайтиб келган Султон Ҳусайн Бойқаро аскарлари сафига қўшилдилар.

Абусайднинг ёш ўғли Маҳмуд Мирзо ва унинг оталиги Ҳусравшоҳ Ҳиротга қочиб бориб, қўргонни ичкаридан бекитиб олган эдилар. Ҳусайн Бойқаро таваккал қилиб Ҳиротга бостириб бораёттандা Нишопур, Сабзавор ва Машҳад шаҳарлари ҳам унинг томонига ўтди.

Машҳадда Гавҳаршод бегим мадрасасида таҳсил олаётган Алишер Навоий дўстининг янги ғалабасидан руҳланиб, унинг қўшини билан бирга Ҳиротта бормоқчи бўлди.

— Лекин Турондан биз учун ноҳуш хабарлар келди, Алишербек, — деди Ҳусайн Бойқаро. — Султон Абусайид Жўқий Мирзо исёнини бостириб, Хуросонга от чоптириб келаётган эмиш. Сизни бу хатарли ёғийга рўбарў қилгим келмайдир.

— Аммо ўзингиз унинг беҳисоб лашкари билан қандай олишгайсиз? Балки яна куч йифмогингиз лозимдир, амирзодам?

— Мен ўчун хавотир бўлманг. Мен таваккал қилишга ўрганганмен. Чунки илохий қудратта ишонурмен. Бир ғазал битдим. Шундан икки байтини сизга айтай:

Гал ўлмаса аниң¹ амири
фалак бу суръат ила
Ўз-ўзидан ҳаракат
айди олмагай асло.
Ҳусайнин, ўлса саросар
гуноҳу журм² негам
Чунки дўст лутфининг
умиди бор, басдур анго.

Алишербек вазн ва қофия андак сайқалга муҳтож эканлигини сезди, аммо мазмундаги мардона рух ва дўстига ишонч унга завқ берди. Қилич чопиб, ўлим билан олишиб юрган йигитнинг шундай шоирона кайфият билан осмондаги илохий қудратга ва ердаги дўстига суюниб қалам тебраттани унинг қалбини илиқ бир меҳрга тўлдирди:

— Амирзодам, шундай ажойиб сатрларни биттанингиз учун ҳам мен сизнинг Шоҳ Султони Фозий, Саодат ахтари³, эл-юрт нажоткори бўлишингизни парвардигордан илтижо қилурмен!

— Ташаккур дўстим! Мадрасада мен учун ҳам таҳсил олинг. Бори илмингизни келгусида бирга баҳам кўргаймиз.

— Илоҳим ўша кунларга худо бизни етказсин!
Улар қучоқлашиб хайрлашдилар.

* * *

Йигирма ёшлик Ҳусайн Бойқаро Абусайиднинг Хурросон шаҳарларига ҳоким қилиб кетган Сайид Мурод ва Асил Арғун деган амирларини таъқиб этиб, Ҳиротнинг Боги Зогонига етиб борди.

Бир вақтлар Шоҳруҳ Мирзонинг тахти турган бу боғда бир ой турди. Ҳирот қалъасини эгаллаш учун қайта-қайта жанг қилди. Ичкарида унинг ғолиб чиқишини кутиб ётганлар кўп эди.

¹ «Аниң» бу ерда илохий қудратни билдиради.

² Журм — жазо, хатар.

³ Ахтар — юлдуз.

Аммо қўрроннинг ҳар тўртала дарвозасини Абу-сайиднинг икки мингдан ортиқ беку навкарлари қўриқ-лаб туар, мустаҳкам қалъага кириб боришнинг бош-қа хеч йўли йўқ эди.

Асад ойи ўтиб, сунбула кирди. Қамал давом этмоқда эди. Мезон ойи бошланганда Амударё томондан Абусайид ўттиз минг қўшин билан бало қазодай Ҳиротга яқинлашиб келаётгани маълум бўлди.

Ҳусайн Бойқаронинг тўрт минг аскарини Абу-сайиддай тажрибали саркарданинг ўттиз минг кишилик улкан қўшини йўқ қилиб юбориши мумкин эди.

Шуни сезган Ҳусайн Бойқаро Боги Зоғонни жангиз ташлаб чиқди ва Астрободга чекинди.

Ғазаб отига минган Абусайид Ҳиротда кўп тўхтамай, Ҳусайн Бойқарони таъқиб этиб, Астрободга ҳужум килди.

Ҳусайн Бойқаро қўрронда қолган қўшинларини ҳам ёнига олиб, Амударё томонга чекинди. Абусайид Астрободни эгаллагач, амир Шерҳожи билан Аҳмадёр деган бекнинг ихтиёрига ўн минг қўшин берди:

— Бойқарони осмонга чиқса оёғидан тортиб олиб келинглар! — деб буюрди. — Мен бу жўжахўрозни Самарқандда бир марта ҳибсдан бўшатиб хато қилган эканмен. Энди уни яганалаб юлиб ташламагунча тинчимайдиганга ўхшаймен! Ётириги, ё ўлиги топилмагунча қайтиб келманглар!

Қорақум сахросида, Амударё бўйларида Шерҳожи ва Аҳмадёрнинг қўшини Ҳусайн Бойқарони қувиб этиб, бир неча марта қуршовга олди. Бойқаронинг аскарларидан анчаси ҳалок бўлди, катта бир қисми таъқиб этувчилардан қочиб, турли томонга тарқаб кетди. Унинг ёнида қолган уч юзтacha ботир йигитлари Ҳусайн Бойқарони ўртага олиб, ёв қуршовини қўлда курол билан ёриб ўтдилар.

Зирҳли кийим кийган Бойқаронинг ўзи ёв ҳалқасини ёриб ўтища энг кўп қилич чопган баҳодирларнинг биринчиси бўлди.

Абусайид Хоразмга ҳоким тайинлаган амалдор ўзининг золимлиги билан ҳалқни безор қилган эди. Ҳусайн Бойқаро хиваликларнинг ёрдамида бу ҳокимни даф қилиб, бир қанча вақт Хоразмда элбоши бўлиб турди.

Аммо қўли узун Абусайид Хоразмга ҳам ўз қўшинларини юбориб, Ҳусайн Бойқарони таъқиб қилишни давом эттирди.

Бир неча йил чўли-биёбонларда ломакон бўлиб

қувфинда юрган Ҳусайн Бойқаро милодий 1468 йилда Туркистонга, Улугбек Мирзонинг қизи Робия Султон бегим ҳузурига борди.

Абусайид билан мардана олишиб юрган ўттиз ёшлик алпқомат Ҳусайн Бойқарони Робия Султон бегим эъзоз билан қарши олди. Абулхайрхон ўрнидан туролмай касал бўлиб ёттан экан. Хон сад ўзига келганда Робия бегимнинг тавсияси билан Ҳусайн Бойқарони қабул қилди ва унинг Абусайидга қарши курашига ёрдам беришини айтди. Лекин унинг ваъдаси амалга ошгунча бўлмай Абулхайрхон вафот этди.

Хоннинг ўлимидан кейин унинг саройида ҳам таҳт талашишлари бошлианди. Робия Султон бегим ўз ташвишидан ортмай қолди. Бегим Ҳусайн Бойқаро билан хайрлашар экан:

— Энди сизга парвардигорнинг ўзи ёрдам бермаса, баңдаларининг илкидан ҳеч нарса келмай қолди, — деди.

* * *

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро Машҳадда хайрлашганларидан кейин етти-саккиз йилгача бирбирларини қўришга муяссар бўлмадилар. Йигирма билан ўттиз ёш оралиғида йигитликнинг авжи гуллаган баҳор пайтида иккови ҳам қувфинда, сарсон-саргардонлиқда қиши қаҳратонини эслатадиган энг оғир кунларни бошдан кечирдилар.

Туронда исёнлар бостирилгандан кейин қўнгли бир қадар тинчиган Султон Абусайид Самарқанд ихтиёрини катта ўвали Аҳмад Мирзога ва муршиди Хўжа Аҳрорга бериб, пойтахтни Ҳиротга кўчирди. Унинг Ҳуросондаги энг ашаддий рақиби Ҳусайн Бойқаро бўлиб қолган эди. Милодий 1464 йилда Ҳусайн Бойқаро Хоразм томонлардан қўшин тортиб келиб, Абусайддининг Нисо, Машҳад, Обивард вилоятларидағи қўриқчи аскарларини мағлуб қилган, Туршиз вилоятида ўзига тарафдорлар топиб, бир қанча вақт ҳукмрон бўлиб турган эди. Абусайид яна катта қўшин тўплаб бориб, уни Амударёдан нарига — Қизилқум саҳросига ўтиб кетгунча таъқиб этди.

Ҳусайн Бойқаронинг қайтиб келишини кутиб юрган тарафдорлари Ҳиротда ҳам оз эмас эди. Айниқса Феруза бегим Ҳиротда эрта-ю кеч ўғлининг йўлига кўз тикиб яшаётгани Абусайидга хуфиялар ахбороти-

дан маълум бўлди. Шундан кейин Феруза бегимнинг темурий ота-боболаридан мерос олган каттагина ҳовлижойи, мол-мулки Абусайид томонидан мусодара қилинди. Ҳатто бегимнинг сандиқларида бор бисоти ва тақинчоқлари ҳам тортиб олиниб, Абусайид хази-насига элтиб топширилди.

Феруза бегим йиғлай-йиғлай Марвдаги келини Бека Бегимнинг олдига кетди. Бека бегим Ҳусайн Бойқародан бир ўғил кўрган, отини Бадиuzzамон Мирзо қўйишган эди. Машхур Султон Санжарийлар авлодидан бўлган Бека бегимни отасининг ихлосмандлари Марв яқинидаги бир қишлоқда Абусайид қатағонларидан яшириб сақламоқда эдилар. Энди уларнинг ёнига қувгинда юрган Феруза бегим ҳам келиб қўшилди.

ҲИРОТГА СИҒМАГАН ДАҲО

Алишер Навоий Машҳадда Гавҳаршод бегимномидаги мадрасани тутатгач, Ҳиротга онасини ва Феруза бегимни кўргали келди. Не кўз билан кўрсинки, Феруза бегимнинг ҳовли жойини ҳам Абусайднинг амирларидан бири тортиб олган эди.

Шаҳар алғов-далғов, мадрасалар бекилган. Алишербек таниш-билишлардан сўраб, суруштириб, онасининг дарагини ҳеч қаердан тополмади. Фақат мударрислардан бири:

— Мұхтарам онангиз тоғаларингизнинг вафот этганини эшитиб, кўк кийиб юрганларини кўрдим, — деди.

Алишербек изтиробга тушиб:

— Қайси тоғаларим? — деб сўради.

— Наҳотки эшитмаган бўлсангиз? Тоғаларингиз Мирсаид Қобулий билан Мухаммад Али Фарибийлар Ҳусайн Бойқаронинг яқин маслаҳатчилари эмасмидилар?

— Ҳа, доим бирга, мусоҳиб дўст эдилар.

— Шуни Султон Абусайид ҳам билар экан. Ёлланган қотилларни юбориб, тоғаларингизни Сарахс яқинида ўлдирибдирлар.

— Э-воҳ! Бу не бедодлик!

— Мұхтарама онангиз ҳам ана шу бедодликка чидай олмай Ҳиротдан Қобулга, узок қариндошлариникига кетган бўлишлари мумкин.

Хонумонидан айрилган, яқин кишиларидан жудо бўлган йигирма уч ёшлик Алишербек Ҳиротда ўзини қўядиган жой тополмай қолди. Мусибат устига қўшил-

ган дилсиёхликларни кимгадир айтиб кўнглини бўшатгиси, дардлаштиси келди. Энг яқин ҳомийси Ҳасан Ардашер Ҳиротни бутунлай тарқ этиб, узоқ қишлоқда яшамоқда эди. Мавлоно Лутфий тўқсон ёшдан ошиб вафот этган, фақат Абдураззок Самарқандий ҳали Ҳиротда дейишиди. У ҳам давлат ишларидан четлатилган, рўзгор тебратишда қийналгандан кейин Ҳиротдаги Шоҳруҳ Мирзо хонақосига шайх бўлиб ишга кирган экан.

Алишербек Шоҳруҳ Мирзони болалигида кўрган, уни эсласа қалби равшан тортар эди. Шунинг учун Шоҳруҳ хонақосига бориб, Мавлоно Абдураззокни қидириб топди.

У ҳам озиб кетган, кийимлари эскирган, кўриниши маъюс.

Алишербекни бағрига босиб кўришди-ю:

— Тоғаларингиз шаҳид бўлибдир, худо раҳмат қилсин, — деб кўнгил сўради.

— Мавлоно, мен Ҳиротни таниёлмай қолдим. Шу даражада шаҳардан файз кетган! Ариқлар сувсиз. Даражатлар қуриган. Янги подшонинг тахтга чиққанига ҳам ўн йилдан ошиди. Биронта боғ, биронта иморат бунёд этдими?

— Йўқ, барча маблағлар уруш-юришга, ҳарбий харажатларга сарфланмоқда. Маданият ҳам, маърифат ҳам ташландиқ аҳволга тушди. Шоҳнинг ўзи ҳам илму-маърифатдан йироқ. Шунинг учун қадрдан шахримизда сизу бизга муносиб иш топилмайдир.

— Одамларнинг ўзгариб қолганига ҳайронмен. Вафо ўрнини низо, саҳийлик ўрнини баҳиллик, оқибат ўрнини душманлик эгаллаб олмишдир. Бир вақтлар мен билан қадрдан бўлган сарой мулоzимлари ҳозир саломлашгилари келмайдир. Ўзларини мендан олиб қочганларига таажжубдамен.

— Таажжубланманг, Алишербек. Ҳамма одамлар ваҳм ичида яшамоқда. Тоғаларингиз Ҳусайн Бойқарога яқин маслаҳаттўй бўлганлиги учун қатл этилмишдир. Сиз Ҳусайн Бойқарога улардан ҳам яқинроқ сирдош дўст эканлигинизни биладиганлар бор. Улар ўзларини сиздан олиб қочса сиз ҳам улардан узокроқ юрганингиз маъқул.

— Нафақат улардан, балки шоҳ саройидан ҳам бутунлай ихлосим қайтган. Бу ҳақда фақир бир байт ўқиб берай:

*Навоий, билки, шоҳ кўнгли
Манга қайғ ўлмаса, биллаҳ
Агар кавнайига¹ хошок
чоғлик илтифотим бор.*

Алишербек Абусайдининг у дунёю, бу дунёсини, бутун дабдабасини мол ейдиган хашакка ўхшаттанидан мавлоно Абдураззоқ беихтиёр завқданиб қулди. Лекин шу заҳоти «бу ҳажвни бошқа бирор эшиитмадимикин?» деб атрофига хавотирланиб қараб қўйди.

Хонақоҳда ҳозир икковларидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Абдураззоқ Самарқандий овозини пасайтириб гапирди:

— Алишербек, сиз ҳам дўстингиз Бойқаро каби мард, довюрак йигитсиз. Сизнинг бутун ботирлигиниз руҳингизда, шеъриятингизда. Шоҳни оғзидан ўт сочадиган аждаҳога ўхшатиб ҳажв қилган сатрларингиз ҳам ёдимда бор. Аммо бу сатрлар шоҳнинг қулогига етиб бормайди деб ким кафолат бергай? Ҳозир Ҳиротда айғоқчилару чақимчилар кўпайган. Сиз бу хавфу хатардан узокроқ кетинг, буюк истеъодингизни асранг!

— Қаёқда кетай, мавлоно?
— Мен сизга фақат ўзим тугулиб ўсган шаҳарни муносиб кўрурмен.

— Самарқандними?
— Ҳа, яна ўйлаб кўринг. Шоҳ саройи Ҳиротта кўчиб келгандан буён Самарқанд бир қадар тинчиди қолган деб эшиитдим. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳам ҳозир Самарқандда эмишлар.

— Мен ҳам кўпдан буён Самарқанд сайқалини кўриш орзусидамен. Лекин ким у ерда менга бошпана берур?

— Мен сўнгти дафъа Самарқандга борганимда жаноби Фазлуллоҳ Абуллайс билан учрашган эдим. Беҳад олиjanоб сиймо. Мадрасалари бор.

— Оталари фақиҳ Абуллайс менинг раҳматли отамга қадрдан эдилар.

— Ана шуни Фазлуллоҳ Абуллайсга айтсангиз кифоя. Сизга бир ҳужра берурлар. Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек ҳам маърифатлик сиймо, шоирларни яхши кўрарлар.

— Яхши маслаҳатларингиз учун ташаккур, мавлоно!

¹ Кавнайи — бор дунёси, шону шавкати, ҳатто нариги дунёси.

Олдинроққа кетиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий «Мажолисул нафойис» асарида Абдураззоқ Самарқандийни, «Хушмушовара¹, фазлиёти яхши, тарих илмида машқур» деган илиқ сўзлар билан қаламга олиши икки орадаги самимий муносабатларга асосланади.

Лекин Алишербекнинг Самарқандга етиб бориши ҳам осон бўлмади. У ўзининг бошпанасиз азоб тортганинни, йўларда чеккан машаққатларини Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида шундай ифодалайди:

*Не бир ҳужраки, ком топқай кўнгил,
Даме анда ором топқай кўнгил.
Айни фалокатдин оёғи яланг
Тўни ёўқидан тани ғожи яланг
Теврәб оёғини антаг ҳар тикан.
Ҳар тикан устида муқаррар тикан.*

Алишербек шунча азобу укубатларга бардош бергани унинг улуг мақсадларга интилгани сабабли эди. Буни мактуб сўнгида шундай баён қиласди:

*Уармен қадам, токи боргунча гом²
Ки бўлгай мусассар менга ушбу ком
Агар бўлса бу йўлда умрим талаф
Чу бу йўлгадур ул ҳам эрур шараф.*

Бу маснавий Ҳасан Ардашер орқали Ҳиротнинг фозил кишиларига етиб боргандা улар Алишербекнинг шеърий истеъодидига ва ҳақиқатни рўй-рост кўрсатишдаги жасоратига қойил бўлишар, бу шеърнинг энг яхши сатрларини ёд олишиб, бир-бирларига айтиб юришар эди.

ҲАЁТДАН ҚАЙТГАН ҚАСОС

Султон Абусайднинг авжи юксалган пайтларида унга ҳам қасос қайтиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига келтирмас эди.

Мана, у Амударёнинг чап қирғонидаги баланд бир тедаликка от чоптириб чиқиб бормоқда. Илк баҳор палласи эди. Унинг остидаги қора қашқа бедов тепа-

¹ Хушмушовара — хушмуомала.

² Гом — бу ерда оёқ етгунча, куч борича ола юрмоқ.

ликдан бўй чўзиб энди очилган олтин ранг бойчечакларни туёғи билан мажақлаб ўтди.

Абусайид Мирзо тепаликнинг энг баланд нуқтасида отини тўхтатиб, атрофга бургутқарашиб қилиб назар ташлади. Амударёнинг ўнг қирғофида Боботоғ ва Кўҳитанг. Улардан нарида қорли Туркистон тизмаси, Помир ва Олой. Дарёнинг чап қирғофида Қобул томондан бошланган ва Ҳиротга қараб пастлаб борадиган баҳайбат Ҳиндикуш тоғлари... Бу тоғлар орасида қанча-қанча водийлар, сойлар, дарёлар, шаҳару қишлоқлар бор. Турону Хурросон деб аталмиш шундай улкан минтақалар барча, тогу дарёлари, водий ва чўллари, шаҳару қишлоқлари билан Султон Абусайднинг мулкига айланган. Шундай катта ҳудуддаги барча аҳоли энди унинг ҳукмига бўйсуниши Султон Абусайднинг дилидаги ифтихор туйғусини тўлдирив тоширади.

Бир вақтлар у Самарқанд таҳти учун Абдулла Мирзо билан олишиб юрган пайтларида бунчалик катта салтанатга эга бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Шоҳруҳ Мирзонинг ўлимидан кейин тирик қолган темурийлар орасида Султон Абусайид энг шиҷоатли ва ишнинг кўзини биладиган уддабурон таҳт даъвогари бўлиб чиққанини ҳозир кўпчилик билади. Баъзи бир темурийлар «Ануширвани одилдек адолатли подшо бўламен» деб, кўп умрини мактаб-мадрасаларда ўтказган, илму-маърифатта ҳаддан ортиқ берилиб, ҳарб ишида заиф, ёв билан олишганда тор-мор бўлганини Абусайид Мирзо ўз тажрибасида кўрди. Шунинг учун у мактаб ва мадрасаларда ўқиб юрмади. Зеҳни ўткир, хотираси яхши бўлгани учун хонаки муаллим ёрдамида хат-савод чиқарди-ю, қолган бутун вақтини ҳарбий санъатни эгаллашга ва тожу таҳт соҳиби бўлишга сарфлади.

Худога шукур, тақдир унга қўша-қўша ўғиллар берди. Султон Абусайид уларни ҳам ўзига ўҳшаган ҳарбий кишилар қилиб тарбияламоқда. Чунки унинг эътиқоди бўйича ўқиши-ёзишларга ортиқча берилган одам гулдай нозик бўлиб қолади. Давлатни бошқарадиган ҳукмдор эса тошдай қаттиқ, қиличдай кескир бўлмоғи керак.

Катта ўғли Аҳмад Мирзо қилични яхши чопади, аммо китоб ўқишини ҳам, хат ёзишини ҳам билмайди. Саводсиз — уммий бўлса ҳам, ёнида ҳар қандай ки-

тоб ва ёзувни ўқиб берадиган қиссаҳонлари, муншилари бор. Фармонми, мактубми, бошқа ҳар қандай ёзув ишини келиштириб берадиган котиблар унинг хизматига тайёр. Дину имон ишларида ва Самарқанддаги давлат идораларини бошқаришда ёш Аҳмад Мирзога Абусайднинг муршиди Хўжа Аҳрор раҳнамолик қиласи.

Абусайд Хўжа Аҳрорнинг маслаҳатини ва дуюо фотиҳасини олиб қилган барча ишлари ўнгидан келмоқда. Шунинг учун бу пири комилга Абусайднинг эътиқоди баланд, хурмати чексиз.

Махсус фармон билан Хўжа Аҳрор эгалик қила-диган барча ҳовли-жой, ер-сувлар солиқдан озод қилинган. Шуни билган бутун-бутун қишлоқларнинг деҳқонлари, сурув-сурув қўйларнинг эгалари ўз ер-сувлари, мол-холларини Хўжа Аҳрори валий номига ўтказиб, оғир солиқлардан озод бўлмоқдалар. Улардан фақат энг енгил солиқ ҳисобланган ва даромаднинг ўндан бир қисмига тўғри келадиган ушр солиғи олинади, холос. Бундан деҳқону чорвадорлар ҳам манфаат кўрмоқда, ҳар тарафдан ирмоқлардай оқиб келаётган назру-ниёз шаклидаги даромадлардан эшон ҳазратларининг бойлиги ҳам дарёдай тўлиб оқмоқда.

«Майли, пири комил бой бўлса, мендан маблағ олмаслар, балки керак бўлганда ёрдам бергайлар!» — деб, Султон Абусайд Хўжа Аҳрорга тўлик, эрк бериб қўйган.

Амударё бўйидаги тепалиқда от ўйнатиб турган Султон Абусайд хаёл кўзи билан Тошкенту Сайрамларда, Фарғонаю Ҳисорларда ҳукмронлик қилаётган ўз фарзандларини кўриб тургандай бўлади.

Худо уни оила бобида ҳам кам қилмади, машҳур хонлар ва бекларнинг энг кўҳлик қизларига уйланиб, улардан ўн бир ўғил ва ўн тўрт қиз кўрди. Ўғилларининг иккинчиси Маҳмуд Мирзога Ҳисорни, тўртингчиси Умаршайх Мирзога Фарғона водийсини, бешинчиси Улуғбек Қобулийга Қобул ва Бадаҳшонни берди. Уларга энг ишонган тажрибали амирларини оталиқ қилиб тайинлади.

Ҳозир Абусайднинг ўғилари ҳукмронлик қилаётган ҳамма вилоятлар тинчиган. Уларни ташқаридан нотинч қилиб турадиган Даشتни Қипчоқ султонлари Абулхайрхон ўлгандан бери ўзларининг ички низоларидан ортмай қолган. Мўгулистон хонларидан Эсон

Буғаҳон бир марта Фарғона водийсига бостириб келиб, талончилик қилган эди. Абусайид уни водийдан ҳайдаб чиқарип, Сайрамдан наридаги Ашпарагача¹ қувиб борди. Ўша ерда Эсон Буғаҳонни Мўгулистанга хон қилиб жўнатди. Ўзи Юнусхоннинг синглисига уйланиб, «Кўрагон» унвонини олди. Кейинчалик Юнусхон билан алоқалари яхшиланиб, унинг уч қизига ўзининг уч ўти — Аҳмад, Маҳмуд ва Умаршайх Мирзоларни уйлантирди. Шу тарзда унинг ўғиалари ҳам «Кўрагон» унвонига сазовор бўлдилар.

Абусайид Мирзонинг кўнгли Турону Хуросонлардан ҳийла тинчиган шу фараҳли кунларда унинг хаёлини кўпроқ ғарбий ўлкалар — бир вақтлар бобокалони Амир Темурга тобе бўлган, Шоҳруҳ даврида ҳам темурийлар каломравига кирган Исфаҳону Табриз, Шерозу Рейлар банд қидмоқда.

Инсондаги истак ва орзуларнинг чеки бўлмас экан. Бир вақтлар Самарқанд таҳтига ҳам қаноат қилиб юрган Султон Абусайид шу кунларда Табриз ва Шерозларга ҳам ҳукмронлик қилиш иштиёқи билан ёнмоқда.

Хозир у Амударё бўйидаги тепалиқда от устида турган цайтда тепалик пастдаги сайҳонлиқда унинг эллик минг кишилик отлиғу пиёда қўшинлари ҳарбий кўрикка йиғиммоқдалар.

Дарёдай тўлқинланган сафларда беҳисоб дубулғалар ва найзаларнинг қуёш нурида товланиши Абусайидга улкан бир дарё мавжларининг жилоланишини эслатади.

Ҳайқириб оққан дарёдай қудратли лашкар Абусайиднинг иродасига сўзсиз бўйсинади, унинг бир оғиз фармони билан у истаган томонга қараб селдай оқади, йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни уриб, йиқитиб, янчиб ўтади.

Шундай лашкари бор подшо жаҳонгир бўлмаса ким бўлади? Сўзга уста сарой аҳли Султон Абусайидни «ҳазрати хилофат паноҳи», яъни ички ихтилофлар ва ўзаро урушлардан халқни халос қилувчи нажоткор деб улуғлайдилар. Турону Хуросон ҳозир чиндан ҳам ички урушлардан қутулди. Даشتি Қипчоқдан Каспийденгизи бўйигача, Сайрамдан Қобулгача ҳамма ўлка-

¹ Ашпа — илгари Тороз деб аталган. Кейин Авлиё ота, Жамбул бўлган. Ҳозир яна Тороз дейилади.

лар бирлашиб, Султон Абусайид тузган марказий давлат ихтиёрига ўтди.

Бунга қўшни мамлакатларнинг ҳаваси келаётгани шундан билиндики, Эрон томонлардаги таҳт талашишлар, ички урушлардан безор бўлган ўн беш минг уйлик туркийлашган мўғул қавми Султон Абусайиддан паноҳ, истаб Хурросон ва Туронга кўчиб келди. Абусайид уларни яхши қабул қилди, катта бир қисмини Мўгулистанга Юнусхон ихтиёрига ўтказиб юборди. Колганларига Хурсондан жой топиб берди. Йигитларини ўз қўшини сафига қабул қилди.

Мана шу кўчиб келганларнинг арзу додларидан маълум бўлдики, Шерозу Табриз, Исфахону Рей аҳолиси қорақуюнли амирларнинг таҳт талашишларидан ниҳоятда безор бўлганлар. Улар Султон Абусайид каби ички парокандаликни бартараф қиласидиган қучли бир ҳукмдорга катта эҳтиёж сезмоқдалар.

Фарбда иш олиб бораётган хуфияларнинг ахбороти ҳам қорақуюнлилар давлатида ички низолар авжига чиққанидан далолат бермоқда. Бир вақтлар Хурсонга қўшин тортиб келган Жаҳоншоҳ Бағдоддаги ўз ўғли Пирбудоқ билан таҳт талашиб уришади. Ота-бона жангиди Пирбудоқ мағлуб бўлади. Баджаҳл Жаҳоншоҳ ўз ўғли Пирбудоқни аёвсиз қатл эттиради.

Бу ҳодиса унга қарши норозиликни кучайтиради. Ички низолардан Жаҳоншоҳнинг Кавказдаги рақиби Амир Ҳасанбек усталик билан фойдаланади. Арзирум шаҳри яқинида Амир Ҳасанбек Жаҳоншоҳни тор-мор қиласи. Жаҳоншоҳ жанг майдонидан бир ҳачирга миниб қочади, лекин уни қувиб етадилар. Унинг ўлигини тоғда бир арчанинг тагидан топадилар.

Жаҳоншоҳнинг катта ўғли Ҳусайн Али Амир Ҳасанбекдан қасос олишга интилади, отасидан қолган қўшинни ўз атрофига тўплайди. Лекин Амир Ҳасанбекни енгишга кучи етмайди. Шундан кейин Ҳусайн Али Хурсонга элчи юбориб, Султон Абусайидни ёрдамга чақиради.

Султон Абусайидга кейинги пайтда Марв шаҳрида қишлиш маъқул тушиб қолган эди. Атрофи кенг ва текис чўл. Эллик минг қишилик катта қўшиннинг чодир тикиб яшashi ва ҳарбий машқлар ўтказиши учун қулави.

Ҳарбий вазир Асиiddин Арғуний Табриздан келган элчини атайлаб улкан қўшин қароргоҳи орқали олиб

ўтди. Абусайднинг нақадар құдратли лашкари бор-
лигини күрган элчи унинг саройига кирганды, пай-
пасланиб, хушомад йўлига ўтди: Тахтда савлат тўкиб
ўлтирган Абусайдга яқинлашишдан оддин унинг
амирларига бир-бир таъзим қилиб чиқди. Бу таъ-
зимлардан терга ботиб, тахт қаршисига борганда тиз
чўқди-да, Абусайднинг қўлини ўпиш шарафига му-
яссар бўлди.

Музокаралар пайтида Абусайд элчи орқали Ху-
сайн Алига бир қанча қаттиқ шартлар қўйди:

— Исфахон, Қазвин, Шероз, Кум, Ширвон — бу
вилоятлар ҳаммаси ҳозир қорақуюнлилар итоатидан
чиқмишdir. Шундоқми?

— Шундоқ, аълоҳазрат!

— Биз шунча узоқ жойдан қўшин тортиб борсак,
жон бериб, жон олиб, бу вилоятларни эгалласак, уларни
яна қорақуюнлиларга топшириб қайттаймизми?

— Мутлақо ундоқ эмас, аълоҳазрат! Амир Темур
ва Шоҳруҳ Мирзо даврида биз ички урушлардан ха-
лос бўлиб, тинч яшаган эдик. Агар ўша замонлар қай-
тиб келса, сиз номларини айтган барча вилоятларнинг
бош ҳукмдори ўзингиз бўлгайсиз. Сизнинг номингиз
ҳамма жойда хутбага қўшиб ўқитилгай. Бу ишга Қора
Усмон авлодидан бўлган Амир Ҳасан тўсиқ бўлиб ту-
рибdir. Шу тўсиқни бартараф этишга ёрдам берсан-
гиз, кейин тоабад сизга садоқат сақлагаймиз!

— Хуллас, Ҳусайн Али жаноблари билан тузадиган
битимимизга мана шу шартлар асос қилиб олинсин! —
деб Султон Абусайд вазири аъзамга буюрди.

Ҳусайн Алиниңг элчиси Султон Абусайдга атаб
бир нортуя зўрға кўтарадиган қимматбаҳо совғалар
олиб қелган эди. Яна бир түннинг заррин попуклар
билан безатилган қажавасида гўзал черкес қизи Абу-
сайдга инъом тарзида олиб келинган экан.

Қирқ беш ёшлик Султон Абусайднинг ҳарамида
қўша-қўша хотинлари бўлса ҳам, сутта чайилгандай
юзи тоза тоғлиқ қиз унга жуда ёқиб қолди. Дарҳол
муллаларни чақиртириб, черкес қизни вақтинчалик
хотин-жория тарзида никоҳига одди-да, Кавказга
юриши арафасида у билан бир ҳафта айшу ишрат
қилди.

Бу юришга жуда катта тайёргарлик кўрилди. Самар-
қанддан олтмиш беш ёшлик Ҳўжа Ахрор Султон Абу-
сайд таклифи билан Марвга келди. Уни Амударё-
дан маҳсус кемаларда эҳтиёт қилиб олиб ўтдилар.

Марв шаҳрида Хўжа Аҳрор учун энг кўркам борлардан бири ичидаги икки ошиёнлик нақшинкор кошонаси билан тайёрлаб қўйилган эди. Эшон ҳазратлари ўз шогирд ва муридлари билан шу ерга тушиб дам олганларидан кейин уни шаҳар ташқарисидаги қўшин қароргоҳига тахтиравонда саккиз йигит кўтариб олиб борди.

Султон Абусайид бош саркарда сифатида қўшин қароргоҳида улкан саропарда билан ўраб олинган боргоҳ¹ ва хиргоҳни² эгаллаган эди. Саропарда ичи кенг, узунасига икки юз қадам, энига етмиш-саксон қадам майдонни ўз ичига оларди. Мана шу майдонда Хўжа Аҳрор учун қимматбаҳо яшил мовут билан ёпилган, ичи ипак матолар билан сирилган улкан бир чодир тикилган эди.

Бир кун Султон Абусайид муршиди учун ўз шоҳона боргоҳида зиёфат берса, иккинчи кун Хўжа Аҳрор уни ўз чодирида кутиб олар, бирга номоз ўқиганларида муршид олдинда туриб имомлик қиласарди.

Султон Абусайиднинг атрофида Хўжа Аҳрордан обрўлироқ ва дадилроқ одам йўқ эди. Тинч ва фаровон ҳаётта ташна бўлган фозил одамлар Самарқандлик Фазлуллоҳ Абуллайс орқали Хўжа Аҳрорга арз қилишарди.

— Ҳазрат эшон подшога айтсинлар, — дейишарди, — ободончилик, бунёдкорик ишлари тўхтаб қолди. Давлатнинг бор маблағи уруш-юришларга, сипоҳилар ёллашга кетмоқда. Шоҳруҳ билан Улугбек шу ёшда қанча иморатлар қурдирган эдилар. Султон Абусайид ҳазратлари ул зотларни тан олмасалар, соҳибқирон бобокалонлари Амур Темурнинг бунёдкорлик ишларидан ибрат олсинлар.

Бу гаплар асосли эканини эшон ҳазратлари ҳам дил-дилидан сезар эди. Шунинг учун пешин намозидан кейин боргоҳда барра кабобидан еб, қимиз ичиди ўлтирган пайтларида Ироқ юришидан гап очилди-ю, Хўжа Аҳрор Абусайидга мурожаат қилди.

— Ҳазрати хилофат паноҳи, сиз ички ихтилофларни бартараф қилиб, Турону Хуросонни тинчитдингиз. Бу ишингизга оллоҳнинг марҳамати ёғилди. Сизга худо шундай улкан салтанатни иноят қилди.

¹ Боргоҳ, — подшоҳ қабулхонаси.

² Хиргоҳ, — подшоҳ яшайдиган хос жой.

— Бу иноятта сизнинг раҳнамолигингизда эришидик, пиrim!

— Ташаккур, олампаноҳ. Энди бобокадонингиз Амир Темур каби янги боғлар, масжиду мадрасалар бунёд этадиган пайтингиз келди. Фуқаро шунга муштоқ.

Дастурхон атрофида ўлтирган жанговар беклар сергакланиб қолдилар. Наҳотки Хўжа Аҳрори валий подшони Ироқ юришидан қайтармоқчи бўлса?

Подшонинг ҳам қошлари чимирилди:

— Фуқаро яна бир-икки йил сабр қилсин. Ироқ юришидан кейин катта қурилишларни бошламоқчимиз.

Бу жавобдан беклар мамнун бўлишди. Хўжа Аҳрор Ироқ юришини тўхтатиб бўлмаслигини сезди-да, бу тўғрида бошқа гапирмади.

— Илоё яхши ниятларга худо сизни етказсин, ҳазратим, — деб қўяқолди.

Пири комилнинг ён берганидан дадилланган Султон Абусайид унга хиёл эркалик ҳам қилди.

— Бобокалонимиз Амир Темур Ироқ томонларга юриш қилганларида ҳазрати пирлари Сайд Барака ул зоти олий билан бирга борган эканлар, Ҳизр каби соҳибқироннинг жиловида юрган эканлар. Қани энди сиз, ҳазрати эшонимиз, давлатимизнинг ғушти паноҳи Ироқ юришида ҳам бизнинг ёнимизда бўлсангиз!..

— Пок эътиқодингиз учун оллоҳ сизга ёр бўлсин, Султон ҳазратлари. Бизнинг Самарқанддан шунча йўл юриб ҳузурингизга келганимиз — жиловингизда юрганимиз эмасми?

— Шундай-ку, энди доим сиз билан бирга бўлсак, дуойингизни олсак деймиз-да. Ахир олтин олма, дуо ол дейдилар-ку!

— Ҳазратим, бизнинг дуоларимиз доим сиз билан бирга бўлур. Саломатлик имкон берса сиз билан бирга борур эдим. Аммо шу ерга ҳам зўрга етиб келдим.

Шайхулислом Хўжа Қусуи Хўжа Аҳрорга ён босди:

— Подшоҳимиз Ироқ юришига кетганларида Турону Хуросонда осойишталикни сақлаб туриш учун ҳазрати эшоннинг бу ерларда бўлғанлари яхшироқдир.

— Ҳа, пири комилимиз уруш-юришларни эмас, сулҳ тузишларни яхши кўрадирлар, — деб кулимсиради Султон Абусайид.

Шу билан икки орадаги илиқдик қайта тикланган-дай бўлди.

— Бу гал ҳам кўзлаган мақсадингизга етиб, улкан зафарларга эришганингиздан кейин юлибларча сулҳ тузиш ишларингизга илоё биз ҳам иштирок этайлик! — деб дуо қилди Хўжа Ахрор.

— Омин!

— Аллоҳу акбар! — деб бу дуога ҳамма бир овоздан қўшилди.

* * *

Султон Абусайднинг Ироқ¹ ва Озарбайжон томонларга юриши милодий 1468 йилнинг март ойида бошланди. Барча мевали дараҳтлар авжи гуллаган баҳор пайтларида унинг улкан қўшини Каспий денигининг жанубидаги Журжон ва Фilonлардан ўтиб, Бистомга яқинлашди.

Кўпдан бёри бунчалик ваҳимали қўшинни кўрмаган, ўзаро урушларда парчаланиб, майда бўлакларга бўлинниб кетган ўлкаларнинг ҳукмдорлари Султон Абусайд қаршисида саросимага тушиб жангсиз таслим бўла бошладилар.

Абусайд Бистомда эканида Сорий вилоятининг ҳокими унга садоқат изҳор қилиб, ўли ва онасини қимматбаҳо совғалар билан элчи қилиб юборди. Ширвондан, Рустамдордан, Ферузшоҳдан келган элчилар ҳам бири-биридан улкан пешкашлар инъом қилишиб, ўз ҳокимлари номидан Султон Абусайдни подшо дебтан олишди ва номини хутбага қўшиб ўқита бошлашди.

Султон Абусайд ва унинг беку аъёнлари янги вилояtlарни қаршиликсиз, куттганларидан ҳам осон қўлга киритаётганларидан эсанкирай бошладилар.

Ҳали энг зўр ғанимлар оддинда турган бўлса ҳам, улар Рей шаҳрида бир ойдан ортиқ тўхтаб кайфу сафога берилдилар.

Султон Абусайд ҳарамига янги гўзаллар келтирилди. Улар оғушида вақт қандай ўтгани сезилмас эди.

Баҳор ўтиб, ёз иссиқлари бошланди. Султон Абусайднинг ўзи салқин боғларда майшат қилас, ишонган амирларидан бирига Исфаҳонни, иккинчисига Кермонни, учинчисига Шерозни, тўртингисига Ҳамадонни, бешинчисига Қумни «иноят» қиласарди. Бу машҳур

¹ Ҳозирги Эрон ҳудуди у замонларда Ироқ деб аталган.

вилоятларда Қора Юсуф авлодларига бўйсунадиган амирлар ҳукмронлик қилмоқда эди. Султон Абусайиднинг «иноят қилиши» — юқорида айтилган вилоятларга қўшин тортиб бориш ва у ерларни қора қуюнли туркман сардорларидан тортиб олиб, Султон Абусайид ҳукми остига ўтказиш деган маънони билдираш эди.

Албатта, янги эгалланаёттан вилоятлардан жуда катта ўлжалар олинар, олтину жавоҳирлар тuya карвонларига ва усти ёпиқ араваларга юкланиб, Султон Абусайид ҳузурига олиб келинар эди. Бу катта бойликлардан ўзини янада қудратлироқ ҳис қилаёттан Султон Абусайидга олдинда уни кутиб турган энг катта ғанимлари ҳам кичик кўринар, уларни енгиш осон туюларди.

Шероздан тортиб Язд ва Кумгача чўзилган катта вилоятларни эгаллаш ва улардан бойлик тўплаш яна жуда кўп вақтни олди.

Удумга биноан, ўлжа тушган бойликларнинг бешдан бири уларни олиб келган беку амирларга берилиши керак эди. Лекин бу бойликлар шунчалик кўп эдики, уларнинг бещдан бирини Султон Абусайид сипоҳиларга улашса, беку навкарлари бойиб кетиб, бўлажак жангларга ва улардан тушадиган ўлжаларга унча қизиқмай қолиши мумкин эди. «Бош бўлдим» деб, жонини аяб, дуруст жанг қилмайдиганлар кўпаяр эди.

Шунинг учун Султон Абусайид вилоятлардан оқиб келаётган бойликларнинг фақат юздан бирини беку навкарларга мукофот тарзида тарқатар, қолганларини ўз хазинасида қаттиқ назорат остида сақлар эди.

Абусайиднинг бу одати сипоҳиларни зимдан норози қиларди. Улар подшоларининг зиқналигини бирбиirlariga шивирлаб айтиб, ҳасрат қиладиган ҳоллари кўпайиб бораради.

Олдинда турган ҳаёт-мамот олишувларига нисбатан иккинчи, учинчи даражали бўлган бу ишлар, вилоятларни амирларга бўлиб бериш ва бойлик тўплаш жараёни жуда чўзилиб кетди. Бу орада куз келиб қолди.

Хуросон билан Туроннинг осмони очиқ ёзларига, қуёшли кузларига ўрганганд Султон Абусайид Қора дengиз ва Каспий dengизи оралиғидаги ўлкаларда ёз ва куз жуда серёғин бўлишини энди билди.

Марвда тузилган битимга биноан, Султон Абусайид Табриз атрофларида Жаҳоншоҳнинг ўғли Ҳусайн Али билан учрашиб, кучларини бирлаштириши, сўнг шимолдаги Арзум ва Марандни эгаллаб олган Амир

Ҳасанбекка қарши биргалашиб жангта киришишлари керак эди.

Тинмай ёғаётган ва йўллар балчиқда айланаб кетган кунларда Султон Абусайд ҳавоси сал қуруқроқ Калпуш деган жойда тўхтади. Унинг ишонгандан амирларидан Аслиддин Арғуний ва Жалолиддин Мажидлар ўн минг қўшин билан Табризга бостириб бориб, уни эгалладилар.

Хусайн Али бундан норози бўлиб, Султон Абусайдга элчи юборди ва Марвда тузилган битимга биноан Табриз қорақуюнлилар пойтахти бўлиб қолиши керак-лигини эслатди. Султон Али Абусайд қўшинларининг Табриздан чақириб олинишини илтимос қилди.

Абусайд Хусайн Али элчисига бу гал совуқроқ муомала қилди. Табриз Шоҳруҳ, Мирзо даврида ҳам темурийлар давлати таркибида бўлганини айтди.

— Табриз мачитларида бизнинг номимизга хутба ўқилсин, шундан қейин шаҳарга биз ҳоким тайинлагаймиз, — деди. — Ана ундан сўнг ортиқча қўшинни Табриздан чақириб олгаймиз.

Бу жавоб Султон Алига ёқмади. Икки орада таранглик пайдо бўлди. Арзумда туриб, барча ҳодисаларни сергаклик билан кузатаётган Амир Ҳасанбек иттифоқдошлар орасига тушган совуқчиликни янада кучайтириш ҳаракатига тушди.

Султон Абусайд ҳеч кутмаган бир пайтда унинг қароргоҳига энг хатарли ғаним ҳисобланган Амир Ҳасанбекдан элчилар келиб қолди. Бир неча тияга юк бўлган қимматбаҳо совғалар Табриз элчиларининг пешкашларидан ҳам кўпроқ эди. Элчиларга бош бўлиб Амир Ҳасанбекнинг ишонган иниси қирқ ёшлардаги бургут бурун, басавлат Юсуфбек келган эди.

Вазири аъзам уни Абусайд ҳузурига олиб киришдан олдин ўзи қабул қилди ва гапга солиб кўрди. Кейин подшога ахборот берди:

— Назаримда, Ҳасанбек бизнинг Хусайн Али билан иттифоқдош бўлганимиздан ваҳимага тушган. Энди булар ҳам бизни ўз томонига оғдирмоқчи.

— Биз қайси томонга ён боссак, ўша томон ғолиб келишини сезган-да, тулки.

— Лекин иниси жуда такаббур кўринди. Димони баланд.

— Ундай бўлса кибру ҳавосини пасайтириб қўймоқ керак, — деди Абусайд.

Султон Абусайднинг кўрсатмаси билан Амир

Ҳасанбекнинг иниси Юсуфбек подшо қабули пайтида таҳтнинг икки томонида тизилиб ўлтирган амирлар ва аъёнлардан йигирма еттитасининг олдида таъзим қилиб, бир тиззасини гиламга қўйиб, юкунди. Бечора, юкунавериб терлаб кетди, иззат-нафси азобланганидан йифлагудай бўлди. Лекин бу синов азобига охиригача бардош берди. Шундан кейингина у таҳт олдида тиз чўкиб, Абусайднинг қўлинин ўпиш «баҳтига» эришди.

Элчи қўзларида ёнган адоват оловини Абусайдга қувонч олови қилиб қўрсатишга интилди. Бутун нафрatinи мўйлови остига яшириб, илжайди, овозига тантанали тус бериб тилёғламалик қилди:

— Аълоҳазрат, биз сизи Амир Темур каби буюк соҳибқирон деб билюрмиз! Мен сиза чин сўзни айтгани келдим. Жаҳоншоҳнинг ўғли Ҳусайн Али сизи алдаюр. Булар Қора Юсуф авлодидандир. Қора Юсуф эса Амир Темурга ашаддий душман ўлмишдир. Унинг невараси Жаҳоншоҳ сиз билан чўх ёғийлашмишдир.

— Буниси рост, — деди Абусайд.

— Энди Ҳусайн Али нечук дўст ўлсин? У сиза хиёнат қилюр. Биз ҳам қоракуюнли Амир Усмон авлодиданмиз. Сўнгги юз йиллик тарихни эсланг. Амир Усмон авлодлари бирор марта Темурийлар билан ёғийлашган эмасдир. Биз ҳамиша темурийларга чўх яхши мұносабатда бўлумиз. Ҳозир ҳам биз сизи ҳазрати Султон Абусайд Мирзо, ўзимиз учун энг олий ҳукмдор деб билюрмиз.

Шу пайт Абусайдга тарихни яхши биладиган маърифатли бир маслаҳаттгўй керак эди. Чунки Қора Усмон авлодлари ҳам пайтини топганда темурийларни бир-бирлари билан уриштириб, бундан ўзларига керакли манфаат топишга интилар эдилар.

Худди шундай ҳодиса Шоҳруҳнинг ўлимига сабаб бўлган ҳарбий юришдан кейин Исфахон ва Астробод оралиғида юз берган эди. Бобосининг ғазабидан қўрқиб тоғларга қочган Султон Муҳаммадни Қора Усмон авлодлари ўз паноҳига олган эдилар. Шоҳруҳнинг ўлимидан кейин Султон Муҳаммадга аскар бериб, уни иниси Абулқосим Бобур билан уриштирган ҳам шулар эди. Бу урушда Муҳаммад Султон енгилган ва укаси томонидан қатл этилган эди. Кейинчалик Амир Ҳасанбек Муҳаммад Султоннинг кичик ўғли Муҳаммад Ёдгорни ёшлигида ўз қароргоҳига олиб кетган,

«бир кун керак бўлар!» деб уни ўзларига содик одам қилиб тарбияламоқда эди.

Ҳозир Абусайиднинг атрофида мана шу ҳодисаларни таҳдил қиласиган ва улардан тўғри холоса чиқара оладиган доно одам йўқ. Абусайиднинг ўзи бу ҳодисалардан бехабар бўлгани учун Ҳасанбек юборгани элчи муғомбирлик қилаёттанини сезмас эди. Аксинча, ўз душмани унга тан бериб, «сиз Амир Темур каби буюк саркардасиз!» дегани Абусайидга хуш ёқмоқда ва дилини юмшатмоқда эди.

Юсуфбек бундай илиқ гапларни яна давом эттириди:

— Аълоҳазрат, Амир Ҳасанбек Сизнинг содик қулингиз бўлмоқчи. Сиз билан сулҳ тузиб, ҳукмингиз остига ўтмоқчимиз! Чунки биз Қора Юсуф авлодларининг жабру зулмидан безор бўлганмиз. Сиз рози бўлсангиз, сулҳ тузиб, номингизни хутбага қўшиб ўқитмоқчимиз!

«Ажабо! — таажжубланди ўзича Султон Абусайд. — Наҳотки Амир Ҳасанбек ҳам жангсиз таслим бўлса? Ёки бунинг тагида бошқа нарса борми? Рост, Ҳасанбек билан сулҳ тузиш — Ҳусайн Али билан Марвда тузилган битимни йўқقا чиқаргай. Ҳар иккovi ҳам биз орқали уруш-жанжалсиз муросага келиши мумкин эмасмикин?!»

Султон Абусайид жимиб қолган беку аъёнларига бир-бир назар ташлаб сўради:

— Хўш, сулҳ тузишга розилик берайликми?

— Унда иттифоқдошимиз Ҳусайн Али не бўлғай? — деди Маҳмуд барлос. — Ҳусайн Али Амир Ҳасанбек билан хундор душман-ку!

Элчи Юсуфбек изоҳ берди:

— Ҳусайн Али ҳам қора қуюнлидир. Сиз билан сулҳ тузгач, агар улар ҳам Султон Абусайидни подшо деб тан олсалар, биз ярашурмиз. Беҳуда урушиш, қон тўкишга ҳожат қолмагай!

— Агар шу шарт билан битим тузилса, рози бўлмоқ керак! — деди Амир Шерҳожи.

Амир Ҳасанбекдай кучли ёв билан урушишни истамайдиган амирлар кўпчилик эди. Улар Султон Абусайидга таъзимлар қилиб:

— Рози бўлинг, олампаноҳ!

— Бу ерда ҳам халқ сизни ҳазрати хилофат паноҳи деб улуглагай! — дейишиди.

Ахийри Абусайид ҳам элчининг таклифига розилик билдириди ва унга сарупо кийдиришни буюрди.

Амир Ҳасанбекнинг ўзига олтин қилич, зардўзи дагала¹, лаъллар қадалган олтин камар совға тарзида бериб юбориуди.

* * *

Шу билан жуда қалтис бир ҳарбий ўйин бошланди. Султон Абусайид Марвда тузилган битимни бузиб, Амир Ҳасанбек билан сулҳ тузгани Ҳусайн Али бошлиқ аввалиги иттифоқдошларни қаттиқ норози қилди. Бу' норозилик икки орада уруш чиқишига сабаб бўлди.

Ҳусайн Алининг асосий кучлари Табриздан шимолроқда Маранд деган жойда Амир Ҳасанбек лашкари билан жанг қилишга тайёрланмоқда эди. Табриз ҳимоясиз қолганидан фойдаланган Султон Абусайид лашкари Ҳусайн Али қўшинига орқадан кучли зарба берди. Олд томондан Амир Ҳасанбек ҳужумга ўтди. Икки кучли ганим зарбаларига бардош бераолмаган Ҳусайн Али қўшинида бузилиш бошланди. Унинг Шоҳ Али, Иброҳимшоҳ деган амирлари беш-олти минг навкарлари билан Амир Ҳасанбек томонга қочиб ўтиб кетди.

Шу тарзда Амир Ҳасанбек собиқ иттифоқдошларни бир-бирлари билан уриштириб қўйиб, ҳар икки томонни заифлаштириди. Ўзи эса Ҳусайн Алининг қочиб келаётган беку навкарларини лашкарлари сафига қўшиб олиб, куч-қудратини янада ошириди.

Бунинг устига куз охирлаб, қиши кирди. Қўшин қишлови учун бу атрофдаги энг қулай жой тоғлиқ Қорабоғ эди. Буни яхши биладиган Амир Ҳасанбек Қорабоғни Султон Абусайиддан олдинроқ ишғол қилди. Қорабоғга борадиган йўлларни ҳам тўсиб қўйди.

Султонияга бориб тўхтаган Абусайид Амир Ҳасанбек билан тузилган битим шартларининг бажарилишини, яъни ўзининг Табризу Қорабоғлар подшоси деб эълон қилинишини қутмоқда эди. Лекин Амир Ҳасанбек бу ишни пайсалга солиб келарди. У вақтдан ютмоқчи ва қиши авжига чиққандаган Султон Абусайидни тоғлар, ўрмонлар ва дарёлардан иборат улкан қопконга илинтиromoқчи эди.

Қиши совуқлари бошланганидан ташвишланган Султон Абусайид Амир Ҳасанбекнинг ҳузурига ўғли Маҳ-

¹ Дагала — шоҳлар киядиган устки кийим.

муд Мирзо бошлиқ, элчилар ва совға-саломлар жүннатишига мажбур бўлди. Шунда Амир Ҳасанбек бу элчи орқали Абусайиддан, аввало, укасининг қасдини олди.

Яъни Абусайиднинг ўғли Маҳмуд Мирзо Ҳасанбек атрофига йиғилган беку аъёнларга йигирма етти жойда юкуниб, худди Юсуфбек каби таъзим бажо келтиришга мажбур қилинди.

Олтин таҳтта Шоҳруҳ Мирзонинг эвараси, ўн саккиз яшар кўхлик йигит Ёдгор Мирзо чиқарилган эди. Амир Ҳасанбек унинг чап ёнида оталиқ ўрнини эгаллаган. Ўнг томондан Шайхулислом жой олган. Маҳмуд Мирзо Амир Ҳасанбекка ва Шайхулисломга таъзим қилгандан сўнг таҳт қаршисида тиз чўқди. Ёдгор Мирзо энди унга қўл берди. Маҳмуд Мирзо унинг қўлини тавоғ қилиб ўпди. Шундан сўнг Амир Ҳасанбекнинг ишораси билан Ёдгор Мирзонинг бошидан олтин тангалар сочили.

— Биз Амир Темур авлодидан фақат Ёдгор Мұхаммад Мирзона таҳтта муносиб деб билюрмиз! — деди Ҳасанбек. — Султон Абусайидга эндиги жавобимиз ана шу!

Бундай камситишлардан кейин сулҳ тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас эди. Султон Абусайид Ардобил йўли билан Қорабоғ қишлоғига йўл очишига интилиб кўрди. Аммо Амир Ҳасанбек қўшинлари уни Миёна деб аталган серсув, лой ва балчиқ бир дарага чекинишга мажбур қилди. Тоғ ён бағирларида қор қалин, изғирин шамоллар эсади. Қўшиннинг озиқ-овқати туғаб қолди.

Султон Абусайид Маҳмудобод деган жойда тўхтаб, Шервоншоҳга ўз одамларини юборди.

Улар сув йўли билан кемада озиқ-овқат олиб келиши керак эди. Лекин энди Шервоншоҳ ҳам Амир Ҳасанбек томонга оғди, Абусайиднинг пулига ҳам озиқ-овқат сотмади.

Отларга ҳам ем-ҳашак йўқ эди. Мўғон чўлининг бир четидаги ялангилиқда қор тегидан чиқиб турган қувраган ўт-ўланлар бор экан. Отлар шу нотаниш ўт-ўланлардан еган сари тап-тап йиқилиб ўла бошлади.

Абусайиднинг ёнида бу ерларнинг иқлимини, ўсимликларини, тоғу дарёларнинг харитасини яхши биладиган олимлар йўқ эди. Ҳолбуки, бобокалони Амир Темур бу ерларга юриш қилиб келганда унинг қўл

остида тарихни ҳам, жўпрофияни ҳам, ўсимлик дунё-
сини ҳам беш қўлдай биладиган фозил одамлар хиз-
мат қиласарди.

Абусайд Амир Темурнинг тажрибасини дуруст
ўрганмагани, ўз кучига ортиқ даражада ишониб, жуда
кагта кеттани энди билинди.

Хуронсондан озиқ-овқат олиб келаёттан карвонни
Шервоншоҳ тутиб олиб, Ҳасанбекка топшириди. Ат-
рофдан ҳеч қандай ёрдам келмай қўйгандан кейин
яна Ардабил йўли билан орқага чекина бошладилар.

Аммо қор-ёмғирлар йўлларни ўтиб бўлмайдиган
балчиқда айлантирган эди. Султон Абусайдиди баъзи
жойлардан балчиқ устига кийгиз ва палосларни тўшаб
олиб ўтдилар. Уч-тўрт минг от ва туялар балчиқда
ем бўлди.

Балчиқлардан энди қутулдик деганларида Ҳасанбек
қўшинининг аёвсиз зарбаларига учрадилар. Ҳирот-
да Тархон амирларини зиёфат пайтида чопиб ўлдирган
Муборизиддин Паҳлавон Девона ёвга асир тушди
ва боши кесилди. Сайд Жалолиддин ҳам ҳалок бўл-
ди.

Амир Шерҳожи ва бошқалар ўз жонларини кут-
қариш учун барча навкарлари билан Амир Ҳасанбек
томонига қочиб ўтдилар.

Яккаланиб қолган Султон Абусайд милодий 1469
йилнинг қиши чилласида охирги кучларини йиғиб Ху-
росон томонга қоча бошлади.

Аммо Ҳасанбекнинг икки ўғли ўз навкарлари би-
лан уни қувиб етиб, асир одилар. Султон Абусайд
Ҳасанбек қароргоҳида икки кун ҳибсда ётди. Учинчи
куни унинг қўлини орқасига боғлаб Амир Ҳасанбек-
нинг муҳташам қабулхонасига олиб кирдилар.

Ёши элликдан ошган, соқолига оқ оралаган улкан
гавдали Ҳасанбек тожсиз подшо ҳисобланар, таҳтда
ўлтирмас эди. Тўрда ял-ял ёнган туркман гилами ус-
тида чордана қуриб олган эди. Унинг бир ёнида ўз
амирлари, иккинчи ёнида Амир Шерҳожи ва бошқа
қочиб ўтганлар бош эгиб ўлтирас эди.

Амир Ҳасанбек гулдурак овоз билан савол бер-
ди:

— Абусайд Мирзо, бу амирларингизга боқинг,
бунлар нечун сиздан юз ўтиришлар?

Абусайд Мирзонинг алами келиб:

— Булар хоинлар!.. — деди.

— Айб фақат бунларда дейил¹. Сиз хазина йигарга берилиб, сипоҳларингизга ҳақ, вермагансиз. Танқислик бунларни сиздан бездирмишдир. Бунлар сиздан озор тортмишдир². Сиз бунларни ҳоин дедингиз. Аммо бунлар хиёнатни ҳам сиздан ўрганишишдир. Ахир сиз Мирзо Улугбекдек буюк подшоҳ, хизматида юрганда унга қарши исён кўтариб, Самарқандга тажовуз қилмаганимидингиз? Яна Улугбекнинг невараси Жўқий Мирзо билан сулҳ, тузиб, Хўжа Ахори валий гувоҳлигидан қасамёд қилиб, кейин бу қасамни ҳам бузган, Жўқий Мирзони қатл эттирган сиз эмасмидингиз?

— Сиз ҳам биз билан сулҳ, тузиб сўзингизда турмадингиз-ку!

— Биз сиз ишлаттан қопқонни ўзингизга қўйиб кўрдик. Сиз Мурғоб бўйида қариндошингиз Иброҳим Мирзо билан сохта сулҳ, тузиб, унга қопқон қўйган эдингиз. Иброҳим Мирзо шу қопқонга тушиб ҳалок бўлди. Жаҳоншоҳнинг ўғли Ҳусайн Али билан Марвада иттифоқ тузган эдингиз. Бу ҳам Ҳусайн Алига қўйилган қопқон экан. Сиз яна сўзингиздан қайтиб, биз билан сулҳ, туздингиз. Лекин бу гал сиз қўйган қопқонга биз ўзингизни тушурдик! Хушомадгўйлар сизни Амир Темур билан баробар қўйиб мақтасалар, бунга ишондингиз. Аммо сизда Амир Темурнинг даҳоси ҳам тажрибаси ҳам, илму маърифати ҳам йўқлигини ҳозирги аҳволингиз исбот этиюр!

— Бу рост! — деб тан берди Абусайд Мирзо. — Мен ҳовлиқдан эканмен! Хушомадгўйларга ишониб алдандим!!!

— Шундай ўлса-да, бизнинг темурийлар суоласига эҳтиромимиз буюқдир. Биз бурада³ тожу тахтни Шоҳруҳ подшоҳ авлодидан ўлмиш Ёѓор Мирзайа мунносиб кўрдик. Энди Абусайд Мирзо устидан хукм чиқаришни ҳам Ёѓор Мирзайа топширгаймиз.

Султон Абусайдни бошқа катта танобий уйда тахт устида ўлтирган ўн саккиз ёшлик Ёѓор Мирзо қаршиисига олиб келдилар. Нима бўлса ҳам, бир шажара дарахтининг икки шоҳи узоқ юртда шундай вазиятда

¹ Дейил — эмас.

² Ҳазрат Алишер навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Султон Абусайднинг мағлуб бўлиш сабабларига тўхталиб, мана шу жиҳатларга эътиборни қаратади.

³ Бурада — бу ерда.

учрашганларидан Абусайид Мирзонинг ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш келди.

— Жигаримсиз, Ёдгор Муҳаммад Мирзо! Мен адашдим! Гуноҳларимга иқрормен! Имкон беринг, хатоларимни тузатай!

Ёдгор Мирзо бир лаҳза сўз тополмай жим қолди. Қирқ олти ёшлик Абусайид Мирзо унинг отасига тенгдош эди. Амир Ҳасанбек Ёдгор Мирзога «қатла эттиринг!» деб буюрган эди. Лекин умрида бировни, айниқса, отаси тенгли қариндошини ўлимга ҳукм қилмаган ёш йигит учун Ҳасанбекнинг буйругини бажариш нечоғлиқ қийин бўлишини у энди сезди. Терлаб кетган пешонасини қўли билан ишқаб, хотирасидан бундай ҳукмга асос бўладиган далиллар излади:

— Абусайид Мирзо, сизинг тузатиб ўлмайдиган хатоларингиз чўх кўпdir! — етти яшарлигидан Ҳасанбек даргоҳида яшаб келаётган Ёдгор Мирзо она тилини унугтган, оталиғи сингари озарбайжонча талаффуз билан сўзлар эди: — Даشتি Қипчоқдан Абулхайрхонни бошлаб келиб, менинг кеби ёш йигит Абдулла Мирзони жувонмарг қилдингиз. Бу хатони тузатмоқ учун Абдулла Мирзони қайта тирилтириш элингиздан келюрми? Соҳибқирон бобомиз Амир Темур аёллар, оналар ила муомалада жўмард ўлишни васият этмишдир. Сиз саксон ёшлик кайвони момомиз бегуноҳ Гавҳаршод бегимни қатл эттиридингиз. Бундай қотилликни кечириб ўлурму?!

Султон Абусайид бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Хоин Шерҳожи!.. Мен шунинг қутқусига учебхато қилдим!.. Айбим бўйнимда!..

Бошқа гапга ҳожат қолмади. Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг ҳукми билан Султон Абусайид ўша куни қатл этиди.

Унинг жасадини Ҳиротга олиб келдилар. Султон Абусайид ўз охиратига ярайдиган биронта муҳташам бино қурдирмаган эди. Шундай бўлса ҳам, ўн етти йил подшоҳлик қилган, Турон ва Хурсонни яна бирлаштириб Ҳиротни ўз салтанатининг пойтахтига айлантирган эди. Унинг бегона юртда фожиали ҳалок бўлгани ҳам раҳм-شاфқатта муносиб кўриди. Султон Абусайидни Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнида Шоҳруҳ, Мирзо даврида қурилган мовий гумбазлик хоноқоҳга дафи этдилар.

ОЛОВ ҲАЛҚАСИДА

Ёниб турган уруш олови энди Фарбдан Шарқقا, Табриздан Ҳиротта ажал үругини сочиб кела бошлади.

Амир Ҳасанбек Ёдгор Мирзони бекорга тахтга ўтказган эмас эди. Уни ўзига бўйсунадиган қўғирчоқ подшога айлантириб, Хурсонни, кейин йўли топилса Туронни ҳам қўлга киритмоқчи эди.

Абусайид Мирzonинг омон қолган содик беку навкарлари унинг ўғли Маҳмуд Мирзони жанг майдонидан тирик олиб чиқишга ва Ҳиротта етказиб боришга муваффақ бўлдилар. Лекин ўн олти ёшлик бу ўспирин Хурсонда ҳукмрон бўлишга кучи етмаслигини Амир Ҳасанбек яхши биларди. Шунинг учун Ёдгор Мирзога ўн минг қорақуюнли аскарлардан бериб, уларниң ёнига Абусайид Мирзодан юз ўғирган Шерҳожи каби Хурсон беку навкарларини ҳам кўшди-да, Ҳирот тахтини Маҳмуд Мирзодан тортиб олиш учун жўнатди.

Лекин Амударё бўйларида вазият етилишини кутуб юрган Ҳусайн Бойқаро отини улардан олдинроқ қамчилади. У Султон Абусайиднинг ҳалокатта учраганини эшитган заҳоти бор кучларини тўплаб Ҳиротта йўл олди. Ора узоқ эмас, Ҳиротда Ҳусайн Бойқаронинг тарафдорлари кўп эди. Улар ёш Маҳмуд Мирзо ҳукмронлигига қарши исён кўтариб, шаҳар ичидаги Ихтиёриддин қалъасини эгалладилар.

Маҳмуд Мирзо Самарқандга чопар юбориб, акаси Аҳмад Мирзони ёрдамга чақирди. Аҳмад Мирзо Ҳусайн Бойқарога қарши эллик минг қўшин тўплаб Амударёга яқинлашиб кела бошлади.

Буни эшиттан кўпчилик ҳиротликлар Ҳусайн Бойқарога ён босиб, шаҳар дарвозаларини эгалладилар.

Маҳмуд Мирзо отасига ўхшаб асир тушиши мумкинлигини сезди-ю, кечаси яқин одамлари билан Ҳиротни ташлаб қочди.

Унинг акаси Аҳмад Мирзо ҳали Амударёдан ўтиб улгурмаган эди. Оға-ини Термизда учрашдилар.

Самарқанддан Ҳўжа Аҳрор ҳам Термизга етиб келган эди.

Ака-ука мирзолар Ҳиротни қайта босиб олиш ҳақида Ҳўжа Аҳрордан маслаҳат сўрадилар.

— Азизларим Аҳмад Мирзо, Маҳмуд Мирзо, — деб сеҳрли паст товуш билан сўз бошлади Ҳўжа

Ахрор. — Тушимда... бир қуш Маҳмад Мирзонинг ил-кидан юлқиниб чиқди-ю, учиб кетди. Ов қуши бўлса қайтармикин деб узоқ кутдим. Қайтмади. Шу қуш Ҳирот бўлса керак.

— Ундан чиқди, Ҳиротдан воз кечайликми? — ала-ми келиб сўради Маҳмуд Мирзо.

— Начора? Раҳматлиқ Абусайид Мирзодан норози бўлиб юрганлар Самарқандда ҳам, Ҳисорда ҳам оз эмас. Сизлар Ҳирот муҳорабаси билан банд бўлиб қолсаларингиз, орқадан ўша ғанимлар исён оловини аланга олдиришлари муқаррар.

Хўжа Ахрорга эътиқоди баланд бўлган Аҳмад Мир-зо сўнгти сўзларни башорат деб билди.

— Ҳазрати пири комилимизга аён бўлибдир, бас, Самарқандга қайтмоқ керак!

— Мен Самарқандда не қилурмен? — деб саросима бўлиб сўради Маҳмуд Мирзо. Чунки у ҳам қоидага биноан қайсиидир бир минтақага ҳукмрон бўлиши ке-рак эди. Унинг ўртанча иниси Умаршайх Мирзо Фар-ғона водийсида ҳукмрон, кичик укаси Улугбек Қобулий Қобул таҳтида ўлтирибди. Энди Маҳмуд Мирзо ҳам отасининг мулкидан ўзига яраша бир мерос олмоғи кераклигини Хўжа Ахрор ҳам тан олар ва жавобини олдиндан ўйлаб тураг эди.

— Фарзанди аржуманд, — деб пири комил Маҳмуд Мирзога мурожаат қилди. — Сиз падари бузрукворингиз билан ҳарбий юришларга бориб чиниқдингиз. Энди ҳар қандай мушкул ишни уddyalай олурсиз. Мана шу Термиз — қадимий шаҳар сизники бўлсин. Амударё-нинг икки қирғоғида Ҳисор, Қундуз, Чарониён... то Ҳиндиқуш тогигача бепоён ерлар — ҳаммаси кучли бир ҳукмдорга муҳтоҷ. Ана шу ҳукмдорликка факир сизни муносиб деб билурмен!

Маҳмуд Мирзо акасига ҳасади келиб сўради:

— Самарқанду Тошкентлар ҳазрат акамиизда қо-лурму?

— Буни раҳматлиқ отангиз васият қилганлар.

— Бизнинг пешонамизга маданий марказлардан йи-роқдаги чет ўлкалар битилган экан-да, — деб Маҳ-муд Мирзо Хўжа Ахрорнинг таклифини унча хуш кўрмади

Лекин шундан бошқа мерос йўқлигини сезиб, так-лифни қабул қилди. Фақат умр бўйи Хўжа Ахрордан

ранжиб юрди. Акаси билан ҳам бир неча марта мулк талашиб урущди.

* * *

Милодий 1469 йилнинг баҳори ва Наврӯз байрами Ҳиротта Ҳусайн Бойқаро билан бирга келди. Маҳмад Мирзо тунда Ҳиротни ташлаб қочганини эшитган ҳиротликлар қўргоннинг ҳар тўртала дарвозасини Ҳусайн Бойқаро ва унинг одамлари учун ланг очдилар. Абусайид давридаги золимликлардан сабр косаси тўлиб-тошган Хурросон ҳалқи Ҳусайн Бойқаронинг шундай кучли рақибга ўн йилдан ортиқ бўйин эгмай жасорат билан курашиб келганини алоҳида эъзозга сазовор деб биларди. Шунинг учун Ҳусайн Бойқаро бир ҳафта давом этадиган Наврӯз байрамининг учинчи кунида Малик дарвозасидан Ҳиротта кириб келганда одамлар уни карнай-сурнай оҳанглари, ногораларнинг қувончли така-тумлари билан кутиб олдилар.

Ўша куниёқ жума намозида унинг номи хутбага кўшиб ўқилди.

Бир вақтлар Ҳиротдан қувғин қилинган Феруза бегим келини Бека бегим ва тўнгич невараси ўн бир яшар Бадиuzzамон Мирзолар билан бирга шоҳлар турдиган муҳташам Боги Зоғон қасрини эгалладилар.

Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қайтганининг биринчи куниёқ дўсти Алишер Навоийга мактуб ёзиб, маҳсус чопар билан Самарқандга жўнатди. Мактубда «Мен таҳтта Сизнинг гувоҳлигингида чиқмоқчимен, тез етиб келинг!» дейилган жойи бор эди.

Мир Алишер Самарқанддаги устози Фазлуллоҳ Абуллайсдан оқ фотиҳа олиб, дарҳол йўлга чиқди. Амударёдан кема билан ўтиб, Хурросоннинг Работи Суҳайл деган манзилига етганда Ҳусайн Бойқаро унга пешвоз чиқиб кутиб олди.

Етти йилдан бўён кўришмаган дўстлар қучоқлашиб кўришар эканлар, Мир Алишер алп қомат Ҳусайн Бойқаронинг елкалари янада кенгайиб, баҳодирона кўкраги қучоққа сигмайдиган даражага етганини сезди. Ҳусайн Бойқаро юзини дўстининг юзига босганда унинг ипақдай майин соқол-мўйлови чиройли қилиб тарашланганини кўрди.

Мулозимлар икковларини кенг танобий хонада ёлғиз қолдирдилар.

— Шунча йил қувғинда яшадик, Алишербек! — деди Ҳусайн Бойқаро. — Сизни соғинганимда шеърларингизни ёд айтиб таскин тоғдим. Жабру зулмлардан тўйиб кеттанимда мана бу сатрларингиз кўп ёдимга тушди:

Эй, Навоий, истасанг давр аҳли зулмидин халос
Ур фано даштига гому¹, бора олғунингча бор!

— Ҳазратим, дашту биёбонларда сиз гом урмаган йўллар қолмагандир?

— Ҳа, юрган йўлларимда фифоним кўкка чирмашганинг билсангиз эди, Алишербек! Шунда яна сизнинг мана бу сатрларингиз менга тасалли берарди:

Агар юз қатла булбул чексин афғон
Баҳор ўлмай гул очилмоқ на имкон!

— Шукурки, бизнинг баҳоримиз ҳам келди, — деди Алишербек. — Орзу қилган гулларимиз энди очилмоқда. Амму бу кунларга етгунча фақир ҳам жуда кўп азобу уқубатларни бошдан кечирдим.

— Хабарим бор. Ҳасан Ардашерга ёзган маснавий шеърингиздан Ҳиротда бир нусха кўчиртириб олиб ўқиганимда кўзларимга ёш келди.

— Тащаккур, ҳазратим. Энг қора кунларда ҳеч ким бизнинг кўнглимизга қарамай қўйган пайтлар бўлди. Истак-интилишларимиз золимлар адолатсизлигидан тоғталганда, кўнглимиз ниҳоятда чўккан эди. Чўкиб гарқ бўлган кўнгил кемаси ном-нишонсиз йўқолган-дек туюлган дамларда фақир ҳам сизнинг сатрларингизни ёдга олиб таскин топардим.

— Қайси сатрлар, Алишербек?

— Мана бу:

Ваҳки, ғам даштида йитган²
нотавон кўнглим қани?

Тарки жоним айлаган
бехонумон кўнглим қани?

Не нишонидин хабар тоғдим,
не отидин асар.

Ҳажр водийсинга беному
нишон кўнглим қани?

¹ Гом — қадам.

² Йиттан — йўқолган.

Шоир дўстининг ҳароратли товуши билан ниҳоят-да таъсири қилиб айтилган бу шеър Ҳусайн Бойқарони ҳаяжонга солди. У Алишербекни қайтадан бағрига босиб деди:

— Парвардигор бизнинг дўстлигимизни паноҳида арасасин! Фам даշтида йиттан кўнгилларимизни бугун қайтадан топдик. Кўнгилга туккан энг буюк орзуйимиз — адолатли давлат тузмоқ, мамлакатни обод, элъорти фаровон қилмоқ эди.

— Энди ана шу орзуни рўёбга чиқариб бўлармикин?

— Қайдам! Сўнгти кунларда давлат тепасида ўлтириб, бу орзуни рўёбга чиқариш нақадар мушкул эканига амин бўлмоқдамен. Мамлакат вайрон бўлган. Одамлар ҳам бузилган. Порахўрлик, алдамчилик, маккорлик, инсофисзлик... Қай бирини айтай! Одил подшоҳ бўлишим учун атрофимда ҳалолу пок вазирлар, инсофлик амирлар, маърифатлик маслаҳаттгўйлар бўлмоғи керак. Қани уларни қаердан топай?

— Чиндан ҳам бу энг мушкул муаммодир, ҳазратим.

— Шу муаммони ҳал этишда мен сизга суюнмоқчимен, Алишербек! Саройда истаган лавозимингизни берай. Доим ёнимда бўлинг.

— Мен сиз учун жон фидо қилишга тайёрмен. Аммо сарой муҳитидан кўрқамен. Ёшимиз ўттизга яқинлашди. Болалиқда бирга ўсдик, мактабдош бўлдик. Дўстлигимиз ҳамон беғубор, самимий. Сарой муҳитида фисқу фасод кўп. Мен буни Самарқандда ҳам кўрдим. Факир Абуллайсдек, Абдураҳмон Жомийдек орифлар орасида бўлгим келур. Шеърлар ёзсан, тоат ибодат қилсан, сизга омаду баҳт тилаб дуолар ўқисаму, дўстлигимизни умрим охиригача беғубор сақлаб қолсан.

— Алишербек, нийятингиз олижаноб! Аммо ҳадисларда айтилган ҳикматни эсланг. Мамлакат бўйича бир соат адолат қилиш олтмиш йиллик тоат-ибодатнинг савобини берар экан. Ахир сиз билан ваъдамиз бор эди-ку. Мен подшоҳ бўлсан, сиз энг ишонган вазирим бўлгайсиз деб аҳдашган эмасмидик?

— Ёшлиқдан вазир бўлиш нималигини билмай аҳд қилган эканмен. Мен яхши вазир бўлганим билан бошқа вазирлар мени сизга ёмон кўрсатиб қўйишлари мумкин экан. Мен ана шундан хавотирдамен.

— Хавотир бўлманг. Сиз менга фақат ҳақиқат-

ни айтиб турсангиз бас, мен доим сизга ён босгаймен.

— Ҳазратим, ҳақиқат тоҳо жуда аччиқ бўлур. Шоҳлар эса ширин мақтovларни, чиройли хушомадларни яхши кўрурлар. Шу сабабли аччиқ ҳақиқатни айтамен деб балога қолганлар ҳам кўп бўлган.

— Ажабо, сизга энг мўътабар вазири аъзамлик лавозимини таклиф қилсан олмаётисиз. Бошқалар бундай лавозим учун ўзларини томдан ташлайдирлар. Сиз фариштадай пок, соғдил, беғараз дўстимсиз. Сиз ҳар қандай аччиқ ҳақиқатни ҳам жонкуярлик меҳригиёси билан доруга айлантириб самимият ишагига ўраб, майин қилиб айтаолурсиз. Шунинг учун сиз фақат вазир эмас, мусоҳибим¹ бўлинг. Ўттан азизу авлиёлар руҳи бизга мадад берсин. Тўқсон ёшлик маликулкалом Лутфий ёдингиздами?

— Ҳа, худо раҳмат қилсин, биз қувғинда юрганимизда тўқсон беш ёшида вафот этибдирилар.

— Ўшал буюк зот Гавҳаршод бегим ҳузурида қилган башорат ёдингиздами?

— Оловдан тирик чиқсан Қақнус ҳақида айтганиларими?

— Ҳа, илму маърифат ҳомийси бўлган Маҳди Улени Қақнусга қиёс қилган эдилар. Сиз билан мени бегимга кўрсатиб, «булар сиз учун Қақнус қанотлагрига айлангайлар» деган эдилар. Афсуски, Гавҳаршод бегим бутунги кунга етиб келолмадилар. Лекин Улубек Мирзо билан унинг буюк ота-оналари давридаги маданий юксалишларни давом эттириш шояд сизу бизга насиб этса!

— Илоё айтганингиз келсин, ҳазратим. Менинг дилимдаги энг улуғ мақсад ҳам шудир.

— Алишербек, икковимиз суҳбатлашганда сиз мени ҳазратим деманг. Бир марта «дўстим» десангиз, бу мён учун минг марта «ҳазратим» деганингиздан афзалроқдир!

— Хўп, дўстим! Сиз айтган улуғ мақсадлар йўлида мен доим ёнингизда бўлай. Фақат вазири аъзамингиз эмас, кичикроқ вазирингиз — муҳрдорингиз бўлиш мен учун кифоядир.

— Буни яхши айтдингиз. Менинг олтамғалик ул-

¹ Мусоҳиб — сирдош дўст.

кан муҳрим доим сизда тургай. Бу муҳр босилмагунча бирорта фармон кучга кирмагай.

— Мабодо бошқа вазирлар олиқ-солиқларни ошириш, кимларнидир жазолаш, яна кимларнидир мукофотлаш ҳақида ҳийла-ю найранг ишлатишса, таъмалик билан адолатсиз фармон лойиҳалари тайёрлатишса, сизнинг саховатингизни суистеъмол қилиб, бундай фармонларга имзо қўйдиришса мен не қилай? Факир муҳр босищдан олдин Сизга ҳақиқатни айтиб эътиroz қилишим учун ваколат берурмисиз?

— Тепамизда худо турибdir. Ваколат берурмен!

— Аммо шоҳлар гап қайтарган вазирни бамисоли тутун қайтарган мўридек ёмон кўрурлар. Мўридан тутун қайтса уйда ўлтириш мушкул бўлғай.

— Ўшал уйда сиз ҳам менинг ёнимда ўлтирурмисиз?

— Албатта-да! Ҳар қандай эътиrozнинг масъулиятини мен аввал ўзимга олурмен! Ундан сўнг фақат адолатли ҳукм чиқаришингизга имкон яратиш мақсадида сизга ўз эътиrozимни арз қилгаймен.

— Ундоқ бўлса бир марта эмас, зарур бўлганда тўққиз мартагача менга ҳаққоний эътиrozингизни айтиш учун ваколат олғайсиз. Токи шу тўққиз босқичда ҳақиқат охиригача аён бўлсину, адолат бехато юзага чиқсин!

— Сиз менга берган бу чексиз ваколат шоҳлар тарихида мисли кўрилмаган мардона иноятдир! — деди Мир Алишер ва қўйнидан олтин муковалик кафтдай дафтарча олди. — Раҳматлик Гавҳаршод бегим шу олтин дафтарчани менга инъом қилган эдилар. Руҳлари шод бўлсин деб, буни барча хавфу хатарлардан сақлаб олиб ўтдим. Шу табаррук дафтарчага сизнинг номингиз ҳам битилмишдир. Тахтта чиқадиган кунингизга атаб, «Ҳилолия» номли қасида бошладим. Дўстим, сиз мусаффо осмондаги янги ой — ҳилол каби кўтарилимоқдасиз. Илоҳим шу Ҳилол тўла-тўкис муродига етиб, тўлин ойга — Бадрга айлансин!

— Ажойиб лутф қилдингиз, Мир Алишер! Шу яхши нийятларингизга сиз билан бирга етайлик!

Икковлари ҳам «Омин!» деб юзларига фотиҳа тортдилар ва отланиб пойтахтта бирга йўл олдилар.

Ҳиротни Ҳусайн Бойқародан тортиб олиб, қора қуюнлилар ҳукми остига ўтказиш учун катта қўшин билан келаётган Ёдгор Мирзо ҳали узоқда Исфаходан нарида эди. Икки дўстнинг бамаслаҳат қилган биринчи ишлари — ҳамма раҳбарий ўринларга инсофли ва маърифатли одамларни йиғиш бўлди. Шу жумладан, Ҳиротнинг энг диёнатли машҳур мавлоноси бўлмиш Ҳасан Ардашер давлат мулкига, ободончилик ва бунёдкорлик ишларига раҳбарлик қилувчи аморат вазири қилиб таъйинланди.

У Алишер Навоий билан биргалиқда Шоҳруҳ Мирзо ва Гавҳаршод бегим номидаги мадрасаларни таъмирлатиб, қайтадан ишга туширди. Мударрислар ва илму маърифат аҳлининг ойлик маошлари Улугбек Мирзо давридаги каби баланд кўтарилди. Турли томонга тарикдай сочилиб кеттан зиёли одамлар ва толиби илмлар яна Ҳиротта йиғилиб кела бошладилар.

Алишер Навоий бу ишлар билан ўта банд бўлган кезларда Ҳўжа Тусий ва Ҳасан Табризий деган уламолар шоҳни ўз таъсирларига олиб, шиа мазҳабини қабул қилишга уни кўндирадилар.

Ҳусайн Бойқаро навбатдаги жума намозида шиа мазҳабини Хуросоннинг давлат дини деб эълон қилмоқчи бўлаёттанидан хабар топган Алишербек изтиробга тушиб унинг ҳузурига борди.

— Темурийлар сулоласида ҳали ҳеч ким шиа мазҳабини давлат дини деб эълон қилмаган эди-ку, ҳазратим! Сиз бобокалонингиз Амир Темурнинг дин бобида туттан йўлларидан воз кечмоқчимисиз?

— Йўқ. Нечун бундай савол бердингиз, Алишербек?

— Амир Темур ҳазратлари Имом Аъзам таълимотига амал қилганлар. Чорёрлардан Абубакр, Умар, Усмон, Али — ҳар тўрталасини баробар эҳтиром қилганлари бобокалонингизнинг хотиротларида битилган.

— Алишербек, етти-саккиз йил чўлу биёbonларда жангу-жадал ичида юрганимда Ҳазрати Алига эътиқодим ошди. Чорёрлардан дилимга энг яқини шул сиймо.

— Чунки ул зоти олий сиз каби жуда кўп қилич чопганлар, тенгсиз баҳодир бўлганлар.

— Бундан ташқари, ҳазрати Али пайғамбарларимизнинг қизлари Биби Фотимага уйланганлар. Ундан Ҳасан-

Ҳусан ўғил кўрганлар. Адолат юзасидан пайғамбари-
мизга Ҳазрати Али ворис бўлмоқдари керак эди.

— Навбат келганда Ҳазрати Али ҳам ворис бўлган-
лар. Лекин Ҳазрати Али ўзларидан ёши ҳам катта,
тажрибаси ҳам кўпроқ бўлган Абубакр, Умар, Усмон-
ни раҳбар деб тан олганлар. Ҳазрати Алиниң ўzlари
сунний мазҳабида бўлганини билурмисиз?

— Буни менга айтмадилар-ку.

— Бўлмаса мен сизга дин тарихидан далил келти-
рай. Ҳазрати Али суннага содик бўлгани диний ки-
тобларда ёзилган. Шия мазҳаби эса суннани тан
олмайдир, Абубакр, Умар, Усмонни қоралайдир, хут-
бада уларни тилга олмайдир.

— Ҳазрати Али Халиф бўлганиларида чорёрлар хут-
бада тилга олинганми йўқми?

— Олинган! Тўртовлари ҳам эҳтиром билан улуғ-
ланган. Шиалар эса чорёрлардан фақат Ҳазрати Али-
ни тан оладилару, олдинги уч чорёрни ноҳақ камсита-
дилар.

— Бу адолатдан эмас, албатта.

— Ҳазратим, агар сиз ҳам шу йўлга ўтсангиз, Ху-
росону Турондаги кўп авлиёларнинг руҳига хилоф иш
қилган бўлурсиз. Улуғ пир Аҳмади Жом — Имом
Аъзам мазҳабида бўлганилар. Бухородаги Баҳовиддин
Нақшбанд ҳам, Фарғонадаги Марғilonий ҳам, Самар-
қандаги Мотурудий ҳам, Туркистондаги Аҳмад Яс-
савий ҳам...

— Мен Туркистонда Яссавий мақбарасини зиёрат
қилганмен. Ҳикматларини ёд олмишмен.

— Шундай улуғ пирлардан ажралиб қолиш — эл-
юртдан ажралиш билан баробар эмасми?

— Мен бу томонларини ўйламаган эканмен...

Ҳусайн Бойқаро дин тарихини яхши билмагани,
ёшлигига мадрасаларда таълим ололмагани учун сун-
на ва шия орасидаги нозик фарқлардан хабардор эмас
эди. Хўжа Тусий каби ақидапараст уламолар шу бе-
хабарликдан фойдаланиб, уни шия мазҳабига ўтка-
зишга интилмоқда эдилар.

Алишербек шия мазҳаби кўпроқ Эронда тарқал-
ганига, лекин дунёning аксарият мусулмон мамлақат-
лари Имом Аъзам таълимотига амал қилаёттани бежиз
эмаслигига жуда кўп далилу исботлар келтирди.

Ҳусайн Бойқаро Самарқанддан Ҳиротта қайттан
машхур аллома Абдураҳмон Жомийдан фикр сўради.

Нақшбандия таъриқатининг йирик намояндаси бўлган Жомий ҳам Мир Алишер ҳақ эканини айтиб, Ҳусайн Бойқарони Имом Аъзам таълимотига садоқат сақлашга ундади.

Шундан сўнг Ҳусайн Бойқаро Хўжа Тусийни саройдан узоқлаштириди ва Мир Алишерга тан бериб деди:

— Сиз бир эмас икки мадрасада илм олгансиз. Биз учун таҳсил олинг деган эдим-ку. Мана энди сиздаги илму маърифатдан биз ҳам баҳраманд бўлиб, бир хато йўлдан қайтдик. Ташаккур сизга, дўстим!

Бу орада куз кирди ва Табриздан қўшин тортиб келаётган қорақуюнлилар Ёдгор Мирзони Ҳирот таҳтига чиқариш мақсадида Ҳурросон сарҳадига бостириб кирдилар. Алишер Навоийга амирлик рутбаси берилган эди. У ҳам энди белига қилич тақиб содиқ навкарлари билан мамлакат ҳимоясига отланди.

Чинорон деган жойда Ҳусайн Бойқаро қўшини Ёдгор Мирзога ва уни бошлаб келган қорақуюнлиларга қақшатқич зарба берди.

Жанг майдонидан от чоптириб қочган Ёдгор Мирзо Ҳурросон ҳудудини ташлаб чиқди ва қорақуюнлиларга қарашли Домғон томонларга бориб жон сақлади. Бу мағлубиятдан жаҳли чиққан Амир Ҳасанбек иниси Зайналбек бошчилигида яна тўрт минг сара қўшинни Ёдгор Мирзога кўмак қилиб юборди. Қандоқ қилиб бўлса ҳам Ҳиротни Ҳусайн Бойқародан тортиб олиш Ёдгор Мирзо олдига қатъий вазифа қилиб қўйилди.

Бу вазифани амалга ошириш учун қулай вазият ҳам вужудга келди. 1470 йилнинг жавзо ойида Ҳисор ҳокими Маҳмуд Мирзо Амударёдан ўтиб, Ҳусайн Бойқаро қаламравидаги Балх ва Шибирғон вилоятларига тажовуз қилди.

Султон Абусайднинг бу ўрганча ўғли гарб томондан қорақуюнлилар бостириб келаётган пайтда Ҳусайн Бойқародан Ҳурросонни тортиб олиш умидида ўттиз минг қўшин билан от суриб кела бошлади.

Икки ўт орасида қолган Ҳусайн Бойқарони «энди мағлуб бўлгай!» деб ваҳимага тушган беку навкарларнинг каттагина қисми Ёдгор Мирзо томонга қочиб ўтиб кетди. Ҳусайн Бойқаро қолган амирларининг маслаҳати билан баланд тоғ устидаги Нероту қалъасига кириб, вазият етилгунча ҳимояда турмоқчи бўлди.

Соқисолмас даштидан ўтиб, Неротуга бораётганларида кечаси яна мингга яқин беку навкарлар Ҳусайн

Бойқарони ташлаб қочдилар. Бунинг устига, Нероту қалъасига Бойқаро томонидан тайин этилган Аҳмад туғчи деган доруга ҳам хиёнат йўлига ўтди — қалъа дарвозасини ичидан бекитиб, Бойқарони қалъага киргизмади.

Ҳусайн Бойқаро устма-уст келаётган бу зарбалардан саросимага тушиб, қаёққа йўл олишини билмай турганда Алишер Навоий унинг хузурига Юсуф отлиқ бир чопарни бошлиб келди:

— Қозоқликларда сиз билан неча йил бирга бўлган садоқатли амирингиз Музаффар барлос забардаст ўғиллари билан сизнинг йўлингизга мунтазир! — деган хушхабарни чопардан эшигтан Ҳусайн Бойқаро.

— Аллоҳга шукур! Оlamда яхшилар ҳам бор экан! — деб суюнди.

Қайсар деган жойда Музаффар барлос тўрт ўғли ва беш юздан ортиқ аскарлари билан Ҳусайн Бойқаро қўшини сафига кирди. Яна Пирмуҳаммад барлос арлот қавмига мансуб уч юз навкари билан Ҳусайн Бойқаро томонига ўтди.

Бундан сал кўнгли кўтарилган Ҳусайн Бойқаро Маймана туманидаги бир чорбони ўзига қароргоҳ қилди. Шунинг устига Ҳиротда исён олови аланга олаётгани ҳақида изтиробли хабарлар кела бошлади.

* * *

Уруш пайтида ҳарбий харажатлар кўпайгани учун аҳолига қўшимча солиқ солинган эди. Уни ундириш пайтида Қутбиддин Товус Симоний деган девонбеги подшо буюрганидан икки-уч баробар ортиқ солиқ йигғидириб, унинг катта бир қисмини ўз жифилдонинг уради. Бу ҳодисадан Абдулла Хатиб деган уламо хабардор экан, Ҳусайн Бойқарога маълум қиласди. Абдулла Хатиб бошлиқ тафтишчилар Товус Симонийнинг солиқ пулларидан уч юз минг динорини ўзлаштирганини аниқлайдилар. Ҳусайн Бойқаронинг фармони билан бу катта маблағ Товус Симонийдан ундириб олинади. Шундан кейин у девонбегилик лавозимидан бўшатилади. Ўрнига Абдулла Хатиб девонбеги бўлади.

Абдулла Хатиб подшонинг Ҳиротдан йироқда уруш ташвишлари билан бандлигидан фойдаланиб, аҳолига яна янги соликлар солади. Зўравонлик билан унди-

рилган солиқ пулларидан катта бир қисмини у ҳам ўзлаштириб, яшин тезлигиде бойиб кетади.

Ойни этак билан ёпиб бўлмаганидек, Абдулла Хатибнинг баднафслиги ҳам кўпчиликка аён бўлади. Энди Кутбидин Товус Симонийнинг тарафдорлари солиқлардан безор бўлган аҳолини Абдулла Хатибга қарши қўзғатадилар.

Абдулла Хатиб девонхонада ўтирганда бир неча минг кишилик оломон унинг устига бостириб келади. Қасоскор Товус Симоний тарафдорларининг ёнига қоракуюнлиларнинг Ҳиротда юрган хуфиялари қўшиладилар. Улар атайлаб Ҳусайн Бойқарога қарши исён оловини аланга олдирадилар.

Абдулла Хатиб ўтирган девонхона тошбўрон қилинади. Деразалар синади, эшиклар бузилади. Абдулла Хатибнинг ўзи орқа йўлаклардан қочиб қутиласди.

Дарғазаб оломон дўконларни талайди. Шаҳарда бетартибликлар бошланади.

Ҳиротдан Майманага келган чопар бу даҳшатли воқеалар хабарини Ҳусайн Бойқарога етказганда ёш подшоҳ қаттиқ хавотирга тушиб, Алишер Навоий учун тикилган чодирга кирди.

— Алишербек, дўстим, олов ҳалқасида қолдик! Ҳиротда ҳам исён ёнгини!

Алишер Навоий воқеанинг тафсилотларини эшитгач: — Рост, Хоқони Мансур, биз ҳозир олов ичига тушган Қақнус аҳволидамиз. Ҳудо хоҳласа, оловни ўчириб, кул ичидан яна қад ростлагаймиз!

— Зора шундай бўлса! Ҳиротта сизми, менми, иккимиздан биримиз бормасак бўлмас.

— Сиз қўшин билан қолинг, дўстим. Бош саркардасиз. Фақирга ваколат берсангиз, Ҳиротта мен борай.

— Сизга ёрлиқ бергаймен! Ҳалқни тинчтиш учун қандай тадбир зарур бўлса, ҳаммасини амалга оширгайсиз!

— Мабодо, Абдулла Хатибнинг айби тасдиқланса, унинг ўрнига бошқа девонбоши тайинлашим мумкинми?

— Мумкин! Адолатсиз солиқларни бекор қилингиз учун ҳам ваколат берилгай! Фақат ўзингизни эҳтиёт қолинг, Алишербек!

ҲАЁТ-МАМОТ ОЛИШУВИ

Алишер Навоий Гавҳаршод бегим мадрасаси олди-даги катта майдон ва хиёбонга тўпланган издиҳом олдида Ҳусайн Бойқаронинг ёрлигини ўқиб эшигтириди.

— Кўшимча солиқ олиш тўғрисида подшоҳ ҳазратлари ҳеч қандай фармон берган эмаслар! — деди. — Бу сохта фармонни Абдулла Хатиб билан унинг ҳамтовориги Низомиддин Бахтиёр Симноний ўз манфаатлари учун ўйлаб чиқармишлар!

— Абдулла Хатиб билан Ҳўжа Низомиддин осиб ўлдирилсин! — деб талаб қилди издиҳом орасида турган Қутбииддин Товус Симнонийнинг тарафдорлари.

Бу икки Симноний бир-бирига ашаддий душман эканини Мир Алишер яхши билар эди. Ҳусайн Бойқарони шия мазҳабига ўтказишга ҳаракат қилган бузгунчи хўжалардан бири ҳам мана шу Низомиддин Бахтиёр Симноний эди.

— Осиб ўлдиришга фақат подшо ҳазратлари хукм этишлари мумкин, — деб жавоб берди Алишер Навоий, — аммо бизга ҳибс қилиш ваколати берилган.

Мир Алишернинг буйруги билан Низомиддин Бахтиёр Симноний ҳибс қилинди, Абдулла Хатиб аллақа-ёқларга қочиб кеттан эди. Излаб топилганда уни ҳам ҳибс қилиш шаҳар доруғасига топширилди.

Хиёбонга тўпланган ҳалойиқ орасида Қутбииддин Товус Симнонийнинг қариндош-уруглари ва тарафдорлари кўп эди. Ҳазина фойдасига уч юз минг тилла жарима тўлаш учун Қутбииддин Товус Симноний кўпгина қариндошлари ва яқинларидан қарз олган эди. Ана шу қариндошлари ва яқинлари унга берган қарзларини ундириб олиш умидида Қутбииддин Симнонийни девонбегилик лавозимига қайта тиклашни талаб қила бошлидилар:

— Абдулла Хатиб Қутбииддин Товус жанобларига тухмат қилган!

— Жарима нотўғри ундирилган!

— Қутбииддин Товус ҳалол одам! Лавозимига қайта тикланисин!

— Амир Алишер, адолат қилинг!

— Товус Симноний жанобларини тухмат балосидан қутқаринг!

Денгиздай тўлқинланаётган бир неча минг кишилик оломон адолатга ташна эди. Мир Алишер Қут-

биддин Товуснинг мусичаи беозорлардан эмаслигини биларди. Лекин унинг устидан шикоят қилган Абдулла Хатиб ҳам баднафс ғаразгўй эканлиги маълум бўлди. Уларнинг қайсиси қай даражада ҳақ ва ноҳақ эканини аниқлаш учун катта текшириш ўтказиш лозим. Бунга ҳозир фурсат йўқ. Мир Алишер қандай қилиб бўлса ҳам аҳолини тинччиши керак.

— Халойиқ! Подшоҳ ҳазратлари Ҳиротга қайтганидан сўнг яна тафтиш ўтказурлар. Унгача биз подшоҳ берган ваколатдан фойдаланиб, жаноб Қутбиддин Товус Симонийни вақтинча яна девонбеги қилиб таъйин этгаймиз!

— О, раҳмат сизга ҳазрат Алишер!

— Ташаккур!

— Журъатингизга тасанно, Амир Алишер! — деган хитоблар устма-уст янгради.

* * *

Мир Алишер Ҳиротни тинчтиб қайтар экан, подшонинг аввалги фармонига қарши боргани, Бойқаро ишдан бўшатган Қутбиддин Товусни яна девонбоши қилиб таъйинлагани дўстининг иззат-нафсига тегмасмикин, деб хавотирланарди.

Лекин Ҳусайн Бойқаро майдо-чуйда иззат нафста берилмайдиган, сўзидан қайтмайдиган мард одам эканлигини яна бир марта исбот қилди.

— Энг муҳими, ғалаённи бартараф қилибсиз! — деди Мир Алишерга. — Симоний вақтинча девонбоши бўлиб турса турар. Ўзим бориб яна тафтиш ўтказдирграймен. Дўстим Алишер, мен сизга тўқиз мартагача эътиroz қилиш ҳуқуқини берган эдим. Бу иккинчиси бўлди.

— Иккинчиси? — тушунолмай сўради Мир Алишер. — Биринчиси қайси эди, Хоқони Мансур?¹

— Биринчиси — бизни шиа мазҳабидан қайтарганингиз эмасмиди? Агар Имом Аъзам йўлидан қайтсан, ғалаёнлар бундан ўн ҳисса ортиқ бўлишига энди кўзим етмоқда. Ташаккур сизга, Мир Алишер. Худо Сизни менга дўсти нажоткор қилиб юборгани учун шукrona айтurmэн.

— Сиздек мард подшоҳга дўсти нажоткор бўлиши — мен учун энг юксак шарафдир!

¹ Мансур — ғолиб

Аммо бу икки дўстга кўз тиккан балолар кун са-йин кўпайиб бормоқда эди. Қоракуюнлилар подшоси Амир Ҳасанбек Ҳусайн Бойқаронинг Балх томонларда Махмуд Мирзо тажовузини бартараф қилиш билан банд бўлиб қолганидан хабар топгач, Тусда қўшин билан турган Ёдгор Мирзога ўз ўғли Султон Халил ва иниси Зайнабек бошчилигида яна бир неча минг навкарни ёрдамга юборди.

Бунинг хабари Ҳиротта ҳам етиб келди-ю, Ҳусайн Бойқаронинг барча ғанимларини қўзратиб юборди.

Бу ғанимларга энди Поянда Султон бегим деган аёл киши бош бўлди. Ҳусайн Бойқаронинг онаси подшоҳнинг тахти турган муҳташам Боги Зороң қасрида яшаёттани Поянда Султон бегимнинг ҳасадини келтирмоқда эди. Қирқ беш ёшлардаги бу аёл жуда кўп ички низоларга сабаб бўлган Алайдавла Мирзонинг синглиси эди. Ёдгор Муҳаммад Мирзо уни «амма» дерди. Бундан ўн икки йил бурун мана шу аммаси етти ёшлик Ёдгор Мирзони қорақуюнлиларнинг ўша вақтдаги подшоси Жаҳоншоҳга бериб юборган эди.

Жаҳоншоҳнинг вафотидан сўнг Ёдгор Мирзо Амир Ҳасанбек саройига хизматта ўтган, ҳозир унинг фармонбардорига айланган эди.

Поянда Султон бегим Ёдгор Мирзони бобоси Шоҳруҳ Мирzonинг тахтига чиқаришни ва ўзи унинг ҳомийси бўлишини туну кун орзу қиласарди. Шу орзуни рўёбга чиқариш йўлида нимаики қўлидан келса қиласар, Ҳиротдаги ички аҳвол ҳақида Амир Ҳасанбекнинг хуфиялага-рига аниқ маълумотлар бериб турарди.

Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро билан чаплашиб қолган Фаридун барлос ва Аҳмадбек деган амирлар бор эди. Поянда Султон бегим ана шу амирлар ёрдамида девонбоши Қутбииддин Товусни ўз томонига оғдириди. Кейин ҳаммалари бирлашиб милодий 1470 йилнинг жавзо ойи охирларида Ҳусайн Бойқарони ўзларича тахтдан туширган бўлдилар. Унинг ўрнига Муҳаммад Ёдгор Мирзони Хуросон подшоси деб эълон қилдилар ва жума номозида Абдулла Хатибни ишга солиб, Ёдгор Мирzonинг номини хутбага қўшиб ўқитдилар.

Ёдгор Мирзо етти минг кишилик қорақуюнлиларни бошлаб келган амир Ҳасанбекнинг ўғли Султон Халил ва иниси Зайнабеклар билан бирга саратон ойи кирган иссиқ кунларда Ҳиротта яқинлаша бошла-

ди. Поянда Султон бегим отланиб ўз тарафдорлари билан Ҳиротдан чиқди ва янги подшони бир кунлик йўлда таъзиму тавозелар билан кутиб олди.

Қорақуюнли амирлар Ҳиротнинг энг салқин боғларини аввалги эгаларидан тортиб олдилар. Ҳирот ва унинг атрофидағи вилоятларда амалдорлар шитоб билан ўзгартирилди. Вилоятлардаги биринчи даражали раҳбарлик ўринларига қорақуюнлилар ўз одамларини кўйдилар. Янги амалдорлар талончилик ва жабр зулмни авж олдирдилар. Барча жоме масжидларида Амир Ҳасанбек номи «Абулмузаффар» нисбаси билан хутбанинг бош қисмига кўшиб ўқиљи ва у Хуросоннинг олий ҳукмдори деб эълон қилинди. Ёдгор Мирзо эса унинг итоатидаги ноиблик унвони билан қаноатланди.

Давлатни бошқаришдек мураккаб ишдан бехабар Ёдгор Мирзо Боги Зоғон қасрига жойлашиб, айшу ишратга берилиди. Қутбиддин Товус Симоний Ҳусайн Бойқаронинг яширган ҳазиналарини ва барча ички сирларини қорақуюнлиларга сотди ва шунинг эвазига бош вазир лавозимини эгаллади.

Қорақуюнлилар олдида Поянда Султон бегимнинг хизмати ҳам катта эди. Унга барча молу мулк ишларини бошқарадиган вазирлик лавозими топширилди.

Гавҳаршод бегимдан ҳам нуфузлироқ малика бўлиш орзусида юрган Поянда Султон Боги Сафед қасрига кўчиб ўтди. Ҳиротнинг Боги Мухтор, Боги Зубайдা, Боги Шаҳр каби машхур қасрларига Поянда Султон бегим қорақуюнли амирларни жойлаштириб, уларнинг кўнглини олди.

Бугун қорақуюнлиларнинг жосусига айланган Амир Шерҳожи ҳам Ёдгор Мирзо қўшини билан Ҳиротта қайтиб келган эди. Унга Ҳусайн Бойқаронинг хизматида юрган биринчи даражали амир Бурундуқ, барлоснинг улкан ҳовли-жойлари ва чорбоги берилиди. Амир Шерҳожи Бурундуқ барлоснинг болалари билан хизматкорларини уриб-сўкиб ҳовлидан ҳайдаб чиқарди-ю, тайёр мол-мулк ва уй-рўзгор жиҳозларига эга бўлиб олди.

* * *

Ҳиротдан қочиб Майманага келаётган одамлар бу воқеалар хабарини Ҳусайн Бойқарога етказиб турардилар. Қорақуюнлилар ҳатто тарихчи олим Мирхонд-

нинг ҳам ҳовли-жойини тортиб олибдилар, ўзини аҳди аёли билан кўчага ҳайдабдилар. Эллик беш ёшлик нуроний олим ўсмир ўғли Ҳондамир билан Майманада Ҳусайн Бойқаронинг ҳузурига келиб, кўзда ёш билан арз қилди:

— Хуросон халқининг бутун умиди сиздан, Хоқони Мансур! Ёдгор Мирзо мағрурлик бодаси қайфиятидан гоҳ қаст, гоҳ бежуш. Мамлакат ҳароб бўлгани билан иши йўқ. Ўзи бир бефаҳм йигит экан. Қорақуюнлилар-нинг зулмидан эл-юртнинг сабр косаси тўлган. Мурғоб бўйига ҳоким бўлиб турган Шайх Ҳасан Темур ҳам қорақуюнли Али Жалойир билан ёғийлашиб қолмиш-дир. Эрта-индин у ҳам Сизга келиб қўшилмоқчи.

— Буни сизга ким айтди, мавлоно?

— Ўзи айтди. Сарахс йўлида у билан кўришдик. Журмкон орқали Майманага келмоқчи экан.

Ҳусайн Бойқаро сўнгти хушхабар учун Мирхондга ташаккур айтди. Ясавулни чакириб, уни ўғли билан алоҳида чодирга жойлаштиришни ва барча керакли нарсалар билан таъминлашни буорди.

Шундан сўнг бир пас ўйланиб ўлтириди-да, кейин қўшни чодирда турадиган Мир Алишерни чакириди.

— Бир таваккал қилсан не дейсиз, Алишербек?

— Хоқони Мансурнинг табиатларида таваккалчилик бор.

— Аммо бу галгиси жуда қалтис. Ўйлаб кўринг. Ҳирот билан унинг атрофларида Ёдгорнинг беш минг беку навкари бор. Яна тўрт минг қорақуюнли унга ёрдамга келган. Бизнинг мингтагина одамимиз қолган. Очиқчасига масоф¹ урушда ғалаба қилмоғимиз амру маҳол. Урушда яна қанча қон тўкилгай, талофат бўлгай. Ундан кўра тунда Ёдгор Мирзо ғафлат уйқусида ёт-ганда озроқ одамимиз билан яширинча бориб боссак... қорақуюнли қопқонига тушиб қолмасмиқанмиз?

Мир Алишер овозини пасайтириб деди:

— Қопқонни четлаб ўтмоқ мумкин.

— Демак сиз ҳам таваккал қилишга тарафдорсиз?

Мир Алишер чодир ташқарисида турган соқчилар эшитолмайдиган даражада овозини пасайтириб жавоб берди:

— Ҳа, бундай таваккалчилик соҳибқирон бобока-лонингизнинг тажрибасидан ўтгандир.

¹ Масоф уруш — ясал тўзиб, юзма-юз урушиш.

— Қаерда?

— Қаршида. Раҳматлик Гавҳаршод бегим Бори Сафедда бизга Яздий «Зафарномаси» бўйича сабоқ берганда ҳикоя қилган эдилар, ёдингиздами?

— Ҳа, ҳа, бобокалонимиз ўшанда неча ёшда бўлган эканлар?

— Йигирма еттида. Сиз бугун ўттиз иккидасиз. Фақир йигирма тўққиздамен. Айни таваккал қиладиган йигит ёшидамиз. Фақат ёғий томондан аниқ маълумотлар олмогимиз зарур. Ўшанда Қарши қалъасини чингизийлар ўн икки минг аскар билан қўриқлаб турган экан. Темурбек икки юз қирқта одами билан тунда борганлар, аввал тил олиб, аҳволни аниқ билибдирлар. Қаршидаги ёғийлар ҳам айшу ишратга берилиб, тамом бепарво ухлаб ётган эканлар. Қалъани Темурбек эгаллагандан кейин уйғониб ҳужум қилганлар. Аммо Қарши аҳолиси Темурбекка кўмак берган. Чингизийлар зулмидан безган бутун халқ тўрт тарафдан курашга отланур. Шу тарзда оз сонли қўшин тадбиру таваккал билан эллик баробар кўп лашкар устидан ғалаба қозонган экан.

— Шоядки бизга ҳам шундай зафар насиб этса! Энг яқин амирларни тўплаб машварат қилайлик!

— Хоқони Мансур, машварат бобида шошмаганимиз маъқул. Чунки иккиланиб турган беку навкарлар бор. Улардан бирортаси ёғий томонга қочиб бориб сирни ошкор қилса, қопқонга тушиб қолишимиз мумкин. Хоин эса бу хизмати учун истаган мартабасига эришгай.

— Юзини тескари қилсин хоиннинг! Фикрингиз маъқул. Мен аввал Ҳиротдан аниқ ахборот олиб келадиган одамларни ишга согаймен.

Ахборот оловчи йигитлар орасида энг ботири ва моҳири Шерим қоровул¹ деган навкар эди. Ўша кеча подшо уни аниқ топшириқлар билан Ҳиротта жўнатди.

Эртаси куни барча беку навкарлар билан Майманадан кўчдилар. Беку амирлар орасида «Қаёнга бормоқдамиз? Мақсад недур?» деган шивир-шивир кўпайди. Тоғкон деган жойга етганларида Ҳиротта кетган Шерим қоровул Ёдгор Мирзо қароргоҳидан бир мулоғимни «тил» қилиб тутиб келди.

¹ Қоровул — у замонда разведкачи маъносини билдирган.

«Тил»нинг берган аниқ жавобларидан маълум бўлдики, Ёдгор Мирзо Боги Зоғон атрофига соқчилар ҳам кўймасдан бутунлай бепарво аҳволда кайфу сафо қилиб ётиди. Шуни аниқ билганиларидан сўнг подшоҳ барча амирларни маҳфий машваратта йигди ва Алишербек билан бирга тузган режаларини айтиб берди.

Шерим қоровул келтирган ахборотни ҳам эшиктан амирлар таваккал қилиб бориш ҳақидаги режаларини маъқулладилар.

Боги Зоғонда бир йилдан ортиқ яшаган Ҳусайн Бойқаро унинг қаерида нима борлигини, дарвозалари қайси томонга очилишини яхши биларди.

Энг ишонган амирларидан Музаффар барлосга бир юз эллик навкар билан боғнинг марказий дарвозасини очиш топширилди. Ҳар эҳтимолга қарши Ёдгор Мирзо бу кеча қаерда қандай тунаёттанини аниқлаш учун Хусрав Мұҳаммад деган яна бир ботир йигит Боги Зоғондан тил олиб келиш учун юборилди. Бу йигит Ёдгор Мирзо ухлаб ётган қаср соқчиларидан бирини тутиб келди. Соқчи берган маълумот ҳам аввалгилик эди. Ёдгор Мирзо ҳеч қандай хавф-хатардан огоҳ, эмас, донг қотиб ухламоқда.

Бундан дадилланган Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни энг ишончли саксон нафар совут кийган навкарлар билан ўз ёнига одди. Хиёбон деб аталган кўчадан Боги Зоғонга йўл одди.

Саратон иссиғида Ёдгор Мирзонинг шаҳар ташқарисидаги боғда салқинлаб ётгани ишни бир қадар осонлаштиради. Лекин Боги Зоғоннинг ўзи жуда катта майдонни эгаллаган, тўрт томонида тўртта мустаҳкам дарвозаси бор, уч ошиёнлик қасри эса баланд тепалик устига қурилган эди. Музаффар барлос ўз йигитлари билан марказий дарвозани жангсиз эгалидилар. Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий шу дарвозадан кириб, тепалик устидаги қасрга яқинлашдилар.

Қаср сукутга чўмган эди. Эҳтимол, Ёдгор Мирзо ёвни пойлаб пусиб тургандир? Унинг жуда ботир қиличбоз йигит экани кўпчилик орасида овоза бўлган эди. Шунинг учунми, сукутга чўмган қаср томонга биринчи бўлиб отилиб боришни истаган беку навкар бўлмади. Шунда Алишер Навоий отидан сакраб тушди-ю, белидаги қиличининг солидан туттан ҳолда:

— Хоқони Мансур, менга ижозат беринг! — деди.

Ҳусайн Бойқаро дўстини хатарли ишдан қайтармоқчи бўлди:

— Сиз шошманг, Мир Алишер. Балки бошқалар...

Аммо бошқалардан садо чиқмади. Шундан сўнг:

— Мир Алишерга ижозат бердик, фақат энг ботир навкарлардан ёнингизга олинг! — деди.

Тўрт навкар Алишер Навоийни ўртага олиб, мармар зиналардан тёпаликка кўтарила бошлидилар.

Алишербек қиличининг тош зиналарга нохосдан урилиб жаранглаб кетмаслиги учун унинг дастасидан маҳкам тутиб, бақувват йигитларга хос ентил ҳаракатлар билан қасрга чиқиб борди.

Ёдгор Мирзо парқу тўшакда маст уйқуда ётган эди. Ипак парда ортида биттагина шаъм лишиллаб ёниб турарди.

Пўлат жарангидан уйғониб кетган Ёдгор Мирзо чўчиб қўзини очди-ю, хобгоҳга қилич яланғочлаб кирган нотаниш одамларни кўрди. Оқшом ичган майининг кайфи бир лаҳзада тарқаб кетди. Бош томонида турган қиличини олмоқчи бўлиб қўл чўзганда Мир Алишер навкарларга буюрди:

— Тутинг буни! Илкини боғланг!

Қўли орқасига боғланган Ёдгор Мирзони навкарлар икки қўлтиғидан тутиб, пастда кутиб турган Ҳусайн Бойқаронинг олдига олиб тушдилар.

Боғи Зоғон дарвозаларини эгаллаб, ичдан бекитган Музaffer барлос ва бошқа беку навкарлар подшо турган жойга йиғилиб келганда тонг энди ёриша бошлаган эди.

Ҳусайн Байқаро дўсти Мир Алишерга юзланди:

— Амир Низомиддин Алишер, сиз бугун ботирлик намунасини кўрсатдингиз. Мен сиз билан ифтихор қилурмен. Амир Музaffer барлос, сиздан ва бошқа ҳамма беку навкарлардан миннатдормен!

Ёдгор Мирзо озарий тилда Ҳусайн Бойқарога арз қилди:

— Олампаноҳ, етти ёшимда бани қорақуюнлилар олиб гиттилар. Яна унлар бурага олиб килдилар. Ҳанси¹ айбим учун элимни бағламишлар?

— Нодон йигит, айбингизни билмасангиз, мен сизга буюк момонгиз Гавҳаршод бегим айтиб берган бир ривоятни эслатай. Заҳарли илонлар она лочиннинг уяси-

¹ Ҳанси — қайси.

га илон тухумларини қўйиб кетган экан. Бу тухумлардан лочин полапонлари ўрнига илон баччалар чиққандада она лочин даҳшатта тушиб фарёд чеккан экан. Сиз ҳам лочин уясидан чиққан илон баччанинг ишини қилдингиз. Хурсонни босқинчилар оёги остига ташлаб тоитатдингиз. Амир Ҳасан бекнинг илкида қўғирчоқ подшо бўлиб хизмат қилдингиз. Жаноб амирлар, айтинг, бундай оғир гуноҳлар учун қандай жазо лозим?

— Ўлим! — деди Музaffer барлос.

— Балки Ихтиёридин қальясида ҳибсда сақлаш керакдир? — иккиланди Ҳусайн Бойқаро. — Ҳар қалай, бу ҳам темурийзодалардан...

— Хоқони Мансур, сиз буни «қўғирчоқ подшо» деб тўғри айтдингиз, — арз қилди Мир Алишер. — Қўғирчоқнинг или қорақуюнлилар илкидадир. Агар буни ҳибсда сақласак, Амир Ҳасанбек қўғирчорини озод қилиш баҳонасида яна қўшин тортиб келгай. Қайтадан уруш бўлғай, беҳуда қон тўкилгай.

— Мир Алишернинг узокни ўйлаб айтган сўзлари ҳақ! — деди Музaffer барлос. — Яна уруш оловида куймаслик учун қўғирчоқ подшонинг ипини бир йўла кесиб ташламоқ даркор!

Кўпчилик амирлар шу фикрда бўлганликлари учун Ёдгор Мирзо ўша соатдаёқ қатл этилди.

* * *

Тонг отганда шаҳар кўчаларига чиқарилган жарчилар Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротта қайтганини, Ёдгор Мирзо Бори Зоғонда қатл этилганини эълон қилдилар. Кўпчилик ҳиротликлар бу хабарлардан руҳланиб кўча ва майдонларга ёпирилиб чиқдилар. Ҳусайн Бойқаронинг аскарлари тонг саҳарлаб шаҳарнинг энг муҳим жойларини эгаллаган эдилар.

Ҳиротни ва бутун Ҳурсонни қорақуюнлилар асоратидан озод қилишда подшо қўшинига бутун халқ, довюрак ёшларни бера бошладилар.

Ёдгор Мирзонинг қатл этилганини эшилган аммаси Поянда Султон бегим ваҳима ичида Бори Сафеддан қочиб қолди. Кўчада уни таниган ёш яланглар кетидан тошлар отиб:

— Йўқол, ялмоғиз, шарманда, қорақуюнлиларнинг қўшмачиси! — деб қувдилар.

Поянда бегим ўзининг аввалги кичкина ҳовли жо-

йига қайтиб бориб, дарвозасини ичидан бекитиб олди. Шундан кейин у күчага чиқолмайдиган, мабодо чиқса таъна-ю, дашином эшиттиб, яна ҳовлисига кириб бекинадиган бўлиб қолди.

Шу тарзда бу бегим ўзини ўзи хонаки ҳибсга маҳкум қилди. Буни эшитган Ҳусайн Бойқаро «аёл кишига шу жазо ўзи еттай» деб, бошиқа жазота буюрмади.

Девонбеги Қутбидин Товус Симноний шаҳардан қочиб чиқиб кетаётганда қўлга тушди. Сўнгти хоинлиги ва аввалги ўғирликлари учун майдонга тўпланган ҳалойик олдига чиқарилиб, бўйинини кундага қўйдилар ва бошини ойболта билан кесиб ташладилар.

Бурундуқ барлоснинг ҳовли жойини эгаллаган Шерҳожи жазодан қўрқиб тоғларга қараб қочди. Бурундуқ барлос ўз одамлари билан уни ўрмонзор бир дарада қувиб етди.

Бурундуқ барлоснинг ёнида Гавҳаршод бегимнинг жияни Низомиддин Аҳмад Тархон ҳам от чоптириб келмоқда эди. Бурундуқ барлос Шерҳожини камондан нишонга олиб отдан қулатмоқчи бўлганда Аҳмад Тархон унинг қўлидан тутди:

— Шошманг, жаноб амир! Бу иблисга бир ўқ етарлик эмас! Қанча бегуноҳ Тархон амирларини зиёфат дастурхони устида ўлдирди. Гавҳаршод бегимни тухмат билан қатл эттириди. Абулқосим Бобурни ажалидан олдин ўлдирган ҳам шу. Бутун умри қотиллиқдан иборат! Бунинг жиноятлари тоғдай улкан, ўпқондай тубсиз! Энди буни тоғларимиз босиб чилпарчин қилсин, ўпқонлар ямлаб ютсин! Ҳў, ана ўша баланд қоятош устига қувиб чиқарайлик. Нарёғи тош жар. Қочиб кутуолмагай!

Аҳмад Тархон кўрсатган тик қоятош устига от чиқолмас эди. От юролмай қолган жойда Шерҳожи эгардан тушиб пиёда қоча бошлиди. Аҳмад Тархон ва Бурундуқ барлос қиёфасида уни нақд ўлим қувиб келмоқда эди. Буни сезган Шерҳожи жон жаҳди билан қоятош устига қочиб чиқди.

Атрофини ўраб келаётган мерганилар ёй ўқи билан уни нишонга олаёттаниларига кўзи тушиб ваҳимаси баттар ошди. Саросима ичидан қоятошнинг нариги пана томонига ўзини отди.

Бироқ қоянинг нариги томони икки юз қулоч баландликдаги тош жарзов эди. Зов тагидан ўтган Ҳирот дарёси тоғлардан келган сел билан тўлиб-тошиб оқмоқда.

Узокдаги қора булут ичида чақмоқ ялт-юлт қилар, шатир-шугур дўл ёвар, жала ва дўлдан ҳосил бўлган улкан сел Ҳирот дарёсига тушиб, шагирлаб ўтмоқда эди.

Мерғанлар ўқидан қочиб тош жар томонга ўзини оттан Шерҳожи икки юз кулочлик баландлиқдан пастта қулаб кетди. Қиррали харсангтошлар устига қулаб тушаёттанини кўриб жон аччиғида:

— А-а-а-а! — деб қичқиргани узокдларгача эши-тилди.

Катта баландлиқдан ўткир қиррали харсангтошлар устига чалқанча тушган Шерҳожининг боши танаси-дан узилиб кетди. Урилиш зарбидан бош ҳам, тана ҳам қағчиб бориб, шагирлаб оқаётган сел ичига тушди. Сел юмалатиб ўтаётган катта тошлар, илдизи билан суғуриб олинган дараҳтлар қоп-қора ваҳший оқим ичида Шерҳожининг парчаланган танасини лойқага кўмиб йўқ қилиб юборди.

Қоятош тепасида туриб буни кўрган Бурундуқ бар-лос даҳшат ичида ёқасини ушлади:

— Ё тавба! Қилмиш-қидирмиш деганлари шуми-кан?

— Ҳа, қасос қайтгани ҳам шу, — деди Аҳмад Тархон. — Бир бузғунчи малъундан қутулдик. Юринг, энди яхши одамларнинг олдига қайтайлик.

Шундан кейинги кунларда Ҳирот байрам тусини олди. Гавҳаршод бегим мадрасаси олдидағи кенг майдонда карнай ва сурнайлар чалинди. Катта дошқозонлар қурилиб, эл-юртта ош берилди.

Карнай-сурнайлар янги бир давр бошланганидан, тинчликсевар, бунёдкор кучлар Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро атрофига жипсллашиб, ташқи тажовузлар ва ички урушлар касофатини бартараф қилганидан, мамлакат ободлиги ва эл-юрт фаровонлиги асосий мақсадга айланганидан дарак бераётгандай бўларди.

ҚАҚНУС БЎЛИБ КЕЛГАН ЛОЧИНЛАР

Қадимги шарқ афсоналарида айтилишича, Қақнус деган улуғвор қуш уруш оловларини ўчириш учун алангя ичидан қанотини ростлаб чиқар ва шундай ажойиб товуш билан сайрап эканки, унинг куйлари ўлим

уйқуси ичида ёттан мавжудотни қайта тирилтириб, уйғотиб юборар экан.

Мумтоз китобларнинг гувоҳлик беришича, Қақнуснинг овоз пардаларидан уч юз олтмиш хил энг гўзал ва сехрли оҳанглар таралар экану, бутун борлиққа, санъат ва нафосат оламига, илму фанга ҳаётбахш тасир кўрсатар экан.

Алишер Навоий ҳам дўсти Ҳусайн Бойқаро билан бирга ёниб турган уруш олови ичига фидойиларча отилиб кириб, уни учирдилар. Шундан кейинги ўн йилликларда Алишер Навоий даҳоси худди Қақнуснинг борлиқни уйғотувчи афсонавий қудрати сингари адабиёт ва санъатни, илму фанни, бунёдкорлик ишларини қайта жонлантириб, янги чўққиларга кўтарди.

Алишер Навоий Улугбек Мирзони ҳаётда кўрмаган бўлса ҳам, ана шу юксаклиқда улар маънан учрашгандай бўлдилар.

Гавҳаршод бегимнинг меҳридан баҳраманд бўлган лочинлар янги уйғониш ва юксалиш даврларига гўё Қақнус бўлиб қайтиб келдилар. Ўлмас она орзу қилган иккинчи умр осмонида Улугбек Мирзо даҳоси Алишер Навоий даҳоси билан бирга парвоз этдилар ва бизнинг бугунги кунларимизда энг юксак қадр-қиммат топдилар.

1994—2000
Дўрмон

МУНДАРИЖА

Тоғларта тармашган булутлар	3
Интиҳосиз олишувлар	19
Абдулатифнинг илк исёни	23
Шоҳларга фидо малика	37
Дарёга қулаган тоғ	50
Момосига қасд қилган невара	54
Она ва ўғил изтироблари	58
Уясидан илон чиққан лочин	65
Таҳликали замон	71
Даҳога кўз тиккан балолар	84
Суиқасд	92
Қонли қилич ва ҳақ сўз	104
Рұхий қийноқлар	110
Чақмоқдай ялтиллаб сўнган умр	118
Куйган қанотлар	132
Ноқобил чеваралар касофати	148
Уят ўлимдан ёмон	156
Сўнгти тасалли	163
Қатағон	170
Шаҳид момо ёди	177
Қувғин қилинган истеъоддар	181
Ҳиротта сирмаган даҳо	194
Ҳаётдан қайтган қасос	197
Олов ҳалқасида	215
Ҳаёт-мамот олишуви	227
Қақнус бўлиб келган лочинлар	237

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ОНА ЛОЧИН ВИДОСИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Мұхаррир Г. Зокирова
Рассом В. Куликов
Бадий мұхаррир Ф. Башарова
Техник мұхаррир Д. Габдрахманова
Мусаҳидлар Н. Мухамедиева, Ю. Бизаатова

Теришга берилди 21.09.2000. Босишига рухсат этилди 12.12.2000.
Бичими 84Х108 $\frac{1}{32}$. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоги 12,6. Нашриёт ҳисоб табоги 12,6. Адади 5000 дона.
Буюртма 1078. Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**